

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 61 (1034) 2013

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2013

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». –
2013. - № 61 (1034) – 158 с.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України

КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф. (**голова**)

К.О.ГОРБУНОВ, кандидат технічних наук, доцент (**секретар**)

А.П.МАРЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.; Є.І.СОКОЛ, д-р техн. наук, чл.-кор. НАН України;

Є.Є.АЛЕКСАНДРОВ, д-р техн. наук, проф.; А.В.БОЙКО, д-р техн. наук, проф.;

Ф.Ф.ГЛАДКИЙ, д-р техн. наук, проф.; М.Д.ГОДЛЕВСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф.;

А.І.ГРАБЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.; В.Г.ДАНЬКО, д-р техн. наук, проф.;

В.Д.ДМИТРИЄНКО, д-р техн. наук, проф.; І.Ф.ДОМНІН, д-р техн. наук, проф.;

В.В.СПІФАНОВ, канд. техн. наук, проф.; Ю.І.ЗАЙЦЕВ, канд. техн. наук, проф.;

П.О.КАЧАНОВ, д-р техн. наук, проф.; В.Б.КЛЕПІКОВ, д-р техн. наук, проф.;

С.І.КОНДРАШОВ, д-р техн. наук, проф.; В.М.КОШЕЛЬНИК, д-р техн. наук, проф.;

В.І.КРАВЧЕНКО, д-р техн. наук, проф.; Г.В.ЛІСАЧУК, д-р техн. наук, проф.;

О.К.МОРАЧКОВСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф.; М.А.ТКАЧУК, д-р техн. наук, проф.

В.І.НІКОЛАЄНКО, канд. іст. наук, проф.; П.Г.ПЕРЕРВА, д-р екон. наук, проф.;

В.О.ПУЛЯЄВ, д-р техн. наук, проф.; М.І.РИЩЕНКО, д-р техн. наук, проф.;

В.Б.САМОРОДОВ, д-р техн. наук, проф.; Г.М.СУЧКОВ, д-р техн. наук, проф.;

Ю.В.ТИМОФІЄВ, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, ст. викл.

Члени редколегії: Л.М.Бєсов, д-р іст. наук, проф. В.Я.Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,

В.Я.Заруба, д-р екон. наук, проф., В.В.Калініченко, д-р іст. наук, проф.,

В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф., М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко, канд. іст.

наук, ст. викл., Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М.Скляр, д-р іст. наук, проф., М.П.Требін,

д-р. філос. наук, проф., В.Я.Міщенко, д-р екон. наук, проф.

*У квітні 2013 р. Вісник Національного технічного університету «ХПІ», серія «Актуальні проблеми історії України», включений у довідник періодичних видань бази даних **Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA)**.*

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

Протокол № від 24. 12. 2013 р.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2013

Т. В. АРЗУМАНОВА, канд. іст. наук, доцент, ХНУБА, Харків

СОЦІОКУЛЬТУРНА ІЗОЛЯЦІЯ ЯК ФАКТОР ЗБЕРЕЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ РОСІЯН – СТАРООБРЯДЦІВ

Проаналізовано традиційну культуру сучасних старообрядців Харкова, виявлено умови збереження та ретрансляції наступним поколінням етноконфесійної спадщини старообрядництва. Зроблено висновок про високий ступінь збереження провідних елементів їх культури, які виступають маркерами етнічної, конфесійної самосвідомості та ідентичності за умови соціокультурної ізоляції членів старообрядницької спільноти.

Ключові слова: старообрядці, традиційна культура, етнічна та етноконфесійна свідомість, соціокультурна ізоляція.

Вступ. Старообрядництво в наш час виступає прикладом збереження етнічної та етноконфесійної ідентифікації. На початку XXI ст. дана релігійна конфесія існує як особлива культурно-історична спільність, феномен етнічної духовної культури, що увібрав у себе «доніконіанські» традиції руського середньовіччя.

Унікальність культури старообрядців виявляється в збереженні багатомісячних традицій та самоідентичності у представників різних регіональних груп хранителів старої віри як в сучасній Російській Федерації, так і за її межами. Це обумовлено закритістю, соціокультурною ізоляцією представників даної релігійної групи, розумінням власної месіанської ролі в збереженні та ретрансляції віри батьків.

Дослідження традиційної культури старообрядців Харкова (на прикладі общини старообрядців-безпоповців Поморської згоди) є важливим фрагментом вивчення цілісного культурного феномену старообрядництва в Україні та за її межами. Спеціальних досліджень, присвячених вивченню умов та рівня збереження традиційної культури старообрядців на теренах Харківщини, в сучасній вітчизняній історіографії немає. Оглядом дані питання охарактеризовані в роботах С. Таранця, О. Пригаріна, П. Єремєєва, В. Потоцького [9, с. 123-222; 7, с. 271-297; 3, с. 15-186, с. 77-88]. У Російській Федерації на початку XXI ст. було захищено ряд дисертацій, присвячених умовам збереження культури старообрядців в різних регіонах країни [1, с. 22-45; 2, с. 3 – 14; 8, с. 3 - 19].

Метою даної статті є аналіз традиційної культури сучасних старообрядців Харкова, виявлення умов збереження та ретрансляції наступним поколінням етноконфесійної спадщини старообрядництва, характеристика провідних елементів культури даної спільноти, які виступають маркерами їх етнічної та конфесійної самосвідомості та ідентичності, визначення впливу соціокультурної ізоляції на збереження матеріальної та духовної культури старообрядців.

Виклад основного матеріалу. З початку колонізації Слобідської України у другій половині XVII ст. та протягом XVIII – XIX ст. старообрядницькі общини з'являлися в російських моноетнічних селах, в повітових містах Харківської губернії, в Харкові. Незалежно від місця проживання, для представників даної спільноти були притаманні закритість, відстороненість, відчуженість, досить насторожене ставлення до іновірців.

Наявність чіткого протиставлення «свої – інші» була обумовлена як історичними, так і релігійними причинами. В умовах гонінь та переслідувань з боку царського уряду та радянської влади старообрядці були вимушені дуже насторожено ставитися до сторонніх, бо страх репресій заставляв бачити ворогів в усіх іновірцях. Наслідки гонінь протягом майже трьох століть і в наш час обумовили наявність своєрідного посттравматичного синдрому і у сучасних харківських старообрядців, який характеризується страхом та недовірою до «інших». Наприклад, старообрядці дуже негативно реагували на прохання дослідника взяти інтерв'ю або прийти на службу до молитовного будинку. Більшість парафіян категорично відмовлялися фотографуватися, називати свої прізвища, не дозволяли фотографувати ікони та розп'яття, знімати на відео хід служби в молитовному будинку. Деякі взагалі відмовлялися від діалогу, інші з певною ворожістю заявляли дослідниці: «Ви прийшли нас переписати, а потім нас або закриють, або податки для нас введуть. А може, навіть, заарештують нас» [4]. Характерно, що таке ставлення було не тільки серед представників старшого покоління, які на собі «відчули» політику войовничого атеїзму в СРСР, а й в середовищі представників молодшого покоління, у яких страх перед репресіями існує на генетичному рівні.

Протиставлення «свої – інші» також обумовлено і релігійними уявленнями старообрядців. Вони ідентифікують себе з власною етноконфесійною спільнотою в протиставленні чужому світу, що нібито знаходиться під владою Антихриста. Саме старообрядництво є шляхом спасіння істинних православних, а прибічників реформи патріарха Нікона, які зрадили віру батьків, старообрядці вважають за слабких віруючих, що не встояли перед спокусою Сатани. Отже, навіть спілкування з «ніконіанами» є гріховним. За релігійною традицією старообрядництва, віруючий, який спілкувався з іновірцем, має додатково помолитися, щоб «очистити» себе. Коли старообрядці приходять до молитовного будинку, вони не мають права одразу заходити до приміщення, а вимивши руку, моляться на порозі або в коридорі, щоб зняти з себе негативну ауру оточуючого світу.

Існує також заборона вживати їжу з одного посуду з «ніконіанами». Старообрядці, які відкривають свої оселі для іновірців (в наш час це стало значно поширенішим явищем, у порівнянні, навіть, з першою половиною XX ст., коли старообрядці взагалі не запрошували «чужих» додому), мають два комплекти посуду – для «своїх» та для «інших».

Соціокультурна відстороненість від «чужих» та конфесійна замкнутість підтримувалися укладанням шлюбів старообрядців з представниками своєї общини або старообрядницьких общин, розташованих поблизу. І в наш час батьки можуть благословити шлюб дітей лише за умови належності обох молодят до

старообрядницької конфесії. Шлюб з представником «інших» може бути укладений лише у разі переходу «ніконіанина» або «ніконіанки» до старообрядництва.

Таким чином, протиставлення «наше, праведне – чуже, антихристове» є основою побудови старообрядницьких культурних традицій. Традиційна замкненість старообрядців, закритість від світу, де панує Антихрист, «законсервувала» в межах даної етноконфесійної групи людину російського середньовіччя «дореформеного» періоду, «людину праведну» [8, с. 3-7].

Протягом століть старообрядці намагалися жити власними силами, не переймати нічого чужого, особливо традицій та благ цивілізації. Під час інтерв'ю нами було відмічено наявність певного травмованого стану харківських старообрядців через їх користування технікою, транспортом, тощо. «Ми «замиршилися», а це гріх. Треба йти із міст, усамітнюватися, лише тоді ми збережемо нашу культуру. Якщо ти живеш у місті, неможливо встояти від спокус. От наші предки жили по селах, вирощували хліб, худобу, забезпечували себе. Вони не користувалися західною технікою, молилися і уникали іновірців А в місті треба ходити на роботу, спілкуватися з «ніконіанами». Діти ходять до школи, їм важко встояти від спокус Антихриста – комп'ютера, телевізора, ігор. Ми вже не можемо зберегти свою руську культуру. В умовах міста це неможливо. Треба усамітнюватися, їхати десь далеко і займатися землеробством подалі від цивілізації», – розмірковував над долею збереження власної культури респондент О. (35 р., уродженець Харкова) [4].

У середовищі старообрядців значної уваги заслуговує панування відчуття «руськості» – розуміння себе етнічними росіянами, яки бережуть власну російську культуру (і віру, перш за все) від впливу заходу. Як зазначала респондентка А., їх села (села старообрядців на кордоні Білгородської та Харківської областей) до середини ХХ ст. залишалися останніми територіями «істинної російської культури» [4]. Жінка згадувала, що в дитинстві вона думала, що навколо її рідного села Кошлаково (Шебекінський район Білгородської області, Росія) мешкають «хохли» (етнічні українці) [4]. Як зізнавалася респондентка, для неї стало відкриттям десь в класі восьмому, що є етнічні росіяни, які підтримали реформу Нікона, і що їх набагато більше. Отже, в свідомості старообрядців домінує етноцентризм – істинні росіяни зберегли істинне руське православ'я [4].

Такі уявлення обумовлені історичною пам'яттю старообрядців, які вважають, що підкорення Литвою та Польщею українських земель вплинуло на «неправильність» православних традицій серед українців. Респонденти впевнені у перевазі московського благочестя над грецьким і київським. Старі руські книги, за їх думкою, краще відображають православну віру, ніж грецькі, а намагання патріарха Нікона виправляти руські книги за грецьким зразком («щоб були, як у хохлів») старообрядці називають затією Сатани [4].

Маркером культури російського старообрядництва та провідним способом збереження її традиційності виступає «книжність», що визначає внутрішню єдність духовної, обрядової, повсякденної та поведінкової практик. «Книжність» є також запорукою передачі культурних цінностей молодому поколінню [8, с. 4-7]. Авторитет «доніконіанської» Книги – основного сакрального тексту, та «старих» церковних канонів, які зберігають та консервують систему релігійних переконань,

задають і регулюють норми обрядової практики й побутової поведінки сучасних старообрядців, як і їх предків декілька століть тому. «Книги наповнені вічними ідеями, а вічні ідеї не можуть наповнювати сотні та тисячі томів, бо вічних ідей не так багато. Тому читати треба не взагалі, а віддавати перевагу релігійним книгам», – розмірковував настоятель харківської общини старообрядців-безпоповців Олександр Іванович [4]. «Людина, яка читає священні книги, набуває просвіти та спасіння», – навчають старообрядці дітей [4].

Книжність на Русі приймала на себе функції вчення, вчительства, наставництва, збереження та передачі Божого Слова. Вона була засобом передачі та збереження християнської віри. Старообрядці законсервували у власній свідомості цінність книг, шанобливе ставлення до них, що було притаманно середньовічній Русі. Досьогодні у середовищі даної етнорелігійної конфесії зберігається поклоніння книгам як слову Божому (Біблії). Отже книги для старообрядців виступають духовним наставником та спасителем. Для них книги несуть в собі абсолютну цінність та абсолютну істину.

Старообрядцями визнаються лише стародруковані книги, які вони вважають за істинні, чисті, непідкорені волі Диявола. Респонденти зазначали, що всі книжки до 1652 р. – священні, а всі надруковані зі змінами пізніше – від нечистого. Інформатори вказують на відмінне написання окремих слів у «своїх» книгах, на відміну від книжок «ніконіанських», на різну постановку наголосу («Ніконіане говорять «во векі» з наголосом на «є», а треба на «о»; говорять «з душою», а правильно – «з душею». Вимовляти неправильно неможна. Книги ж святі, отже виправляти нічого неможна», – розмірковувала респондентка А.) [4].

До речі, на увагу істориків та філологів заслуговує вивчення мови старообрядців, словарний запас яких зберіг низку слів та особливості вимовлення, притаманну для Росії минулих століть. «Ацтупать ат правил нильзя, вот вы гаварите ниправильна ... Нильзя ниправильна праизнасить. Книги вить святые, исправлять ничиво нильзя... В наших книгах сказана, если кто убавит или прибавит к таму, што написана, будет проклят. Мы этава далжны диржацца» [4]. Характерно, що в наш час старообрядці вільно володіють «своєю» мовою (особливим діалектом), яку використовують в спілкуванні з єдиновірцями, в розмові ж з «чужими» легко переходять на літературну російську мову.

Книги оцінюються старообрядцями як правильні (справжні, тобто «свої»), їх називають «книгами», або як неправильні (чужі, «ніконіанські»), що називають «книжками». Однак, за нашими спостереженнями, повага до «книжок» також досить висока. Під час інтерв'ю нами було визначено високий ступінь освіченості, обізнаності респондентів. Майже всі вони отримали вищу освіту, багато часу присвячують самоосвіті, читають газети, журнали, художню літературу. І хоча таку літературу вони визнають «чужою», ставляться до освіти, науки з великою повагою. На нашу думку, це обумовлено саме релігійною традицією.

Переселенці-старообрядці привезли з собою на Слобожанщину пам'ятки давньоруської літератури – «Устав», «Златоуст», «Псалтир», «Пролог», «Апостол», «Часослов», «Требник», «Євангеліє», також була принесена особлива форма співочої культури – знаменний спів. За словами респондентів, в кожній родині з

покоління в покоління передаються головні святині – священні книги та ікони. Однак традицію знаменного співу в харківській общині безпоповців, нажаль, втрачено. Лише декілька парафіян в общині села Борова (Зміївського району Харківської області) ще володіють даною традицією.

Шанування книг в старообрядницькому середовищі закріплено на рівні народного селянського розуміння особливої цінності книги. Релігійні книги для старообрядців (особливо безпоповців, які не визнають священства), виступають не тільки хранителем інформації, але й фіксатором традиційного знання, основою духовного життя.

Церемонія богослужіння побудована у безпоповців на принципі читання та обговорення тексту священних книг. У процесі вербального сприйняття тексту наставником коментується його зміст, виявляється семантика незнайомих аудиторії, в уяві читаючого, слів. Під час читання, парафіяни жваво вступають в дискусію, ставлять питання, висловлюють свої думки. Дуже часто вони повторюють прочитані цитати, виказують свою захопленість і прочитаною думкою, і формою її подачі («Як правильно і красиво сказано», «Як мудро Ісус сказав») [4]. Здатність насолоджуватися письмовою мовою, святим словом – це особливий принцип естетичного ставлення до слова, яке збереглося в старообрядництві. Отже, релігійні книги визначають специфіку світосприйняття та мовного способу мислення. Особливе місце у формування етнічної свідомості зберігає церковнослов'янська мова («Божа мова», «мова, дана Богом») [4].

Релігійна книга визначає збереження та використання мови, високий рівень компетенції старообрядців у церковнослов'янській мові. У даному середовищі нами спостерігався функціональний розподіл російської та церковнослов'янської мов за сферами їх використання (духовна та повсякденна культура), вільний перехід у бесіді від літературної російської мови до церковнослов'янської (при цитуванні Біблії, інших Богослужбених книг), а також, як вже зазначалося, до діалекту повсякденної розмовної мови росіян-старообрядців. Використання в розмові архаїчних форм слів («Она уже почила; добраго здравиця; духовнаго отца; новья, добрыя, чудеса ложныя»), в уявленні інформаторів, сприяє піднесенню значимості висловів та їх аргументаційної сили.

Вплив книжкової культури проявляється у здатності інформаторів залучати в розмову біблейські фразеологізми: «Пачил ад дел (трудоу)», «Ни ведают, што творят», «Негде главу прикланить»; «И пеплам пасыпал власы»; «Глас вапиющего ф пустыни» [4]. У розмовах інформантів розповсюджені цитування релігійних книг: «У нас один закон – Божий. Бога боїмося, царя поважаємо, а владі коримось» [4].

Книжкова основа відображається в існуванні традиційних епітафій, в яких відображені уяви старообрядців про життя після смерті: «Зупинись, перехожий, затримай свій крок. Ми вже дома, а ти ще в гостях» (Мовою оригіналу: «Остановись, прохожий, задержи свой шаг. Мы уже дома, ты еще в гостях») [4]. Епітафії виступають однією з форм вираження есхатологічних поглядів досліджуваного соціуму, оскільки критерієм всього, що відбувається в житті людини, є її підсумок, життя людини спрямоване до однієї мети – смерті та життю після смерті.

У світогляді старообрядців відсутній страх перед смертю, життя розуміється як тимчасове перебування на землі (у ролі гостя), підготовка до вічного царювання в раю. Есхатологічний характер бачення світу в останні роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст., на думку респондентів, передують Страшному Суду, породжує усні легенди, в яких виражається оцінка всього, що відбувається, на опозиції: «Бог – Антихрист», «Благо – зло», «чеснота – гріх», «світ – темряво». Інформанти вказують на різні ознаки кінця світу: соціальні та воєнні катастрофи, екологічні катастрофи, «всім примусово дають ідентифікаційні номери, віри в людей немає, брати майно поділити не можуть, діти на батьків голос підвищують, сваряться люди всі, літаки падають, сутінки різні...» [4].

Есхатологічну забарвленість мають і ряд кліше в мові старообрядців: «антихристова печатка» – словосполучення із широкою семантикою, що означає поняття, які пов'язані з державним контролем над особистістю та предметами матеріального світу – від печатки в паспорті до ідентифікаційного коду, пластикових банківських карток: «Куди не підеш – всюди за тобою будуть спостерігати». «Також антихристова печатка на продуктах в супермаркетах, на обгортках» [4].

Старообрядці визнають, що вимушені жити серед ворожого оточення інших, пристосовуватися до викликів часу. У світі «інших» багато від Сатани, що є загрозою загубити християнську душу. Наприклад, алкоголь – «диявольська наука, диявольський напій» («Диявол винайшов, щоб люди страждали»), а тютюн – диявольська трава: «Антихрист Петро I навчив людей цю траву палити, а це диявольське заняття» [4]. До речі, старообрядці вважають, що неможна брати в руки священні книги курцям. Перед тим, як показувати книги, наставник перепитував дослідницю, чи не палить вона.

Блуд розуміється як ганьба (треба уникати блуду, щоб зберегти християнську чистоту). Гармонь – «антихристів інструмент»: «На гармоні неможна грати, музика у нас не дозволена. Голову Іоанна Хрестителя на бенкеті з музикою на блюді подавали» [4]. Привороти та різні чаклунства – пісня диявола: «Мирські лікують так зубний біль, дітей лікують, від заїкання, нервових хвороб, від пристриту» [4]. Треба говорити: «На все воля Божа, Бог дав – Бог забрав» [4]. «Чародії вклоняються Сатані та нечистій силі. Не можна гадати, ворожити, ходити до екстрасенсів – це гріх» [4].

До гріховних винаходів у світі іновірців старообрядці відносять і техніку. Диктофон, магнітофон називають «пекельною машиною» [4]. Телевізор та радіо характеризують так: «Сатана людям «мозок промиває», дурить диявол людей, краще не слухати та не дивитися, бо «по телевізору лише гріх та спокусу показують (вбивства, насилля, розпусту» [4]. Телевізор також називають «бісовське око», «ікона Антихриста», «знаряддя розпусти», «або Богу треба молитися, або телевізор дивитися» [4]. Однак молоде покоління відноситься до телевізору більш лояльно, відмовляючись від перегляду телевізійних передач лише під час посту [4].

Чай старообрядці вважають за диявольський напій, який не треба вживати. Замість чаю пити треба трав'яний чай, заварювати лікарські трави, особливо шипшину.

Негативне ставлення було раніше до пенсій («Гроші, які ти не заробив, а не за що гроші дає диявол, це спокуса») [4]. Раніше старообрядці взагалі відмовлялися від пенсії, але в наш час визнають, що вимушені отримувати допомогу від держави, хоча це й неправильно. Так само негативно оцінюють отримання фінансової допомоги від держави, виплат та субсидій [4].

У той же час старообрядці називають маркери власної традиційної культури, які їх відрізняють від «ніконіан»: віра («Віра – це те, заради чого ми живемо на Землі, заради спасіння душі. Якщо не вірувати в Христа, не буде душі твоєї спасіння»), ікони, життя за законом, скромний одяг, борода у чоловіків як символ подібності людини до Бога («Нам по Уставу заборонено голити бороди») [4].

Ікона – маркер традиційної культури старообрядців, що відрізняє житло старообрядців від житла іновірців – «безбожників». Це ознака відданості старій вірі, ікони захищають оселю від недобрих помислів всіх, хто заходить до неї. За традицією, ікони мають бути в кожній кімнаті, в «передньому кутку». Таким чином, в оселях створюються власні молитовні. Серед різноманіття ікон обов'язково представлені ікона Божої матері, Спасителя та Миколи Чудотворця. Саме на Миколу чудотворця покладаються у вирішенні певних прагматичних потреб: захистити родину від зла та нещастя, отримати матеріальні блага. Микола Угодник вважається за найстаршого та найближчого до Бога святого, який заступається перед Всевишнім за простих людей. Микола Чудотворець дуже добрий і уважний до потреб бідних та знедолених і завжди допомагає. Святий вважається покровителем землеробства, худоби, шлюбу, здоров'я, захисником мандруючих, обездолених та скорботних людей: «допомагає, коли душа болить, страждає людина» [4]. Старообрядці на зимового (19 грудня) та літнього Миколая (22 травня) завжди збираються на святковий сімейний обід, віддячують святому за його доброту та увагу.

Отже, традиції в даному етноконфесійному середовищі виявляються домінуючою формою та способом передачі соціокультурного досвіду. Збереження та трансляція традицій знаходиться під інституційним наглядом (наставник, духівник, хресний батько, старші). Непорушність релігійних вірувань забезпечують етнокультурну солідарність та самоідентифікацію носіїв традиційної культури. Специфіка світоглядних, ціннісних, етичних уявлень старообрядців визначається концептами «віра», «чистота»: збереження старої віри, авторитетність книг, надрукованих до реформи Никона, суворим слідуванням старим обрядам, слідування «чистоті» у вірі, душі, тілі, словах та думках. Богослужбні книги та інші маркери традиційної культури старообрядців орієнтують на давнину, що сприймається в свідомості прихильників старої віри як ідеал.

За часів правління Антихриста, в уяві старообрядців, питання збереження віри та захисту її від чужої релігії набувають особливої значимості. Вони розуміють себе хранителями істинної руської культури та істинно руської православної релігії. Старообрядці намагаються за можливістю відмовитися від інновацій, зберегти традиційний уклад життя. Старообрядництво характеризується стабільністю релігійної, етнічної та мовної самосвідомості. Вона законсервувала фрагменти руського християнства XVII ст.

Старообрядці свідомо створюють культурний бар'єр, який огорожує старообрядницьку культуру від проникнення в неї елементів «іншої», «чужої» культури. Опозиція «свої – інші» має в старообрядницькій культурі і інші протиставлення: «сакральне – мирське», «чисте – нечисте». Належність до «інших» сприймається як «неправильність», «помилка», «омана», «приреченість на неспасіння», відхил від норми. «Чужими» старообрядці вважають всіх, хто відноситься до іншої релігії, іншої народності, тих, хто вважає себе за атеїстів.

Висновки. Отже, ізольованість старообрядців від зовнішнього світу, розуміння власної месіанської ролі в збереженні істинної руської православної християнської релігії, істинної руської культури, позбавленої західних («сатанинських») інновацій, дали змогу «законсервувати» і зберегти майже в незміненому вигляді цінності та надбання епохи російського середньовіччя.

У подальшому дослідникам слід приділити увагу вивченню подібних та відмінних рис в традиційній культурі старообрядців різних конфесій, які мешкають в різних регіонах України, визначити рівень збереження традиційної культури в залежності від регіональної специфіки етноконфесійних общин.

Список літератури: 1. *Апанасенок А. В.* «Старая вера» в Центральном Черноземье: XVII – начало XX века / А. В. Апанасенок. - Курск, 2008. - 303 с. 2. *Гринченко Я. С.* Культура старообрядцев Нижнего Поволжья. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – 24.00.01: Теория и история культуры / Я. С. Гринченко. – Волгоград, 2011. – 17 с. 3. *Еремеев П. В.* Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825 – 1855 гг.: численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. В. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8. – С. 15 - 18. 4. *Интерв'ю з представниками общини старообрядців – безпоповців Поморської згоди Харкова (Агаф'я, Олександр Іванович, Прасков'я) // Особистий архів автора. – Серпень – жовтень 2012 р.* 5. *Мордвинцев М.* Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади / М. Мордвинцев // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 191 – 202. 6. *Потоцкий В. П.* Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5. – С. 77 – 88. 7. *Пригарин А. А.* Русские старообрядцы и сектанты в Южной Украине и Бессарабии: численность и расселение в 1860-е гг. / А. А. Пригарин // Археология та етнографія Східної Європи: матеріали та дослідження. – Одеса, 2000. – С. 271 – 297. 8. *Рябинина Н. И.* Традиционная культура старообрядцев Хабаровского края. - Автореферата дис. ... кандидат культурологи. - 24.00.01: Теория и история культуры / Н. И. Рябинина. – Комсомольск-на-Амуре, 2003. – 226 с. 9. *Таранець С.* Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. / С. Таранець. – К., 2007. – 456 с.

Надійшла до редколегії 14.11.2013 р.

Соціокультурна ізоляція як фактор збереження традиційної етноконфесійної культури росіян-старообрядців / Т. В. Арзуманова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 3-11. Бібліогр.: 9 назв.

Проанализирована традиционная культура современных старообрядцев Харькова, выявлены условия сохранения и ретрансляции последующим поколением этноконфессионального наследия старообрядчества. Сделан вывод о высокой степени сохранности основных элементов их культуры, которые выступают маркерами их этнического, конфессионального самосознания и идентичности в условиях социокультурной изоляции членов старообрядческой общины.

Ключевые слова: старообрядцы, традиционная культура, этническое и этноконфессиональное сознание, социокультурная изоляция.

The traditional culture of the modern Old Believers in Kharkiv is analyzed. The circumstances of ethnic and religious heritage preservation and retransmission to the next generation of Old Believers are investigated. The conclusion about the high degree of the traditional culture maintenance among Old Believers is made. The sociocultural isolation of Old Believer community was the main reasons for traditional culture preservation.

Keywords: Believers, traditional culture, ethnicity, ethnic and confessional consciousness, social and cultural isolation.

УДК 94(477.54.) «18/19»

В. В. ГОРБАНЬОВ, канд. іст. наук, НФаУ, Харків

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано джерельну базу проблеми становища й розвитку поміщицького господарства Харківської губернії. Представлені джерела класифіковано та поділено на групи. Зроблено висновок про те, що дане питання ще недостатньо висвітлено, зокрема, необхідно проаналізувати з залученням нових історичних джерел, кількісний, становий та національний склад поміщиків.

Ключові слова: історичні джерела, історіографія, поміщицьке господарство, землеволодіння, аграрний розвиток, ринкові відносини, Харківська губернія.

Вступ. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. більшість українських земель була переважно аграрною, і біля 80% населення було зайнято в сільськогосподарському виробництві. Основними виробниками сільськогосподарської продукції, окрім селянських, були поміщицькі господарства. Аграрна реформа 1861 р. сприяла розвитку ринкових відносин і аграрного сектора, але внаслідок її непослідовності та половинчастості збереглися пережитки кріпацтва, зокрема, дворянське поміщицьке землеволодіння. В умовах реформування та швидкого розвитку ринкових відносин, поміщицькі господарства

© В. В. Горбаньов, 2013

змушені були перебудовуватися, щоб вписатися в нові економічні умови. Перед більшістю власників поміщицьких маєтків постала дилема: або вдосконалити виробництво і активно запроваджувати сучасні ринкові механізми, або деградувати і втратити власні маєтки. Аналіз досвіду минулого, як позитивного, так і негативного, має не лише пізнавальне, але і важливе практичне значення. Адже без його детального й критичного аналізу важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування сільськогосподарського виробництва в сучасній Україні.

Харківська губернія цікава тим, що тут поміщицтво існувало поряд з великим індустріальним та культурним центром – Харковом та поряд із Донецько-Криворозьким промисловим районом з великим відсотком населення, не зайнятого в аграрному секторі, а отже існував високий та постійно зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію.

Особливістю аграрного розвитку Харківщини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., стало переплетіння різних соціально-економічних укладів, утворення різних форм землеволодіння та землекористування. Вивчення поміщицького господарства дозволяє з'ясувати особливості й місцеву специфіку його функціонування, враховуючи загальну тенденцію, яка полягала у тому, що питома вага поміщиків у галузі земельних відносин і аграрному виробництві падала.

Отже, **метою дослідження** є аналіз основних джерел з історії поміщицького господарства Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Частина їх зберігається в Державному архіві Харківської області (ДАХО) та Державному архіві Сумської області (ДАСО). У Харківському обласному державному архіві матеріали з історії поміщицтва розміщені у таких фондах: фонд 3 – канцелярія Харківського губернатора, фонд 4 – Харківське губернське правління, фонд 25 – Харківська губернська креслярня, фонд 51 – Харківський губернський статистичний комітет, фонд 71 – Харківський земельний банк, фонд 304 – Харківська губернська земська управа. З матеріалів фонду 3 (канцелярія Харківського губернатора) нами були використані звіти повітових земських справників, в яких розміщувалися відомості про вартість землі в повіті, оренду, соціальну структуру землеволодіння, посіви сільськогосподарських культур та ін. У фонді 25 (Харківська губернська креслярня) нами були виявлені матеріали про межування земель та відомості про структуру землеволодіння поміщиків. Матеріали описів деяких маєтків розміщені у фонді 304 (Харківська губернська земська управа). У Сумському обласному державному архіві вивчалися матеріали фонду – 235, головної контори по управлінню цукровими заводами та володіннями П. І. Харитоненка.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічну історію поміщиків цілеспрямовано досліджували Л. П. Минарик, А. М. Анфімов, І. Д. Ковальченко, Л. М. Іванов, які на основі широкого кола джерел та відповідної наукової літератури проаналізували соціальну природу поміщицького землеволодіння, його матеріально-технічну базу, торговельно-промислову діяльність, управління, кредит, заставу тощо [1; 2; 3; 4].

У новітній українській історіографії безпосереднє вивчення поміщицтва започаткувала Н. Р. Темірова [5; 6; 7]. У своїх роботах вона дійшла висновку, що у

пореформену добу поміщицьке господарство України еволюціонувало, переживаючи при цьому складну кризу.

Серед проаналізованих джерел можна виділити такі групи: описи маєтків, статистичні матеріали, документи банків, періодичні видання. Передусім, треба використати найголовніші джерела – це описи поміщицьких маєтків Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в яких містяться відомості щодо організації та внутрішнього устрою маєтків, землеволодіння та землекористування, виробничої діяльності, технічних підприємств та ін. [8; 9; 10]. Головним недоліком даної групи джерел є домінування в описах лише економічних досягнень поміщицьких маєтків та неповнота даних по іншим аспектам. Таким чином, використовувати описи поміщицьких маєтків потрібно із залученням інших документів, зокрема, статистичних матеріалів.

Значне місце серед джерел займають статистичні матеріали. Матеріали урядових комісій – складова частина джерельної бази вивчення поміщицького господарства. Це, перш за все, комплекс даних, зібраних Валуєвською комісією 1872-1873 рр. Комісія була заснована у 1872 р., за ініціативою Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Удільного управління і Міністерства державних маєтностей з метою дослідження становища сільського господарства. Очолив комісію міністр державних маєтностей П.О. Валуєв. Попередньо були розіслані запити губернаторам, губернським предводителям дворянства, головам земських управ, мировим посередникам, орендаторам і управляючим маєтками, землевласникам, сільськогосподарським товариствам. Влітку 1872 р. у різні райони європейської Росії були відряджені петербурзькі чиновники для проведення обстеження [30]. Матеріали Валуєвської комісії важливі для дослідження поміщицького господарства, ефективність їх наукового використання довів М. М. Дружинін [31].

Анкета Валуєвської комісії містила 269 запитань, які торкалися стану господарства, робочої сили, податків, технічного оснащення господарств, скотарства, різних галузей виробництва, ремесла і промисловості, збуту продукції. Центральним об'єктом інспекції стало поміщицьке господарство. Основними кореспондентами були землевласники, орендарі, управителі маєтків. Всі відомості подавались по окремим маєткам. Але недоліком матеріалів Валуєвської комісії, як масового джерела, були помилки в зібраних відомостях.

Інше масове джерело – матеріали Комісії про стан сільськогосподарського виробництва від 16 листопада 1901 р. [32]. У публікаціях матеріалів комісії містяться відомості про площу приватновласницьких земель (за станами) і надільні селянські землі.

До комплексу масових даних з історії поміщицького господарства Харківської губернії входять і матеріали земсько-статистичних обстежень приватновласницьких господарств. По Харківській губернії такі дослідження були проведені у Богодухівському, Старобільському та Харківському повітах [33; 34; 35; 36]. Як правило, об'єктом дослідження були приватновласницькі господарства площею понад 100 дес. Відомості щодо господарства збиралися безпосередньо членами статистичних комісій. Саме вони складали і заповнювали анкети, куди вносили відомості про кількість землі, розміри ріллі, способи ведення господарства, оренду

землі, робочу силу, худобу та реманент в маєтку. Слід зазначити, що недостатня кваліфікація осіб, які проводили обстеження, сама методика збору відомостей негативно впливали на достовірність даних обстежень.

Важливу допомогу у вивченні земсько-статистичних обстежень надає показжчик В. М. Григор'єва. Документ містить дані про опубліковані матеріали земської статистики Росії з 1860-х рр. по 1917 р., в тому числі, розміщені матеріали по Харківській губернії [37]. Дані земсько-статистичних обстежень приватновласницьких господарств є важливим масовим джерелом для вивчення поміщицького господарства. Вони охоплюють не окремі маєтки, а господарства цілих повітів. Опису підлягали приватновласницькі господарства різних станів, що надає можливість проаналізувати вплив станової приналежності власника на спосіб ведення господарства та його внутрішній устрій.

Поряд з Центральним статистичним комітетом Росії (далі – ЦСК), збором даних про стан сільського господарства в цілому і поміщицького господарства зокрема, займалися різні міністерства та відомства. ЦСК, перш за все, здійснював збор даних про посівні площі та врожайність. Так, в результаті розсилки опитувальних листів в усі сільські товариства і усім власником і орендаром маєтків у 1881 і 1887 рр., ЦСК були отримані відомості стосовно площі посівів під різними культурами [38; 39]. З 1883 р. дані про чисельність сільського населення і розміри посівів почали збиратися щорічно і публікуватися у виданнях по статистиці урожайності. Необхідно відмітити спробу встановлення масштабів застосування найманої праці в приватновласницьких господарствах, яка наприкінці 80-х р. XIX ст. була проведена Департаментом землеробства через власних кореспондентів [40].

Важливим джерелом при вивченні поміщицького господарства є земельні і сільськогосподарські переписи. ЦСК Росії було проведено три переписи землеволодіння – у 1877, 1887 і 1905 рр, підсумки яких були надруковані [41; 42; 43; 44]. Переписом 1877 р. керував голова ЦСК П. П. Семенов. Відомості збиралися за формулярами складеними комісією. Програма обстеження була відносно нескладною. Крім прізвища землевласника і кількості належної йому землі, вказувалися стан або звання, для селянських товариств число дворів, число душ і способи використання ріллі (общинний або подвірний). У «Статистике поземельной собственности» 1877 р. була запроваджена наступна структура: слідом за короткою передмовою розміщалася таблиця процентних відношень категорій земельних володінь [41].

Через десять років після першого перепису було проведено друге обстеження поміщицького землеволодіння. Метою перепису було з'ясування розподілу землі за угіддями та розподіл земель за сільськогосподарськими культурами. Обстеження 1887 р. проводилося ЦСК за значно скороченим планом, розробка зібраного матеріалу обмежувалася більш вузьким колом питань [42].

Важливо зазначити, що дані переписів 1877 і 1887 рр. практично неможливо порівняти один з одним. По-перше, перепис 1887 р. включав в себе як придатні, так і непридатні землі, а обстеження 1877 р. не має відомостей про непридатні землі. По-друге, дані про кількість володінь за обстеженням 1887 р. і 1877 р. не завжди можна порівняти поміж собою. За переписом 1887 р., врахували володіння визначеної

місцевості незалежно від того, було у власника декілька володінь або тільки одне володіння у власності декількох осіб. При обстеженні 1877 р. було зроблено спробу вичислити дійсну кількість власників у повіті.

Третій земельний перепис проводився ЦСК влітку 1905 – на початку 1906 рр. У 1906–1907 рр. були видані погубернські дані і окремо – дані по Європейській Росії [43; 44]. У «Статистике землевладения 1905 г.» землеволодіння розподілили за трьома категоріями: 1) володіння приватних власників, 2) надільні землі, 3) землі держави, церкви та установ. Перша категорія складалася з особистої приватної власності та власності громад і товариств. Приватне землеволодіння було представлено за становою належністю власників і групами: до 10 дес, 10-20 дес., 20-30 дес. тощо. Дані перепису 1905 р. порівнювалися з відповідними даними обстеження 1877 р.

Треба відмітити велике значення матеріалів земельних переписів 1877, 1887, 1905 рр. для вивчення поміщицького господарства. Всі вони мають унікальний характер і це фактично єдине джерело для вивчення структури землеволодіння наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Великий інтерес для дослідження еволюції землеволодіння становлять «Материалы по статистике движения землевладения в России», які видавало Міністерство фінансів Росії [45; 46]. Крім статистики землеволодіння, ЦСК Росії займався збором даних про чисельність худоби. З 80-х рр. ХІХ ст. проводились воєнно-кінські переписи, з метою повного обліку поголів'я коней [39]. У 1910 р. ЦСК зібрав відомості про забезпечення селянського і приватновласницького господарства знаряддям і машинами [47].

Окремо слід виділити сільськогосподарські і поземельні переписи ЦСК 1916 і 1917 рр. [48; 49; 50; 51]. Якщо до цього часу мова йшла про дані, що характеризували окремі сторони розвитку поміщицького господарства, то під час проведення цих переписів поміщицьке господарство Росії вперше було піддано загальному обстеженню. При чому, більш розгорнуті відомості містить перепис 1917 р. За переписом 1916 р., до приватновласницьких господарств відносилися усі господарства, де застосовувалася наймана праця, незалежно від їх розміру, а також селянські господарства, які мали не менш 50 дес. землі [52, с.6]. При проведенні перепису 1917 р. також відійшли від принципу станового поділу господарств. В Інструкції по проведенню сільськогосподарського перепису 1917 р. вказувалося: «Господарства, які мають 50 і більше десятин власної землі в обокремленому сільськогосподарському користуванні (як на праві власності, так і на орендному або іншому праві), заносилися на подвірну картку приватновласницьких господарств» [53, с. 89]. Під час проведення перепису 1917 р. облік приватновласницьких господарств проводився на подвірних картках. Картка нараховувала 9 відділів і 287 граф, містила відомості про населення, реманент, худобу, землеволодіння, про оренду, посіви, найману робочу силу, кількість промислових і торговельних закладів. Розділ «населення» містив дані про найм сільськогосподарських робітників. Реєстрації підлягали відомості про вдосконалений реманент і оренду його селянськими і приватновласницькими господарствами. Що стосується бланків великих приватновласницьких господарств, то вони мали дуже широку програму

обстеження, за якою, поряд із загальними відомостями, враховувалися землеробство, оренда і здача землі, рільництво, дані про врожай і скотарство, реманент, будівлі, адміністрацію і робітників. Кожна з цих рубрик була дуже детальною. Опубліковані підсумки перепису 1917 р. мали більш вузьку програму. В основу публікацій лягли подвірні картки, дані яких були скорочені.

Важливу групу джерел становлять документи банків. Матеріали російських земельних банків мають дуже високий ступень достовірності і представляють собою систематичні дані для вивчення поміщицького господарства Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. в динаміці. Найбільший інтерес для нас мають матеріали Дворянського земельного банку, тому що вони охоплюють значний хронологічний період – з 1885 по 1917 рр. [54; 55]. Діяльність Дворянського земельного банку передбачала щорічну звітність. Звітні матеріали систематично публікувалися [56; 57; 58; 59]. Найбільшу цінність серед них становлять «Особые приложения к отчетам» [56; 60]. Виявлені публікації Додатків містять матеріали про декілька десятків тисяч дворянських маєтків, які поступили в заставу з 1886 по 1904 рр. Дані зібрані у таблицю з 49 показників, згрупованих за наступними розділами: земля, господарство, оцінка маєтку, позика, довідкові відомості. Також у Додатках містяться показники щодо кількості і структури земельних угідь, способу ведення господарства (оренда, ізпольне, власницьке господарство), вартості худоби, реманенту і будівель, загальної оцінки і позики по маєткам, закладеним у банку.

За методикою Дворянського земельного банку, вартість маєтків, які заставлялися, визначалася за нормальною (на підставі існуючих орендних і продажних цін на землю), або за спеціальною оцінкою (з урахуванням прибутковості маєтку). Крім того, існувало дві програми збору даних. Якщо позика йшла за нормальною оцінкою, то оціночний опис маєтку містив наступні відомості: назва губернії і повіту, в яких знаходився маєток, відстань до найближчих міст, залізниць, промислових і торгових центрів; загальна кількість землі в маєтку і характер ґрунту; кількість землі під садибою, ріллею, сіножатями, лісом і непридатної землі, агротехнічні заходи які проводилися; розміри прибутку і його структура; інші, крім землі, джерела прибутку; витрати на управління і повинності; сума, в яку власник оцінює маєток. Коли позика видавалася за спеціальною оцінкою то в оціночний опис включалися додаткові відомості: кількість і приблизна вартість робочої і продуктивної худоби; кількість будівель, їх призначення, матеріал; приблизна оцінка, господарчий реманент, який був у маєтку, його приблизна вартість, розміри витрат на щорічний ремонт будівель і реманенту; особливі обставини, які впливали на вартість маєтку. Разом з тим, опис маєтку повинен був містити довідкові дані про місцеві продажні та орендні ціни на землю, про врожайність хлібів і сіна, про ціни на хліб, сіно, лісові матеріали, про ціни обробки землі і найму робітників. Матеріали земельних банків добре відомі дослідникам і активно використовувалися для аналізу внутрішнього устрою і стану поміщицького господарства Росії. Але ще не можливо говорити про їх систематичну наукову розробку.

Багато матеріалу по приватновласницьким господарствам містять різноманітні статистичні збірники та довідники кінця XIX – початку XX ст. [61; 62; 63; 64; 65].

Щодо кредиту та застави поміщицьких господарств, то тут важливим джерелом є «Статистика долгосрочного кредита в России», яка надає можливість проаналізувати розвиток іпотечної системи та її вплив на еволюцію поміщицького господарства [78]. Деякі відомості по поміщицтву містять харківські газети «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», це важливі джерела, в яких відображено хід соціально-економічного життя тих років [79; 80].

Висновки дослідження. Таким чином, аналіз джерельної бази, що вона дає можливість для всебічного вивчення поміщицького господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Причому обмеженість джерельної бази дозволить подолати лише комплексний аналіз усіх наявних документів та матеріалів. Краще відображений у джерелах стан матеріально-виробничої бази поміщицького господарства, але за наявними джерелами важко простежити соціально-економічну еволюцію поміщицтва. Перед дослідниками постає необхідність залучати нові джерела та вдосконалювати методи дослідження поміщицтва.

Список літератури: 1. *Минарик Л. П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв.: Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л. П. Минарик. – М., 1971. – 143 с. 2. *Анфимов А. М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России / А. М. Анфимов. – М., 1969. – 394 с. 3. *Ковальченко И. Д.* Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И. Д. Ковальченко. – М., 1982. – 264 с. 4. *Иванов Л. М.* О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М., 1961. – С. 312-337. 5. *Темірова Н. Р.* Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Р. Темірова. – Запоріжжя, 1993. – 19 с. 6. *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 319 с. 7. *Темірова Н. Р.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук / Н. Р. Темірова. – Донецьк, 2003. – 36 с. 8. *Кабештов И. М.* Лесонасаждения, питомники и школы в имениях графа М. М. Толстого в Сумском и Лебединском уездах Харьковской губернии / И. М. Кабештов. – Харьков, 1884. – 64 с. 9. *Кабештов И. М.* Описание двух имений графа М. М. Толстого находящихся в Харьковской губернии в Лебединском и Сумском уездах / И. М. Кабештов. – Одесса, 1881. – 152 с. 10. *Кабештов И. М.* Рабочий вопрос с точки зрения сельского хозяина / И. М. Кабештов. – Харьков, 1885. – 16 с. 11. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1897. – 424 с. 12. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1901. – 544 с. 13. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1902. – 518 с. 14. *Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах.* – СПб, 1904. – 331 с. 15. *Краткое описание имений наследников И. Н. Терещенко.* – К., 1913. – 130 с. 16. *Краткое описание Пархомовского имения П. И. Харитоненко.* – К., 1898. – 118 с. 17. *Краткое описание Терновского имения князя и княгини Щербатовых.* – Х., 1890. – Разд. паг. 18. *Левитский В. Ф.* К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств / В. Ф. Левитский. – Х., 1907. – 37 с. 19. *Лукомский Г. К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. – Петроград, 1917. – 100 с. 20. *Описание Гутянского имения действительного статского советника Л. Е. Кенига в 2-х частях.* – Часть I. Сельское хозяйство и лесоводство. – Х., 1897. – 322 с.; Часть II. Технические производства. – Х., 1897. – 175 с. 21. *Описание имений наследников Ф. А. Терещенко.* – К., 1900. – Разд. паг. 22. *Описание Харьково-Романовского (Мало-Исторопского) свеклосахарного завода и имения (1893-1913 гг.).* – Харьков, 1913. – Разд. паг. 23. *Орлов М. М.*

Лесное хозяйство в харьковских имениях Л. Е. Кениг и наследники / М. М. Орлов. – СПб, 1913. – Разд. паг. **24. Сладковский И. В.** Имение «Гуты» Л. Е. Кениг – Наследники / И. В. Сладковский. – Х., 1913. – 349 с. **25. Софронов И. Ф.** Краткое описание Угроедовского имения / И. Ф. Софронов. – Сумы, 1912. – 44 с. **26. Справочные сведения** о некоторых русских хозяйствах. – Петроград, 1916. Вып. I. – 374 с. **27. Технические предприятия** Гутянского имения «Л. Е. Кениг и н-ки». – Х., 1913. – 233 с. **28. Технические предприятия** Тростянецкого имения фирмы «Л. Е. Кениг и н-ки». – Х., 1913. – 325 с. **29. Тростянецкое имение** «Л. Е. Кениг и н-ки». – Х., 1913. – 310 с. **30. Доклад** высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности России. Журналы комиссии. – СПб, 1873. – Разд. паг. **31. Дружинин Н. М.** Помещичье хозяйство после реформы 1861 г.: (По данным Валуевской комиссии 1872-1873) / Н. М. Дружинин // Исторические записки. – М., 1972. – Т. 89. – С. 187-230. **32. Материалы высочайше** учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний. – СПб, 1903. I Часть. – 317 с. **33. Материалы** для оценки земель Харьковской губернии. Старобельский уезд. – Х., 1908. – Вып. II. – 279 с. **34. Материалы** для оценки земель Харьковской губернии. Старобельский уезд. Вып. IV. Частновладельческое хозяйство. – Х., 1908. – Разд. паг. **35. Материалы** для оценки земель Харьковской губернии. Старобельский уезд. Вып. V. Доходность частновладельческих лесов и крестьянских сенокосов, лесов и усадеб. – Х., 1908. – 62 с. **36. Сборник** статистическо-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду Харьковской губернии. – Х., 1886. – 385 с. **37. Григорьев В. Н.** Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 год / В. Н. Григорьев. – М., 1927. – 380 с. **38. Статистический временник** Российской империи. Центральный статистический комитет МВД. 1888-1903. – СПб, 1888-1903. **39. Статистика** Российской империи. Центральный Статистический комитет МВД. – 1887-1918. – СПб, Пг., 1887-1918. **40. Сельскохозяйственные** и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. СПб., 1892. Вып. V. – 562 с. **41. Статистика** поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. 3. Губернии Малороссийские и Юго-западные. – СПб, 1884. – Разд. паг. **42. Главнейшие данные** поземельной статистики 1887 г. Вып. 46. Харьковская губерния. – СПб, 1893. – 15 с. **43. Статистика** землевладения 1905 года. Вып. 33. Харьковская губерния. – СПб, 1906. – 52 с. **44. Статистика** землевладения 1905 года. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – СПб, 1907. – Разд. паг. **45. Материалы** по статистике движения землевладения в России. – СПб, 1903. – Разд. паг. **46. Материалы** по статистике движения землевладения в России. – СПб, 1904. – 131 с. **47. Сельскохозяйственные** машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году. – СПб, 1913. – Разд. паг. **48. Всероссийская** сельскохозяйственная и городская перепись 1917 года. Харьковская губерния. – Х., 1920. – 17 с. **49. Всероссийская** сельскохозяйственная перепись 1916 г. Вып. I. Европейская Россия: погубернские итоги. – Петроград, 1916. – 113 с. **50. Погубернские итоги** Всероссийской сельскохозяйственной поземельной переписи 1917 г. По 52 губерниям и областям. – М., 1921. – Разд. паг. **51. Поуездные итоги** Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года. По 57 губерниям и областям. – М., 1923. – 219 с. **52. Инструкция** по производству Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. – Петроград, 1916. – 26 с. **53. Инструкция** по производству Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. – Петроград, 1917. – 37 с. **54. Государственный дворянский** земельный банк. – СПб, 1896. – 265 с. **55. Государственный дворянский** земельный банк, 1885-1910. – СПб, 1910. – 53 с. **56. Особое приложение** к отчетам Государственного дворянского земельного банка. – СПб, 1896. – Разд. паг. **57. Отчет** особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1895. – СПб, 1896. – Разд. паг. **58. Отчеты** Государственного дворянского земельного банка за 1886-1916 гг. – СПб, 1886-1916. **59. Указания и распоряжения** о Государственном Дворянском земельном банке. – СПб, 1887. – Разд. паг. **60. Имена** принятые в залог Государственным земельным банком. – СПб, 1896. – Вып. 1-4. – Разд. паг. **61. Баталин Ф. А.** Справочная книга для сельских хозяев на 1878 год / Ф. А. Баталин. – СПб, 1878. – 437 с. **62. Баталин Ф. А.** Справочная книга русского сельского хозяина / Ф. А. Баталин. – СПб, 1896. – Разд. паг. **63. Богданов П. М.** Указатель русской литературы по описанию отдельных русских частновладельческих хозяйств / П. М. Богданов. – СПб, 1904. – 116 с. **64. Вся Россия.** Справочная книга. – СПб, 1895. – Разд. паг.

65. *Вся Россия*. Справочная книга. – СПб, 1899. – Разд. паг. 66. *Вся Россия*. Справочная книга. – СПб.: Суворин, 1901. – Разд. паг. 67. *Ежегодник России* 1906 г. – СПб, 1907. – 370 с. 68. *Промыслы и занятия* земледельческого населения Харьковской губернии. – Х., 1919. – 96 с. 69. Рубакин Н. А. *Россия в цифрах: Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства* / Н. А. Рубакин. – СПб, 1912. – 214 с. 70. *Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в.* – СПб, 1903. Вып.1-2. – 34 с. 71. *Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии.* – Х., 1918. – 154 с. 72. *Статистический ежегодник Харьковской губернской управы.* – Х., 1908. – 244 с. 73. *Статистический сборник ЦСУ за 1913-1917 гг.* – М., 1921. – 277 с. 74. *Статистический справочник по Харьковской губернии.* – Х., 1911. – 105 с. 75. *Статистический справочник по Харьковской губернии.* – Х., 1914. – 179 с. 76. *Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России.* – К., 1913. – 481 с. 77. *Торгово-промышленная Россия: справочная книга для купцов и фабрикантов.* – СПб, 1899. – Разд. паг. 78. *Статистика долгосрочного кредита в России.* 1905 г. Вып. III – СПб., 1906 – Разд. паг. 79. *«Харьковские губернские ведомости».* – 1903. – 17 августа. 80. *«Южный край».* – 1888. – 9 мая.

Надійшла до редколегії 20.10.2013 р.

УДК 94(477.54) «18/19»

Джерела для вивчення поміщицького господарства Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. / Горбаньов В. В. // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2013. – № 61 (1034). – С. 11–19. – Бібліогр.: 80 назв.

В статье проанализированы исторические источники для изучения проблемы состояния и развития помещичьего хозяйства Харьковской губернии во второй половине XIX - начале XX в. Представленные источники классифицированы и разделены на группы. Сделан вывод о том, что необходимо проанализировать с привлечением новых исторических источников, количественный, сословный и национальный состав помещиков.

Ключевые слова: исторические источники, историография, помещичье хозяйство, землевладение, аграрное развитие, рыночные отношения, Харьковская губерния.

The article analysis of the study of landlord economy of Kharkiv province in sources historiography is made in the article. It is concluded that this question isn't covered enough in the historic science of our country, in particular it is necessary to analyse quantitative class and national structure of landlords.

Key words: historical sources, historiography, landlord economy, land ownership, agrarian development, Kharkiv province.

І. В. ДВОРКІН, канд. іст. наук, старший викладач, НТУ «ХПІ»

УКРАЇНСЬКЕ МУЗЕЙНИЦТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРОЦЕСІ НАЦІОТВОРЕННЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті досліджується місце музейних установ у формуванні української нації, а також у національній політиці Російської імперії в українських землях. Визначається коло питань, пов'язаних з роллю музеїв імперського періоду в процесі формування модерної української нації.

Ключові слова: музей, український національний рух, націотворення, імперська політика.

Вступ. Музеї, основними функціями яких є документування й збереження культурно-історичних та природничих цінностей, а також виховання широких верств населення, відіграють значну роль у житті модерного суспільства. Музей, відповідно до сучасного визначення, є історично обумовленим багатофункціональним інститутом соціальної пам'яті [7, с. 395].

Яке ж місце музейних установ у формуванні нації? Як зазначив Оскар Наварро, «презентація ними (музеями) спадщини народу виявляється частиною процесу створення нації. У цьому сенсі вони задовольняють потреби нації у визначенні її політичної позиції та її образу, вони можуть чинити політичний, економічний та психологічний вплив на людей. Вони стають інструментами соціального, економічного, культурного і політичного розвитку нації чи регіону» [8, с. 5]. Дійсно, музеї, як у минулому, так і тепер, безумовно, є частиною національних проектів і впливають на формування націй, допомагають індивіду визначитися, хто є «ми», а хто – «вони».

Метою даної статті є визначення кола питань, пов'язаних з роллю музеїв імперського періоду в процесі формування модерної української нації.

Виклад основного матеріалу. На території сучасної України перші музейні установи виникають на початку ХІХ ст. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в українських землях Російської імперії вже діяла широка музейна мережа, в яку входили музеї вищих навчальних закладів, наукових товариств, публічні міські і земські музеї. У цей час музейні установи працювали практично в усіх губернських центрах (у Києві, Харкові, Чернігові та Одесі одночасно діяло кілька великих музеїв), а також і в деяких повітових містах (Конотопі, Глухові, Вовчанську) Протягом зазначеного періоду українські музеї зосередили у своїх фондах величезні колекції. Найбільші археологічні колекції та зібрання, що висвітлювали історію України, мали Музей старожитностей Київського університету, Київський міський музей та Музей українських старожитностей В. В. Тарновського. Багаті етнографічні колекції належали харківському і київському міським музеям, етнографічному музею Харківського історико-філологічного товариства.

Музейні установи досліджуваного періоду працювали в умовах розгортання українського національного руху, а також імперської політики, спрямованої на формування «великої російської нації» (за О. Міллером). Ця політика була спрямована на перешкодження діяльності українських патріотів (українофілів).

Українська інтелігенція, як наукова, так і творча, суспільно-політичні діячі, меценати, тобто саме діячі українського національного руху, часто брали активну участь у створенні та подальшій роботі музеїв. Серед них були: Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Микола Біляшівський, Борис Грінченко, Вадим Модзалевський, Микола Сумцов, Василь Тарновський (молодший) та ін.

У «довгому» ХІХ ст. відбувалися процеси формування сучасних націй, в тому числі української, яка у зазначений період була позбавлена власної державності і входила до складу Російської та Австрійської імперій. За визначенням відомого американського дослідника Романа Шпорлюка, у ХІХ ст. українська інтелігенція прагне сформувати нове уявлення суспільства про себе – «український проект» (на противагу конкуруючим з ним «російському» і «польському» проектам) [10].

Центральне місце у формуванні української нації займала саме історія, адже релігія чи елементи народної культури були або тотожними або дуже близькими до російських. У ХІХ ст. представники українського національного руху формують нову «міфологію». Виникає необхідність протиставляти Росію (метрополію) і Україну (провінцію). Це було можливо тільки через доказ існування власної безперервної історії [4, с. 30]. Враховуючи це, український національний рух активно використовував культурно-освітні установи, в тому числі музеї, архіви та бібліотеки. У той же час, вони могли стати корисними імперській владі в реалізації «російського проекту», в якому українці й білоруси, разом з росіянами склали єдину «великоросійську націю» [6].

Український національний рух, який за визначенням Мирослава Гроха, відноситься до руху малих народів Центрально-Східної Європи, пройшов три фази розвитку – фольклорно-етнографічну або фазу пробудження, фазу агітації та фазу масового руху [9, с. 125]. Саме в другій фазі українська інтелігенція за допомогою агітації прагнула «розбудити» якомога більше прихильників реалізації їхнього плану щодо створення нації, виникали перші національні культурні інститути, в тому числі музеї. Ці установи за явним чи прихованим задумом їхніх засновників повинні були стати національними.

Наведемо приклади музеїв, які з повною впевненістю можна назвати українськими національними – це Київський художньо-промисловий і науковий музей, а також Музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства.

Як зазначає український дослідник Вадим Арістов, діяльність українофілів у другій половині ХІХ ст., що часто представляється як протистояння імперському режимові та його адміністрації, швидше не виключала одночасне відстоювання українських інтересів і лояльності до держави. Українські патріоти використовували службу і співпрацю з державними установами для просування «українського проекту» [1, с. 22]. Прикладом такої співпраці можна назвати створення і діяльність у Києві загальнодоступного міського музею. Діяльність київського музею на нашу

думку, показує, яким чином музей може використовуватися національною інтелігенцією у формуванні нації в умовах відсутності національної держави і певного тиску з боку імперської влади.

Київський художньо-промисловий і науковий музей був заснований в 1899 р., хоча ідея створення загальнодоступного музею в Києві обговорювалася значно раніше, з 1880-х рр. Цей музей став провідним в українських землях Російської імперії, як в науковому, так і в просвітницькому плані. Популярність музею з року в рік зростала. Найбільші його відділи – археологічний та етнографічний – склалися в основному з місцевого, українського матеріалу. У 1906 р. тут проходила Перша Південноросійська виставка кустарних виробів, на якій був представлений етнографічний матеріал з усієї України. Виставка стала справжнім святом української культури. Більшість її експонатів залишилися у власності музею і поставила його на один рівень з провідними музеями Російської імперії [5, с. 68]. Найважливішою подією стала виставка, присвячена п'ятдесятиріччю з дня смерті Тараса Шевченка (1911 р.). На Шевченківській виставці були представлені 36 оригінальних малюнків і 13 офортів художника з приватних зібрань. Проведення виставки стало значним поштовхом у справі популяризації його художньої спадщини. Був опублікований каталог «Виставки артистичних творів Тараса Шевченка» українською та російською мовами, що для державної установи, якою був музей, являло собою щось нечуване [3, с. 124].

Можна сказати, що за фасадом імперського музею буквально «переховувався» український національний, який цілком міг служити формуванню саме української ідентичності. Маючи офіційну назву Київський художньо-промисловий і науковий музей імені государя імператора Миколи Олександровича, установа, завдяки діяльності співробітників і директора музею М. Біляшівського, мала в першу чергу національний, а не імперський характер.

Ще одним визначним українським музейним зібранням досліджуваного періоду був Музей українських старожитностей, відкритий у 1902 р. при Чернігівському губернському земстві. Його створення стало можливим завдяки ініціативі відомого колекціонера і мецената Василя Тарновського, власника величезної колекції відповідної спрямованості, що була зібрана протягом другої половини ХІХ ст. Вирішивши перед смертю передати свою колекцію громадськості, Василь Тарновський певний час вагався, чи залишити її в Києві (де в той час зводилася будівля для міського музею), чи передати Чернігівському губернському земству. Негативні виступи деяких гласних Київської міської думи стосовно важливості для Києва колекції українських старожитностей визначили вибір мецената на користь Чернігова. Як писав у 1920-х рр. Федір Ернст, провідним колам київських меценатів і любителів старовини не вистачало тоді справжнього розуміння та інтересу до спадщини саме української. Тільки цим можна пояснити відсутність реакції на втрату Києвом такої значної колекції [3, с. 123]. Цікаво, що і в Чернігові частина гласних губернського зібрання, не заперечуючи цінності колекції Тарновського, також чинила опір утриманню колекції містом, оскільки, мовляв, це не є обов'язком земства, а витрачання великих коштів на музей призведе до занедбання важливих справ. Відомий український філолог Борис Грінченко, який був у той час секретарем

Чернігівської губернської земської управи, так охарактеризував позицію гасних: «Байдуже було сим добродіям про народ. Несвідомі національної самоповаги, змоскалені, хотіли вони бути більшими москалями ніж самі москалі і протестували вкраїнці проти вкраїнського музею» [2, с. 121].

Музей Тарновського створювався як суто український, національний за характером. Його засновник, як свідчили сучасники, вважав його не своєю приватною власністю, а суспільним надбанням. У фондах музею, який мав на початку ХХ ст. офіційну назву «Музей українських старожитностей В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства» (що вже прямо суперечило імперській політиці), були археологічні знахідки «доісторичного» та «великокнязівського» періодів, зібрання козацьких старожитностей, унікальна колекція, присвячена Тарасу Шевченку тощо.

У контексті визначення місця музеїв у формуванні нації також виникає ряд додаткових питань. Наприклад, чи намагалася імперська влада якимось чином вплинути на розвиток музейної справи в Україні, проконтролювати українофільську діяльність в них? З одного боку цілеспрямованої державної політики по відношенню до провінційних музеїв у Російській імперії не було. Діяльність музейних установ не регулювалася єдиним спеціальним державним органом, тут не було музейного законодавства, не було єдиного джерела фінансування, музеї перебували у підпорядкуванні різноманітних організацій. З іншого боку, зрідка спостерігалися спроби централізувати і контролювати процес створення музейних установ.

Цікавим і досить важливим питанням, що вимагає більш глибоких досліджень, заснованих на широкій джерельній базі, є питання про те, яким чином широкі верстви населення сприймали інформацію, отриману з експозицій і коментарів музейних працівників. З'ясування цього аспекту дозволить чіткіше визначити місце українських музеїв в національному русі.

Висновки дослідження. Таким чином, музейні установи відіграють велику роль у процесі формування модерних націй. В українських землях Російської імперії музеї використовувалися представниками українського національного руху, в умовах відсутності власної держави, як важливий елемент реалізації «українського проекту». Запропонована проблема, на нашу думку, має великий дослідницький потенціал і є актуальною. Надалі, поглибити уявлення про стратегії українофілів, а також імперської національної політики, зможуть дослідження про місце в національному будівництві інших інститутів соціальної пам'яті – архівів і бібліотек.

Список літератури: 1. *Арістов В.* Українофіли: між державним і «національним» / В. Арістов // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/2010_104/04_aristov_vyu.pdf. 2. *Грінченко Б. Д.* Музей Василя Тарновського / Б. Д. Грінченко // Літературно–науковий вісник. – 1900. – Т. 10. – Кн. V. – С. 108–125. 3. *Ернст Ф.* Як збиралися малярські твори Шевченка у Всеукраїнському історичному музеї імені Шевченка / Ф. Ернст // Життя й революція. – 1929. – Кн. 3. – С. 122–130. 4. *Скельчик С.* Человеческое тело и национальная мифология: некоторые мотивы украинского национального возрождения XIX в. / С. Скельчик // *Ab Imperio*. – 2006. – № 3. – С. 23 – 54. 5. *Ковтанюк Н.* Скарбниця історичної пам'яті України / Н. Ковтанюк // Київська старовина. – 1999. – № 3–4. – С. 63–80. 6. *Миллер А.* Империя и нация в воображении русского национализма. Взгляд историка / А. Миллер // <http://polit.ru/article/2005/04/14/miller/> 7. *Музей* // Российская музейная

энциклопедия: В 2 т.: Т. 2. – М., 2001. – С. 395 – 396. **8.** *Наварро О.* История и память в современном музее: несколько замечаний с точки зрения критической музеологии / О. Наварро // Вопросы музеологии. – 2010. – № 2. – С. 3 – 11. **9.** *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 121 – 145. **10.** *Шпорлюк Р.* Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії) / Р. Шпорлюк // <http://izbornyk.org.ua/sporl/sh09.htm>.

Надійшла до редколегії 25.09.2013

УДК 069.01:930.1 (477-25)

Українське музейництво Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. у процесі націотворення: постановка проблеми // І. В. Дворкін // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2013. – № 61 (1034). – С. 20–24. – Бібліогр.: 10 назв.

В статті показано місце музейних установ в формуванні української нації, а також в національній політиці Російської імперії в українських землях. Визначається круг питань, пов'язаних з роллю музеїв імперського періоду в процесі формування модерної української нації.

Ключевые слова: музей, українське національне рухання, формування нації, імперська політика.

The article shows the location of museum institutions in the Ukrainian nation formation, as well as in the national policy of the Russian Empire in the Ukrainian lands. The range of issues related to the role of museums of the imperial period in the formation of modern Ukrainian nation is determined.

Keywords: museum, Ukrainian national movement, nation building, imperialism.

УДК 94 (476) «1917/1921»: 329.71

Г. Г. ДЕДУРІН, канд. іст. наук, доцент, ХНУВС, Харків

ІДЕЯ БІЛОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОГЛЯДІВ ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО (1918 - 1921 РР.)

У статті автор розглядає міжнародну ситуацію, що склалася у Центрально-Східній Європі після завершення Першої світової війни. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні місця білоруського питання в зовнішній політиці відродженої Польщі. У цьому контексті найбільш докладно розглядаються погляди лідера Польщі Юзефа Пілсудського на можливість створення білоруської державності.

Ключові слова: білоруське питання, Юзеф Пілсудський, федералізм, інкорпорація.

Вступ. Уродженцю Віленщини Юзефу Пілсудському, судилося стати знаковою фігурою польської історії ХХ ст. Саме з ним асоціюється відновлення польської

© Г. Г. Дедурін, 2013

державності у 1918 р. Однак Ю. Пілсудський залишив помітний слід не тільки в історії польського народу. Історія Польщі першої половини минулого століття тісно переплетена з історією українського та білоруського народів, які, в ту пору, тільки робили перші кроки у пошуках своєї національної самоідентичності. Перша світова війна, Лютнева революція в Росії і розпад Російської імперії дещо прискорили цей процес. Білоруси, зокрема, вперше за довгі століття своєї історії, отримали теоретичний шанс на здобуття власної державності. Саме тоді білоруське питання вийшло за етнокультурні рамки, потрапивши до сфери уваги впливових політичних діячів, в тому числі і Ю. Пілсудського, який вирішив використати білоруський вектор своєї політики в якості одного з інструментів побудови потужної польської держави.

За винятком двох невеликих за обсягом публікацій білоруських істориків Г. Лазько і М. Мезги [6; 8], в сучасній історіографії відсутні дослідження, присвячені саме еволюції поглядів начальників польської держави на білоруську проблему в контексті пошуків національної ідентичності народами Центрально-Східної Європи міжвоєнного періоду. Це доводить актуальність теми, обраної автором.

Мета статті полягає у з'ясуванні того впливу, який мали погляди Ю. Пілсудського на політику польської держави щодо білорусів у період відновлення Польської держави і до підписання Ризького мирного договору 1921 р.

Виклад основного матеріалу. Одним з першочергових завдань для відродженої Польщі стало визначення власних кордонів. У середовищі польських політиків існувало дві концепції з цього приводу – федералістська та інкорпораційна, крізь призму яких і слід розглядати формування польської східної політики в цілому. В історіографії розповсюдженою є думка, що прихильниками федералістської концепції були ліві політичні партії, і в найбільш концентрованому вигляді її висловив саме Ю. Пілсудський, який бажав створити навколо польського ядра ряд політично та економічно пов'язаних з Польщею на засадах федерації, державних утворень. Таким чином, цілком реальним здавалося відновлення кордонів Польщі в межах перед першим розподілом Речі Посполитої 1772 р. [5, с. 97].

Однак не всі дослідники поділяють таку точку зору. Зокрема, польський історик А. Чубинський, висловив припущення, що помилково ототожнювати погляди Ю. Пілсудського з даного питання і деяких лідерів лівих партій. На його думку, при більш детальному ознайомленні з позицією начальника держави стає зрозуміло – федералістська концепція була потрібна Ю. Пілсудському тільки для вирішення віленської проблеми. Будучи власне уродженцем тих земель, він не уявляв Польщу без Вільно, в той же час і литовці не бажали відмовлятися від цього міста. За таких умов, оптимальним виходом з ситуації, Ю. Пілсудський бачив укладання польсько-литовської унії [13, с. 55]. Таке трактування федералістських устремлінь маршала, на погляд автора, є занадто вузьким, але аналізуючи подальший хід подій, не можна не відзначити в ньому наявності певного раціонального зерна, особливо враховуючи те, що білоруське питання в 1918-1921 рр. для Ю. Пілсудського, було дуже щільно переплетено з тим, як складалися його стосунки з литовцями.

Інкорпораційні погляди відстоювала польська правиця на чолі зі своїм ідеологом Р. Дмовським. «Ендеки» вважали, що необхідно будувати унітарну польську державу без надання будь-якої автономії тим народам, що увійдуть до її складу. Це зумовлювало необхідність того, щоб частина не поляків складала відносно невеликий відсоток, для ефективного проведення політики її асиміляції [16, с. 57]. Яке ж місце в цих планах відводилося білорусам? Ще на рубежі XIX-XX ст., у польському середовищі набула поширення теорія, згідно якої білоруси, особливо західні, вважалися білорусами лише етнографічно, але національно і політично їх відносили до поляків [12, с. 31].

Однак події 1919 р., пов'язані з прагненням Польщі отримати міжнародне визнання, призвели до загострення відносин з державами Балтії та радянсько-польської війни. На думку деяких істориків, її головним лейтмотивом був територіальний, геополітичний фактор, що полягав у прагненні Польщі розширити свій вплив за власні етнічні межі, відірвавши від Росії суміжні території, в тому числі, і Білорусь [7]. Це змусило польських політиків тимчасово відмовитися від найбільш крайніх формулювань щодо білорусів.

Під час польського зимово-весняного наступу 1919 р. начальник держави був надзвичайно зацікавлений у завоюванні підтримки місцевого населення, при кожному зручному випадку підкреслюючи свої федералістські устремління. Вже в лютому 1919 р. його декретом було створено Генеральний комісаріат східних земель, на який покладалися функції тимчасової адміністративної влади на окупованих територіях [9, с. 134]. 5 березня 1919 р. цим органом було видано розпорядження, про те, що «у всіх областях зайнятих польськими військами офіційною мовою є польська» [4, с. 224]. Природно, дія цього розпорядження поширювалося і на білоруські території, що викликало певну напругу у взаєминах з представниками білоруського руху. Незабаром, Ю. Пілсудський зрозумів передчасність цього рішення і у своїй відозві до білорусів і литовців від 29 квітня 1919 р., запевнив: «...Польське військо, покладе край багаторічному насильству і національному гнобленню, воно несе вам всім визволення і свободу. Я хочу дати вам можливість вирішити власні національні та релігійні проблеми на ваш розсуд, без будь-якого тиску з боку Польщі» [11, с. 50].

Загалом, Ю. Пілсудський багато говорив про те, що єдиним завданням польської політики у східному напрямку є звільнення тих земель від російського гніту, і якщо звільнені народи – литовський, український, білоруський, в силу спільності історичної долі, забажають більш тісних відносин з Польщею, поляки будуть раді підтримати їх у цьому починанні, але ні в якому разі вони не підуть на насильницьке приєднання, ігноруючи думку автохтонних народів. Проте все це було чистою теорією, яка істотно відрізнялася від реального перебігу подій. В архівах 1919-1920 рр., не залишилося жодного законопроекту, який свідчив би, що Ю. Пілсудський дійсно хотів зробити реальні кроки назустріч національним і державним устремлінням білорусів [2, с. 27]. Все обмежувалося загальними фразами і особистими обіцянками.

До кінця липня 1919 р. поляки впритул підійшли до Мінська і питання про долю білоруських територій набуло особливої актуальності. Отримати деяку інформацію з

цього приводу можна завдяки ознайомленню зі змістом записки начальника політичного відділу департаменту східних земель М. Свехівського «Про основи польської політики на литовсько-білоруських землях» від 31 липня 1919 р. [1, с. 290]. В основу цього документу були покладені ідеї, суть яких полягала у захисті кордонів від зазіхань Росії і перенесення їх якомога далі від центру Польщі, а також у створенні умов для вільного національного розвитку польського населення на східних землях. З цією метою, пропонувалося створити формально незалежну литовсько-білоруську федерацію. При цьому, до її складу планувалося включити східні білоруські землі – Мінщину, Могильовщину, Витебщину, куди і передбачалося змістити центр ваги білоруського руху, тоді як Віленська і Гродненська губернії повинні були залишитися виключно в сфері польського впливу, і білоруський рух на цих територіях підтримувати ніхто не збирався.

На тому етапі таке рішення білоруського питання здавалося оптимальним як для самого маршала, так і для його прихильників. Ще кількома місяцями раніше, в інтерв'ю одному з французьких видань з приводу створення подібної федерації, польський лідер зазначив: «...до цього необхідно прагнути, хоча дане завдання і не є простим, з білорусами, на мою думку, поляки досить швидко знайдуть спільну мову, з литовцями ж буде важче...» [14, с. 61]. Запорукою цієї впевненості Ю. Пілсудського, ймовірно, були військові успіхи, досягнуті на той момент поляками і слабка організація білоруського руху в цілому.

Дані факти переконливо доводять, що, навіть, у період найбільших загравань з представниками білоруських національних сил, польські політичні кола в особі федералістів, не кажучи вже про інкорпоративістів, навіть думки не мали про визнання Білоруської Народної республіки, проголошеної в березні 1918 р. Сам Ю. Пілсудський, всупереч щедрим обіцянкам білоруським лідерам, навіть у період 1918-1919 рр., виключав будь-яке трактування відносин з БНР, як з окремим державним утворенням [3, с. 150]. Хоча, для того щоб внести розкол у білоруський рух, польська сторона робила деякі тактичні ходи, демонструючи лояльність до білорусів.

Саме в такому ключі слід розглядати виданий 22 жовтня 1919 р. Ю. Пілсудським декрет про формування двох батальйонів білоруського війська і білоруської військової комісії під головуванням П. Алексюка. Однак на чолі цієї блідої подоби збройних сил, був поставлений польський полковник Й. Конопаський, що відразу звело до мінімуму можливість самостійно розпоряджатися цими формуваннями для представників білоруського руху [3, с.151].

Що стосується принципів, на яких ґрунтувалася б можлива автономія, то тут польські політики намагалися уникнути конкретики, посилаючись на те, що в момент, коли остаточно не були завершені військові дії, передчасно торкатися цього питання.

Невизначеність позицій федералістів, на погляд автора, пояснюється також ставленням Ю. Пілсудського до вирішення питання приналежності так званих «східних кресів» наприкінці 1919 р. Судячи з документальних джерел, він пов'язував його, перш за все, з визначенням характеру польсько-литовських відносин, що частково підтверджує небезпідставність точки зору на сутність

федералістських поглядів Ю. Пілсудського деяких польських істориків, зокрема, вже згаданого А. Чубинського. На схожих позиціях знаходився і Р. Вапінський, який зауважував, що начальник держави відносно даної проблеми передбачав два варіанти розвитку: або, пообіцявши литовцям сприяти у справі створення Великого князівства Литовського з включенням до його складу частини білоруських земель, домогтися визнання ними федералістською концепції, запропонованої поляками, або, якщо з литовцями домовитися не вдасться, укласти договір між польською частиною «східних кресів» і Білоруссю (але при цьому, враховуючи, що наскільки б не були слабкими державні устремління білорусів, все ж її східні області, не будучи етнічно польською територією, вимагатимуть особливого ставлення) [16, с. 58-59]. Іншими словами, Ю. Пілсудський не виключав можливості об'єднання всієї Білорусі під польським протекторатом, навіть, допускаючи в даному випадку надання їй автономії, обмеженою, як це видно з його виступу на нараді у Вільно 1 лютого 1920 р., лише сферою культури: «Я за деякі значні поступки в області культурного розвитку білорусів, але політичних поступок на користь білорусів робити не збираюся» [15, с. 196].

Дивно, що це стало несподіванкою для багатьох представників білоруського руху, тим більше, враховуючи той факт, що Ю. Пілсудський ніколи не розглядав Білорусь як окрему державу. Ще 1899 р., в листі до одного з лідерів ППС Л. Василевського, Ю. Пілсудський відзначав з цього приводу: «Білорусь з Литвою слід об'єднати в одне ціле з наступних причин: єдність правових, адміністративних та історичних умов їх розвитку наштовхує на подібну думку. Крім того, та ж сама ідентичність домінує і в етнографічному складі населення, і в суспільних відносинах ... » [16, с. 57].

У лютому 1920 р. II департаментом Військового міністерства був підготовлений спеціальний огляд преси, до якого потрапили матеріали, опубліковані стосовно білоруського питання. У них чітко простежувалися дві головні тенденції: ліва преса бажала, щоб населення Віленської, Гродненської і Мінської губерній висловило свою волю шляхом плебісциту, сподіваючись, що наявність достатньо високого відсотку тих, хто прагне до незалежності Білорусі, створить конфронтацію цих земель з Росією і змусить їх шукати союзника в Польщі. Наступним кроком повинно було стати входження Білорусі у федерацію або унію з нею. При цьому, ліва преса наполягала, щоб білоруські національні елементи вже тепер знайшли підтримку польського уряду. Натомість, періодичні видання підконтрольні польській правиці, бачили в цих землях лише прагнення приєднатися до Польщі чи Росії, не вірячи в здатність білоруського народу до утворення своєї держави. Права періодика рішуче виступала проти підтримки спроб створення незалежної Білорусі [1, с. 536].

Зіставивши ці дані з тодішніми уявленнями начальника держави про можливі шляхи вирішення проблеми «східних кресів» і, зокрема, білоруського питання, не можна не відзначити, що погляди федераліста Ю. Пілсудського були куди ближче до ідей польської правиці, ніж до інтерпретації федералістською концепції в таборі лівих політичних сил, що ще раз змушує повернутися до тези А. Чубинського та ряду інших польських істориків, які скептично ставилися до твердження про ідентичність федералістських уявлень Ю. Пілсудського та партій лівиці. Однак

переважна більшість як лівих, так і правих польських політиків, не ставила під сумнів той факт, що західнобілоруські землі повинні були стати невід'ємною частиною Польщі [13, с. 67]. Грунтуючись на переконаності політичних кіл країни у цій думці, а також на успіхах польської армії, що окупувала до весни 1920 р. майже всю територію Білорусі (а це, на думку польської сторони, позбавляло актуальності необхідність загравання з представниками білоруського руху), Ю. Пілсудський вирішив остаточно розвіяти ілюзії тієї частини білоруських діячів, яка сподівалася отримати підтримку Польщі у справі становлення державності Білорусі.

8 березня 1920 р. польський уряд офіційно заявив, що не збирається визнавати незалежність і цілісність БНР. У протоколі таємного засідання Ради міністрів Польщі з обговорення основ мирних переговорів з Радянським урядом, йшлося: «Відповідно до домовленості голови Ради міністрів з паном начальником держави щодо білоруського питання, було ухвалено: слід відмовитися від планів створення білоруської держави, союзної з Польщею, проте треба зробити білорусам поступки в області самоврядування та культури на території Мінського округу і на інших східних територіях. Гродненщина і Віленщина будуть включені до складу Польщі, без будь-яких поступок на користь білорусам» [1, с. 570]. Це рішення не зустріло серйозних заперечень у політичних колах II Речі Посполитої, тобто, таке «вирішення» білоруського питання цілком влаштовувало як федералістів, так і інкорпоративістів.

Занепокоєні білоруські діячі запросили представників польського уряду на спільну конференцію з білоруського питання, яка відбулася 20-24 березня 1920 р. в Мінську. На ній поляки продемонстрували, що від колишніх розмірковувань про формування відносин на рівних, не залишилося і сліду. З 29 пропозицій білоруської сторони, беззастережно були відкинуті всі, що стосувалися захисту цілісності Білорусі, самовизначення на основі волевиявлення народу, рівноправності мов. Задоволені були лише незначні вимоги про організацію системи місцевого самоврядування та культури на території Східної Білорусі. Фінансові вимоги білорусів були скорочені майже в три рази [1, с. 612]. Однак військові дії, що розгорнулися на польсько-радянському фронті в 1920 р., в результаті яких до серпня 1920 р., загроза окупації нависла вже над Варшавою, змусили польських політиків тимчасово відмовитися від активного обговорення білоруського питання. А умови підписаного в жовтні 1920 р. прелімінарного миру і, згодом, Ризького мирного договору 18 березня 1921 р., робили втілення концепції інкорпоративізму єдиною прийнятним для поляків вирішенням білоруського питання.

Виправдовуючи невдачу федералістських планів II Речі Посполитої, Ю. Пілсудський, після закінчення радянсько-польської війни, зазначив: «Це була велика ідея... прекрасно задумана, але погано виконана. Ні з національної точки зору, ні з військової... справа не була організована належним чином. У силу свого теперішнього економічного становища Польща виявилася безсилою виконати це завдання...» [10, с. 152].

Згодом, говорячи про фіаско федералістською концепції, начальник держави вже намагався довести, що основна причина цього полягала не в Польщі і тих принципах, на яких вона формувала східну політику, а в самих кресах, що

виявилися нездатними сприйняти прогресивні ідеї польської сторони. «Принципи федерації не могли бути застосовані на східних землях. Насадження їх силою знаходилося б у протиріччі з суттю даних принципів... між тим, і знайти сили, які бажали б добровільно піти на подібну федерацію не вдалося» [14, с. 166]. Звичайно, тут Ю. Пілсудський дещо лукавив, але такими міркуваннями він підводив до думки, що реалізація інкорпоративістської концепції була цілком закономірною і відповідала тій ситуації, яка склалася на «східних кресах». Цим він знімав з себе відповідальність за невдачу федералістських планів, що допомогло йому зберегти відносно високий ступінь довіри до власної персони з боку національних меншин, зокрема, білорусів. І це наочно продемонстрували події травневого перевороту 1926 р.

Висновки дослідження. Підводячи підсумки розгляду трансформації поглядів Ю. Пілсудського щодо білоруської проблеми, відзначимо, що в ті роки, коли Польща тільки боролася за відновлення своєї незалежності, Ю. Пілсудський, хоча б теоретично, але все ж розглядав білорусів в якості потенційних союзників та дивився на Білорусь крізь призму своїх федералістських планів. Їх невдача, обумовлена поразкою у війні з Радянською Росією та підписанням у березні 1921 р. Ризького мирного договору, перевела білоруське питання вже в іншу площину.

Список літератури: 1. *Документы и материалы по истории советско-польских отношений.* – М., 1964. – Т.3. – 720 с. 2. *Запросы белорусских послов в польский сейм 1922 – 1926.* – Мн., 1927. – 530 с. 3. *Игнатенко И.* Октябрьская революция и самоуправление Белоруссии / И. Игнатенко. – Мн., 1992. – 254 с. 4. *Иностранная военная интервенция в Белоруссии. 1917 – 1920.* – Мн., 1990. – 342 с. 5. *История Польши.* – М., 1958. – Т.3. – 668 с. 6. *Лазько Р.* «Я сын гэтага краю...» (Ю. Пілсудскі і Беларусь 1918-1935 гг.) / Р. Лазько // Ю. Пілсудскі ў гісторыі Польшчы і Беларусі. Матэрыялы міжнароднага беларуска-польскага навуковага семінара. – 2002. – С. 85-87. 7. *Михутина И.* Советско-польская война 1920 года / И. Михутина. – М., 1994. 8. *Мязга М.* Перамовы ў Рызе: Пахаванне палітыкі федэралізму / М. Мязга // Ю. Пілсудскі ў гісторыі Польшчы і Беларусі. Матэрыялы міжнароднага беларуска-польскага навуковага семінара. – 2002. – С. 23-25. 9. *Платонов Р.* Тернистый путь к свободе / Р. Платонов, Н. Шашкевич // Неман. – 1992. - № 11. – с. 131 – 161. 10. *Романский А.* Очерки современной Польши / А. Романский. – М., 1926. – 256 с. 11. *Турук Ф.* Белорусское движение / Ф. Турук. – М., 1921. – 144 с. 12. *Цвинкевич А.* Политический очерк Западной Белоруссии / А. Цвинкевич // Западная Белоруссия: сборник статей. – Мн., 1927. – с. 3-43. 13. *Czubinski A.* Problem obszaru i granic odrodzonego panstwa polskiego w latach 1918 – 1922 / A. Czubinski // Problem granic i obszaru odrodzonego panstwa polskiego (1918 - 1990) – Poznan, 1992. – S. 49 – 71. 14. *Czubiński A.* Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921 / A. Czubinski. – Toruń, 2002 – 443 s. 15. *Faryś J.* Piłsudski i Piłsudczycy: Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryś. – Szczecin: 1991. – 395 s. 16. *Wapinski R.* Mejsce ziem wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej w polskiej swiadomosci politycznej lat 1864 – 1918 / R. Wapinski // Polska – Kresy – Polacy: Studia historyczne. – Wroclaw, 1994. – S. 53 – 60.

Надійшла до редколегії 11.10.2013 р.

Ідея білоруської державності крізь призму поглядів Юзефа Пілсудського (1918-1921 рр.) / Г. Г. Дедурін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 24-31. Бібліогр.: 16 назв.

В статті автор розглядає міжнародну ситуацію, яка склалася в Центрально-Східній Європі після закінчення Першої світової війни. Основна увага зосереджена на визначенні місця білоруського питання в зовнішній політиці відновленої Польщі. В цьому контексті найбільш детально розглядаються погляди лідера Польщі Юзефа Пілсудського на можливість створення білоруської державності

Ключові слова: білоруське питання, Юзеф Пілсудський, федералізм, прометеїзм, інкорпорація.

In the article the author examines the international situation that has developed in Central and Eastern Europe after World War I. The focus is on determining the location of the Belarusian issue in the foreign policy of Poland restored. In this context, the most detailed analyzes opinions on the possibility of Belarusian statehood leader of Poland - Jozef Pilsudski.

Keywords: Belarusian issue, Jozef Pilsudski, federalism, prometeizm, incorporation.

УДК 929:61(09)

Г. Л. ДЕМОЧКО, канд. іст. наук, старший викладач, ХНМУ, Харків

ПРОБЛЕМИ ВІДОБРАЖЕННЯ БІОГРАФІЧНИХ ДАНИХ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІСТОРИКІВ МЕДИЦИНИ

Стаття має на меті привернути увагу дослідників, в першу чергу, історії медицини, до правильного фактографічного відтворення матеріалу у зв'язку з тим, що останнім часом ця проблема загострилася через значну кількість помилок, які масово зустрічаються в енциклопедичних виданнях, наукових статтях, монографіях тощо.

Ключові слова: медичне краєзнавство, медична біографістика, О. Мельников, А. Подрез, О. Кулябко, фактичні помилки.

Вступ. Розвиток медичного краєзнавства, який ми спостерігаємо з часу здобуття Україною незалежності, беззаперечно є помітним явищем в проблематиці української історії. Предмет медичного краєзнавства – стан здоров'я населення, робота установ охорони здоров'я різних форм власності, в тому числі й фармацевтичних, медична та фармацевтична наука та освіта, здобутки окремих особистостей у сфері медичної науки та охорони здоров'я та фармації – дає змогу дослідити діяльність установ та окремих особистостей у сфері охорони здоров'я, адже, як відомо, історію творять не тільки політики, а усі громадяни нашої держави. Такими були вчені-медики, що працювали в Україні. Відтворення біографій

© Г. Л. Демочко, 2013

представників українських медичних кіл – нагальна потреба сучасної історичної науки.

На жаль, з часом, документи та матеріали, що можуть слугувати цій справі, частково втрачаються. В останні десятиріччя науковці студіюють медичну біографістику, але таких фахівців вкрай небагато. Це Ярослав Ганіткевич, Павло Пундій та Олег Ціборовський, дослідження яких базуються на архівних джерелах. Серед найбільш вагомих робіт – «Історія української медицини в датах та іменах» та «Внесок українських лікарів у світову медицину» Я. Ганіткевича [1; 2]; тритомник «Українські лікарі: бібліографічний довідник» П. Пундія [3; 4; 5]; «Українські лікарі XVIII – початку XIX ст. як організатори медичної освіти і науки, медичної справи та предтечі соціальної медицини в Російській імперії» та «На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини та охорони громадського здоров'я» О. Ціборовського [6; 7]. З високим почуттям національної гідності, автори всебічно проаналізували найбільш значущі досягнення українських медиків, імена яких увійшли у літопис світової медицини. Крім того, щороку видається «Український медичний календар», присвячений важливим датам в історії медицини та охорони здоров'я. Багато з його статей пов'язано з біографіями вчених. Ці фундаментальні праці – багатство української медичної історіографії.

Мета дослідження. Оскільки сьогодні постає питання про якість праць, присвячених медикам-науковцям та діячам охорони здоров'я, метою даної роботи є критичний аналіз біографій медичних працівників та вдосконалення їх за допомогою залучення додаткових джерел, зокрема, документів архіву Харківського національного медичного університету, недоступних для академічного загалу.

Виклад основного матеріалу. 2009 р. у журналі «Хірургія» було надруковано статтю російських дослідників – доктора медичних наук, професора Російської медичної академії післядипломної освіти М. Ш. Кнопова та лікаря-терапевта поліклініки Міністерства оборони Російської Федерації В. К. Таранухи, присвячену 120-річчю з дня народження Олександра Васильовича Мельникова [8]. Автори є досвідченими біографістами, адже мають солідний доробок статей з медичної біографістики. Зазначена стаття має певну кількість фактичних помилок, причому стосуються вони, в основному, харківського періоду діяльності О.В. Мельникова. Прикро те, що стаття М. Ш. Кнопова та В. К. Таранухи написана без використання особової справи вченого [10, ф. Р-1584, оп. 9, спр. 1434]. Зберігається вона в архіві Харківського національного медичного університету, де з 1923 по 1941 рр. О.Мельніков працював. Так, у статті М. Кнопова неправильно вказаний рік виходу журналу «Вопросы онкологии», редактором якого був О. Мельников. Указаний 1922 р. не відповідає дійсності і насправді журнал почав виходити з 1928 р. [10]. Підтвердженням цього є те, що у першій книзі першого видання саме цього року зустрічаємо: «Достижению этой цели и призван служить наш нарождающийся журнал – «Вопросы онкологии» [10]. Таким чином, цілком зрозуміло, що ні про який 1922 р. казати не можна, тим більше, тоді О. Мельников взагалі не перебував у Харкові, а установа, під грифом якої виходив журнал (Український рентген-радіологічний онкологічний інститут), не була заснована. До речі, особова справа

також містить помилку – в ній сам О. Мельников позначив 1929 р., але ця дата хоча б ближче до істини [10, ф. Р-1584, оп. 9, спр. 1434, арк. 12 об.].

Інша помилка також спричинена відсутністю якісного історичного джерела. М. Кнопов та В. Тарануха позначають, що О. В. Мельников повернувся до Ленінграду в листопаді 1940 р. [8, с. 75]. Така ж сама інформація міститься і в біографічному словнику «Они носили твою фамилию. Биографический справочник», виданий 2012 р. в Росії [9, с. 754]. Втім, в особистій справі вченого знаходиться його лист до тодішнього директора Харківського медичного інституту А. Гаспаряна з проханням про відрядження на конференцію до Львова, присвячену черговій річниці М. Пирогова. На цю конференцію Олександр Васильович підготував доповідь про газову інфекцію [10, ф. Р-1584, оп. 9, спр. 1434, арк. 40, 166]. Дозвіл від директора був отриманий, а на відрядження виписано певну суму грошей. Отже, з 26 листопада по 5 грудня 1940 р. О. Мельников перебував на конференції, та аж ніяк не у Ленінграді. Тим більше, що перше повідомлення з проханням звільнити О. Мельникова з посади завідуючого кафедрою факультетської хірургії, у зв'язку з призначенням начальником кафедри у Військово-морській медичній академії, надійшло до Харкова 23 січня 1941 р. Отже, як бачимо, стаття російських дослідників у плані викладу фактичного матеріалу не досконала. Але й українські дослідники, на жаль, не уникають подібного. Наприклад, у великому ювілейному виданні «Історія Харківського державного медичного університету. 200 років», навіть, дата народження О. В. Мельникова вказана невірно – він «помолодшав» на десять років [12, с. 86]. Цілком зрозуміло, що такі видання – обличчя закладу і вивіряти дані, вміщені у них, необхідно якнайретельніше. А головна причина такої недбалості – небажання медиків йти дослідницьким шляхом. Прикро, що у медичній царині практика широкого використання історичних джерел, передусім архівних документів, досі не прижилася.

Викликає дискусію питання щодо рахування російсько-українських наукових досягнень у медицині – спільно, чи порізно. Тенденція російської історіографії очевидна: як правило, досягнення українських медиків приписують собі, обумовлюючи це довготривалим співіснуванням обох держав в межах однієї країни. Російські дослідники дбайливо «пригорнули» до себе і медиків-росіян, які працювали в Україні, і медиків-етнічних українців, що працювали на російській території. Таким чином, мимоволі складається уявлення, що Росія нібито має право на історико-медичну спадщину нашої держави, адже більшість науковців – вихідців з України – вже «перетравлена» російської історіографією. На жаль, ми забуваємо своїх співвітчизників, що працювали не на теренах Батьківщини. Навіть, у фундаментальному біобібліографічному словнику «Медицина в Україні» не згадуються прізвища деяких учених, хоча його автори позиціонують своє видання, як таке, що не має державних кордонів і містить імена тих медиків, хто працював поза межами України. Але вочевидь, що це не так.

Одним з таких вчених був «російський» фізіолог Олексій Олександрович Кулябко – українець за походженням, нащадок лубенського козацького старшинського роду. Він першим здійснив операцію на серці дитини (померлої від пневмонії). Видатний вчений довів, що серце може скорочуватися через деякий час

після смерті, не будучи пов'язаним з людським організмом. Цінність такого дослідження не перебільшити. Ініціативу О.О. Кулябка підхопили вчені С. І. Чечулін і С. С. Брюхоненко, які у 1920-х рр. сконструювали «автожектор» – апарат штучного кровообігу та виділили декілька стадій вмирання серця, яке раніше уявлялося одномоментним процесом. Для того, щоб увести ім'я О. Кулябка до української медичної біографістики варто почитати лише його «Опыты оживления сердца» [13]. Стаття вийшла в 1902 р., у рік проведення самих дослідів, що достеменно підтверджує час проведення результативного експерименту. Не зважаючи на неперевершені заслуги О. О. Кулябка, українська медична біографістика достатнім чином не популяризує його діяльність через що ім'я вченого незаслужено криється у тіні, а засновником реаніматології як науки в усьому світі вважається Володимир Олександрович Неговський. До речі, також українець за походженням.

Багато розбіжностей в науковій літературі і щодо постаті Аполлінарія Григоровича Подреза. Хотілося б відзначити деякі невідповідності у монографії І. Робака, який стверджує про «успішне хірургічне втручання з видалення стороннього предмета» [14, с. 139]. Та не станемо лише одному І. Ю. Робаку закидати цю помилку. Вона роками «переїжджає» з видання у видання, де торкаються особи А.Г. Подреза. Насправді, самого видалення стороннього предмета (кулі) не було. Поранення постраждалої дівчини було сліпим, тобто не мало вихідного отвору. Кулю, що потрапила у грудну порожнину, лікарі бачили ще й після операції, коли хвора приїжджала на черговий огляд, а от знайти її у серці не змогли [15]. Свідчення про це ми маємо у статті дослідника К. Русанова, який на основі широкого кола документів визначив, що А. Подрез марно намагався знайти кулю і через деякий час закрити пластичний дефект у грудній порожнині. Та коли півтора місяця потому хвора приїхала до лікаря, її тіло обстежили за допомогою рентгенівських променів і побачили тінь від кулі, яка змінювала своє положення відповідно серцевому ритму. Отже, куля залишилася. Втім, це не применшує досягнення видатного хірурга, адже він зробив лоскутний доступу до серця, зондував кульовий канал, для пошуку кулі робив багаторазові проколи голкою та інше. До речі, навіть московські підручники подають хибні відомості щодо цього [16, с. 59].

З огляду на ті прикрі помилки, яких припускаються дослідники, слід нагадати основні принципи, на яких повинні будуватися статті енциклопедичного характеру з медичної біографістики. Перший критерій відбору – актуальність. Дослідники обов'язково мають користуватися актуальною інформацією, завжди ставити під сумнів висновки, зроблені багато років тому, адже наука рухається щоденно і її не можна її консервувати на якомусь етапі, вважаючи завдання абсолютно вирішеним. Як показав досвід, обробки інформації щодо наведених вище персоналій, навіть новітні статті енциклопедичного характеру, мають біографічні похибки.

Другий критерій – вичерпність. Необхідно користуватися якомога більшими джерелами інформації, щоб максимально, всебічно освітити різноманітні події життя медиків, адже саме різноманітність джерел може пролити світло на спірні моменти, тобто ті, які мають неоднозначне трактування. Для того, щоб створити

якісний продукт, важливо залучати архівні джерела, які медики часто оминають, бо спираються на спогади рідних та співробітників, вважаючи їх «останньою інстанцією» у відтворенні історичних фактів. Але, як підтверджують, наприклад, спогади сина О. В. Мельникова – Рюрика Олександровича, це джерело не позбавлено неточностей. Не зважаючи на те, що Р. Мельников двічі видавав журнальні статті про батька, вони містять ті ж самі помилки, що і аналогічні наукові статті. Крім цього, цінну інформацію дають звіти медичних товариств, де розглядалися актуальні питання медичної науки того часу.

Усю роботу дослідника повинен підпорядкувати собі принцип науковості. Зміст роботи, її результат мають бути виваженими, збалансованими, не містити тих деталей, які будуються на ймовірностях і здогадках.

І останній критерій – достовірність, як ступінь об'єктивного відображення матеріалу – подій, фактів, що траплялися у житті особи. Хоча іноді історик не вдається достовірно відтворити події, а тільки максимально наблизитися до такої реконструкції, та при наявності широкого кола джерел дослідження повинно бути проведено на високому рівні, із залученням та критикою кожного джерела.

Цікаво, що не всі медики, які студіюють історію медицини, так поверхово, в описовому стилі займаються біографіями. Актуальність питання роботи з джерелами підіймали ще у 1973 р., з приводу чого була видана збірка статей «Итоги и перспективы исследований по истории медицины» [17]. У ній наголошувалося, що для отримання якісного матеріалу, медик повинен володіти усіма інструментами історичного дослідження. Повернулися до цього питання і нещодавно. Навздогін О. М. Ціборовському, пропагує студіювання історії медицини та історії соціальної медицини О. Шальнова-Козаченко – співробітник Одеського національного медичного університету [18, с. 20–29]. У своїй статті авторка справедливо наголошує, що історія медицини має багатогранні цілі: «виховання почуття патріотизму, національної гідності, історико-діалектичного мислення, попередження помилок минулого, формування прогресивного наукового світогляду та активної соціально-політичної позиції, підвищення рівня загальної і професійної культури, моральності, біотичних принципів, поглибленні спеціальних медичних знань» [18, с. 20].

Дійсно, для інтерпретування розвитку медицини в історичній ретроспективі, трактування основних історико-медичних подій для дослідника, що займається цими проблемами, велике значення має знайомство з історичним методом, який є основним при проведенні розвідок такого плану та спеціальним у групі методів сучасних медичних досліджень. Важливо також розуміння необхідності акцентування уваги на залежності рівня і характеру світової, вітчизняної та регіональної охорони здоров'я та суспільного здоров'я від соціально-політичних і матеріальних умов, світогляду, рівня розвитку культури і науки, конкретних історичних періодів тощо. Цілком зрозуміло, що медики повинні володіти суто історичними дослідницькими методами, щоб дати високоякісний продукт, який відповідає потребам, заявленим вище. Безсумнівно, для дослідників-медиків принципово новим є «проведення за історичним методом історико-літературного, історико-біографічного та історико-архівного пошуку наукових та архівних

першоджерел у бібліотеках, у книгозбірнях, архівних та музейних сховищах» [18; 27]. Відзначимо також, що О. В. Шальнова-Козаченко пропонує дотримуватися при вивченні джерел з історії медицини їх суто історичної класифікації М. Тихомирова та А. Пронштейна (остаточно склалася у 70-х рр. минулого століття), за якою визначаються такі види джерел: речові, усні, письмові, етнографічні, лінгвістичні, фото- і кінодокументи. На сьогоднішньому етапі, коли медична спільнота досягнула необхідність оволодіння навичками суміжних наук та активно впроваджує це на курсах «Історії медицини» у профільних вишах, популяризація саме такого підходу обіцяє надати в подальшому якісні дослідження з історії медицини.

Наказом МОНМС України № 1462 від 21.12.2012, спеціальність 14.02.04 – «Історія медицини» була скасована, а усі історико-медичні дослідження перенесені до спеціальності 07.00.07 – «Історія науки й техніки» [19]. Чи призведе це до долучення медиків до історичної спільноти та чи підвищиться, як наслідок, науковий рівень історико-медичного доробку, створеного саме медиками, поки невідомо, але тим самим для історико-медичних досліджень отримали «зелений світ» професійні історики. Отже, наразі треба чекати від них підвищення наукової активності у студіюванні проблематики історії медицини.

Висновки дослідження. Сьогоднішня медична біографістика тільки починає свій поступ. Не дивлячись на здобутки, треба ще багато працювати у цьому напрямі. На разі, треба популяризувати результати дослідження, які надають більш точну інформацію щодо О. В. Мельникова, А. Г. Подреза та О. О. Кулябка задля встановлення історичної справедливості. При подальшому студіюванні аспектів медичного краєзнавства, як наприклад, біографістики, необхідно зважати, що і медики, й історики повинні володіти відповідним рівнем методології проведення наукового пошуку, з метою досягнення якісних результатів дослідження.

Список літератури: 1. *Ганіткевич Я.* Історія української медицини в датах та іменах / Я. Ганіткевич. – Львів, 2004. – 365 с. – Рез.: англ. – Бібліогр. : с. 361–364. – Імен. покажч.: с. 330–352. 2. *Ганіткевич Я.* Внесок українських лікарів у світову медицину / Я. Ганіткевич // Український медичний часопис. – № 4 (72) – VII-VIII. – 2009. – С. 110–116. 3. *Пундій П.* Українські лікарі: бібліогр. довідник / П. Пундій. – Львів; Чикаго, 1994. – Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. – 328 с. 4. *Пундій П.* Українські лікарі: бібліогр. довідник / П. Пундій. – Львів; Чикаго, 1994. – Кн. 2: Лікарі діаспори та їх діяльність для рідного краю. – 446 с. 5. *Пундій П.* Українські лікарі: бібліогр. довідник / П. Пундій. – Львів, 2008. – Кн. 3: Учасники нац.-визвольної боротьби й укр. державотворення, репресовані та реабілітовані лікарі України. – 2008. – 426 с. 6. *Ціборовський О. М.* Українські лікарі XVIII – поч. XIX ст. як організатори медичної освіти і науки, медичної справи та предтечі соціальної медицини в Російській імперії / О. М. Ціборовський // Українознавство, 2009. – № 2. – С. 133–142. 7. *Ціборовський О. М.* На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини та охорони громадського здоров'я / О. М. Ціборовський. – К., 2010. – 430 с. 8. *Кнопов М. Ш.* К 120-летию со дня рождения Александра Васильевича Мельникова / М. Ш. Кнопов // Хирургия. Журнал имени Н. И. Пирогова. – 2009. – №6. – С. 74–76. 9. *Скоркин К. В.* Они носили ТВОЮ фамилию / К. В. Скоркин Биографический справочник. – М., 2012. – 1312 с. 10. Державний архів Харківської області, ф. Р-1584. Харківський медичний інститут, оп. 9. Відділ кадрів, спр. 1434. Особова справа О.В. Мельникова. 11. *От редакции* // Вопросы онкологии. – Х., 1928. – Т. 1. – Кн. 1. 12. *Історія Харківського державного медичного університету. 200 років.* – Х., 2005. – 752 с. 13. *Опыты оживления сердца* // Известия Петербургской АН. 1902. – Сер. 15. – Т. 16. 14. *Робак І. Ю.* Організація охорони здоров'я в

Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) / І. Ю. Робак. – Х., 2007. – 346 с. **15.** *Русанов К. В. X-лучи в Украине: первые шаги / К. В. Русанов // Новости медицины и фармации. – 2007. – № 20 – 21.* **16.** *Из истории российской науки: вторая половина XIX – начало XX вв. Часть 1 / Под общ. ред. А. А. Деревянченко. – М., 2010. – 64 с.* **17.** *Итоги и перспективы исследований по истории медицины / Под ред. проф. М. И. Барсукова. – Кишинев, 1973.* **18.** *Шальнова-Козаченко О. В. Історія медицини як наука та предмет викладання у світі, в Україні та ОНМедУ: вступна лекція / О. В. Шальнова-Козаченко // Медична освіта. – 2011. – № 1. – С. 20 – 29.* **19.** *Наказ МОНМС України від 21.12.2012 № 1462 «Про внесення змін до Переліку наукових спеціальностей».* – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0089-13/print1369504415958108>.

Надійшла до редколегії 17.10.2013 р.

УДК 929:61(09)

Проблеми відображення біографічних даних у науковій спадщині істориків медицини / Г. Л. Демочко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 31-37. Бібліогр.: 19 назв.

Целью статьи является привлечение внимания исследователей, прежде всего, исследователей истории медицины, к правильному фактографическому воссозданию материала в связи с тем, что в последние десятилетия, эта проблема обострилась из-за большого количества ошибок, массово встречающихся в энциклопедических изданиях, научных статьях, монографиях и т. п.

Ключевые слова: медицинское краеведение, медицинская биографистика, А. Мельников, А. Подрез, А. Кулябко, фактические ошибки.

This article has a target to pay attention scientists, at first person, who research history of medicine, to right expound a material. For the current period, this problem arises due to the large number of mistakes in encyclopedic book, scientific articles and monographs.

Key words: the medical Study of Region, the medical Study of Biography, A. Melnikov, A. Podrez, A. Kulyabko, factual inaccuracies.

І. В. ЄРЕМЕЄВА, аспірантка, кафедра політичної історії, НТУ «ХПІ»

«КРИМІНАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ» ПЕВНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ АКТОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті, на основі документів Центрального державного архіву України (м. Київ), Державного архіву Харківської області та Державного архіву Полтавської області, здійснений всебічний аналіз рівня криміногенності в акторському середовищі Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: актор, злочинні дії, розпуста, пияцтво, кримінальна відповідальність, превентивні заходи, ув'язнення, каторга.

Вступ. Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. в Російській імперії ознаменовані низкою бурхливих подій та змін, що торкнулися всіх сфер життя і, як наслідок, знайшли відображення в такому соціальному явищі, як злочинність. Створення кримінального портрету актора означеного періоду дозволяє поглянути на історичні реалії часу очима людей акторської професії, дослідити умови формування їх світогляду і сферу соціальної девіації. Відтак, вивчення проблеми злочинності в акторських колах вирішує актуальні питання історії повсякденності.

З метою виявлення найбільш характерних злочинів та визначення загального рівня криміногенності в акторському середовищі в даній статті всебічно проаналізовані документи Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву Харківської області й Державного архіву Полтавської області. На особливу увагу заслуговують кримінальні справи представників акторської професії [1; 2; 3; 4; 5]. Важливими джерелами для цього стали циркулярні листи Міністерства внутрішніх справ губернаторам, які стосувались театру [6; 7; 8]. Також досліджена кореспонденція Чернігівського, Полтавського та Харківського губернського жандармського управління [9; 10; 11; 12; 13; 14]. Іншу групу джерел склали документи кримінального кодексу Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [15; 16; 17; 18; 19]. Механізми і мотивацію злочинних діянь, а також генезис злочинної поведінки акторів відтворено за спогадами артистів та їх сучасників [20; 21; 22; 23; 24]. В якості джерел в роботі використані п'єси драматурга О. М. Островського [25; 26].

Виклад основного матеріалу. Головним джерелом кримінального права в Російській імперії з 1845 р. і до її занепаду було «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» [29]. Не зважаючи на те, що цей законодавчий акт неодноразово зазнавав змін, його структура зберігалася: кодекс складався із 12 розділів, які відображали головні типи злочинів. Правопорушення поділялись на релігійні, проти монаршого дому, проти порядку управління, проти державної та суспільної служби, проти постанов і повинностей, проти доходів та майна казни, проти суспільного

благоустрою і благочиння, проти станової організації суспільства, проти життя, здоров'я та честі особистості, а також проти сім'ї та власності. За ступенем тяжкості покарання їх можна поділити на важкі злочини, які тягли за собою смертну кару, каторгу та заслання; злочини середньої важкості, що передбачали ув'язнення у виправному будинку, фортеці, в'язниці; та «проступки», за якими слідували арешт і грошове стягнення [19, с. 1-2].

За напрямком протиправних дій зазначені злочини можна розділити на такі групи: замах на права держави, суспільства й особистості. Ці об'єкти кримінально-правового захисту мали три роди прав, спрямованих на охорону фізичного і морального існування, а також їх матеріального добробуту [30, с. 16]. Слід відмітити, що державними злочинами вважались як релігійні правопорушення, так і посягання на життя, здоров'я та честь монарха та імператорської родини [30, с. 16]. При цьому, статті щодо порушення релігійного правопорядку в «Уложенні ...» винесені на перше місце навіть у пізніх його виданнях [31, с. 285-303].

1882 р. видатний український правознавець О. Кістяківський у статті «О преступлениях против веры» стверджував, що закони, які оберігали релігійний порядок, в Російській імперії відрізнялися своїм розмаїттям і легко б склали половину об'єму будь-якого кримінального кодексу країн Європи [32, с. 102]. За дотриманням букви закону, який охороняв релігію, пильно слідувала поліція. «Устав о предупреждении и пресечении преступлений» закріплював за нею обов'язок наглядати за тим, щоб у храмові свята розваги, в тому числі театральні вистави, розпочиналися після закінчення в церквах літургії [17, с. 3]. В переддень дванадесятих свят театри закривали до початку всеношної служби. В державному архіві Харківської області, наприклад, збереглася розписка, дана власниками міських садів, театру та сінематографу приставу четвертої дільниці м. Харкова в поінформованості щодо необхідності зачинити ці розважальні заклади напередодні Преображення Господня [14, арк. 253].

Закон також охороняв християнські символи й атрибути – одяг духівництва, церковні обряди та культові дійства [6, арк. 62]. Їх заборонялося повністю відтворювати чи частково імітувати не лише у міських театрах, а й під час приватних домашніх вистав [17, с. 24]. Подібні дії розцінювались як кошуство і карались ув'язненням на термін від 4 до 8 місяців [18, с. 201]. За нанесення образи християнській вірі злочинця тримали в тюрмі від 2 до 4 місяців або заарештовували на термін від 3 днів до 3 місяців. Коли ж вдавалося довести умисну зневагу, людину позбавляли усіх станових прав та висилали до Сибіру [18, с. 201].

Проте деяких акторів жорсткі міри покарання не спиняли. Один з російських артистів-братів Адельгейм, які часто гастролювали по містах Малоросії, зображаючи Уріеля Акосту в однойменній трагедії К. Гуцкова, гримувався так, що повністю копіював прийнятий у християн західного та східного обрядів образ Ісуса Христа [7, арк. 54]. Завершували образ або туніка з широкими рукавами, підперезана шнуром із вузлами на кшталт католицьких монахів, або ж хітон [7, арк. 54]. Окрім виступів Адельгейм робив фотознімки із зображенням Ісуса перед Понтієм Пілатом чи в Гетсиманському саду, до того ж настільки вдало, що «... портрети його легко могли бути прийняті за картини католицького художника ...»

[7, арк. 54]. У зв'язку з цим малоросійським генерал-губернаторам, в разі гастролей братів Адельгейм, наказувалося забороняти їм «...з'являтися на сцені в описаному вбранні і знімати свої фотографії у зазначеній ... обстановці» [7, арк. 54].

Поряд із Християнською Церквою особливою державною цінністю був Государ Імператор та члени імператорського дому. Закон пильно захищав їх життя, здоров'я та честь. Для периферійних акторів замах на життя членів вінченосної сім'ї був маловірогідним. У період з 1850 по 1917 рр. на території Малоросії лише одного разу, в 1911 р., у театрі було вчинено замах під час присутності там монарших осіб. Загинув тоді прем'єр-міністр П. А. Столипін, причому актори до вбивства не мали ніякого відношення.

У провінції артисти становили найбільшу загрозу для честі августійших осіб. 1880 р., за заявою дворянина І. Божовича, наприклад, затримали та обвинуватили в державному злочині актора М. Буреніна. В доносі зазначалося, що М. Буренін говорив із заявником у місцевій винарні про «...нерівномірний розподіл майна між бідними і багатими» [1, арк. 16]. Актор, за словами І. Божовича, наголошував, що не відносить себе до соціалістів, однак, співчуває малозабезпеченим людям як християнин [1, арк. 16]. За виголошення ідей, які суперечили існуючому державному ладу, закон передбачав позбавлення прав і висилку на каторжні роботи від 4 до 6 років [16, с. 169]. У разі, коли подібні слова говорились ненароком і приватно, винного ув'язнювали на термін від 8 місяців до 1 року 4 місяців [16, с. 169]. Оскільки заявник не мав свідків розмови, а актор зажив слави «тихого дурня» і до того ж був нападпитку, подальше провадження справи було припинено [1, арк. 5, 17, 18].

Особливо небезпечними вислови проти государя та самодержавства ставали в періоди різкого підвищення соціальної напруги. Політична ситуація в державі загострилася вже на початку ХХ ст., особливо після військових невдач на фронтах російсько-японської війни та «Кривавої неділі». Саме за таких обставин Черкаському повітовому голові поліції надійшла заява домовласника І. Павлова із м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. В документі стверджувалося, що в його оселі 21 травня 1905 р. актори Б. Сабінін та Д. Нелідов під час вечері говорили: «Вже давно час вигнати Миколу II» і проголошували здравицю на честь японського імператора [2, арк. 1]. Така зухвалість загрожувала винуватцям позбавлення всіх привілеїв та прав їхнього стану та висилки на каторжні роботи на період від 4 до 6 років [19, с. 169]. Але врятувало акторів від незавидної долі тільки те, що донощик, згідно рапорту поліції, «страждав розладом розумових здібностей» [2, арк. 1].

Безперечно, слова акторів мали найбільший вплив, коли лунали зі сцени. Видатний російський артист А. Дуров, який часто гастролював Україною прославився саме завдяки політичній сатирі, а його каламбури часто фігурували в протоколах поліції [33, с. 4]. Епіграми А. Дурова швидко розповсюджувались в народі і користувалися шаленою популярністю [34, с. 9]. Під час виступів комік неодноразово висміював у віршах поліцію, армію, вищі військові чини, робив алегоричні пародії на представників міської влади. Доходило навіть до того, що А. Дуров дозволяв собі жарти на рахунок імператора. Артист виходив до публіки із срібним рублем і пропонував сміливцю зламати монету із зображенням Миколи II

на аверсі. Коли ж глядач зазнавав невдачі, А. Дуров вихоплював гроші з його рук зі словами: «Досить дурня ламати» [33, с. 4]. Однак після 1905 р., коли різко посилилася цензура, каламбури А. Дурова стали менш дотепними і втратили популярність [34, с. 9].

Окрім усних протестів проти влади, політично свідомі представники акторської професії приймали активну участь в політичному русі, що кваліфікувалося як злочин проти порядку управління [31, с. 318]. У другій половині 70-х рр. XIX ст. в Єлисаветграді утворився гурток, куди входили українські актори І. Тобілевич (Карпенко-Карий) та М. Тобілевич (Садовський) [35; 36, с. 23]. Сучасник відносив гурток до російського революційного руху і стверджував, що саме І. Карпенко-Карий був у числі тих, хто викликав революційні настрої серед молоді [36, с. 25]. Початкова діяльність гуртківців розповсюджувалась лише на сферу культури – збирання фольклору, переклад та розповсюдження книжок українською мовою. Згодом вони створили нелегальну бібліотеку та почали допомагати коштами революціонерам-народникам [35]. Скоріше за все, фінансувалися ці заходи за рахунок заможних громадянців – поміщиків О. Русова та Є. Чикаленка [37, с. 25]. Окрім цього, представники гуртка переховували революціонерів [35]. Наприклад, у 1881 р. І. Карпенко-Карого було притягнуто до кримінальної відповідальності саме за укривання дружини О. Русова, С. Русової. Актора виселили на територію області війська донського, в м. Новочеркаськ, та встановили за ним гласний нагляд, як за політично неблагонадійною людиною [36, с. 41]. Остаточо від нагляду поліції І. Карпенко-Карий був звільнений лише в 1903 р. [4, арк. 17]. Після розгрому гуртка у 1884 р., була виявлена й причетність до нього вже відомого на той час актора М. Садовського, [3, арк. 1, 40]. В якості запобіжного заходу за ним встановили негласний нагляд, а місцева поліція звертала особливу увагу на характер п'єс та куплетів, які виконував актор, а також на його діяльність і коло спілкування [3, арк. 1, 3]. У м. Катеринослав антрепренера малоросійської трупи М. Кропивницького навіть зобов'язали дати підписку, що всі куплети і вірші для виступів М. Садовського будуть попередньо затверджуватись у поліцмейстера [3, арк. 2, 3].

Інший український актор, П. Коваленко, згадував, що вступив до лав російської соціал-демократичної робітничої партії у Києві в 1903 р., коли досяг повноліття [21, с. 87]. За рік він став актором і відмічав, що користувався навиками перевтілення і гриму щоб позбутися поліцейського нагляду і, таким чином, безпечно відвідувати політичні лекції у підпільному гуртку [21, с. 145].

Окрім того, актори брали активну участь в організації благодійних концертів, перераховуючи частину зборів на користь політичним в'язням та засланням. Для цього відшукували політично благонадійну організацію, до складу якої входили співчуваючі політичному рухові члени, й доручали брати у поліцмейстера дозвіл на влаштування концерту [21, с. 153]. В окремих випадках акторам вдавалося передати частину збору від спектаклю без оголошення його благочинним. Приміром, 11 червня 1906 р. в м. Ніжин Чернігівської губернії революційна партія (на жаль, в документі не зазначено, яка саме) таємно отримала з каси театру 80 руб., через що поліція негайно влаштувала перевірку [12, арк. 39].

У 1906-1907 рр. участь у переказі благочинних коштів на користь політичних арештантів брала і акторка юдейського віросповідання Х. Соболева [5]. Вперше її було заарештовано 2 серпня 1905 р. в Києві за зв'язки з учасниками бойової групи партії соціалістів-революціонерів. З 1910 р. Х. Соболева почала активну співпрацю з групою анархістів. Весь подальший час, до 1912 р., жінка перебувала під негласним наглядом. Така діяльність у Києві була неможлива для людини іудейського віросповідання, адже місто не входило в смугу осілості євреїв [15, с. 9]. Проте за проханням антрепренерів, для акторів і музикантів юдеїв міська влада робила виключення, обмежуючи іноді місце їх проживання Плосььким та Либідським районами [10, арк. 57, 60].

До речі, питання законного виду на проживання було одним з найактуальніших для актора. У п'єсі О. М. Островського «Без вини виноватые» герой-актор Григорій Незнамов, порівнюючи себе із колегою, який мав посвідчення особи казав: «...я ничто, я меньше всякой величины; а он что-нибудь, он какая-то единица, у него есть звание, есть вид...» [25, с. 702-703]. В статті 1 «Устава о паспортах и беглых» зазначалось, що «ніхто не може відлучатися з місця свого проживання без узаконеного виду або паспорту» [15, с. 3]. А отже слово «вид» навіть у юридичній мові того часу було синонімом слова «паспорт». Такий документ видавався чоловікам по досягненні повноліття (в 21 рік) або раніше, за умови взяття шлюбу [15, с. 21]. Жінки зазвичай паспорту не мали і включались до виду своїх батьків, а після одруження – чоловіків [15, с. 12, 21, 35]. Відтак, отримати вид для жінки чи для неповнолітньої особи було складніше, аніж для чоловіка.

Людину, що покинула постійне місце проживання без посвідчення особи визнавали бродягою і карали виправним арештом на 4 роки з подальшою висилкою до Сибіру або віддалених губерній [18, с. 475].

У статті 327 «Устава о паспортах и беглых» зазначалось: кожен, хто приїхав до міста мав терміново надати свій вид міській поліції. Наприклад, відомості щодо прибулих і вибулих у м. Полтава повідомляли поліцмейстеру щоденно не пізніше 8 години ранку [13, арк. 67]. Якщо актори зупинялися у готелях та на постоялих дворах, їх паспортні дані мали надавати поліції власники цих закладів [15, с. 71]. В іншому випадку з них стягався штраф у розмірі 0,25 руб. на добу або 7,5 руб. на місяць за кожну незаявлену людину [15, с. 72]. Із часом сума стягнення з власників орендованого житла зросла до 30 руб. [13, арк. 67].

Розповсюдженим видом злочину в акторському середовищі було викрадення неповнолітніх осіб. За викрадення неповнолітньої дівчини закон передбачав подвійне покарання – за завдання фізичної шкоди та наругу честі [18, с. 679]. В м. Ромни Полтавської губернії в 1910 р. 35-річний актор І. Чабан викрав 16-річну гімназистку О. Потьєву [13, арк. 749]. За заявою батька дівчини, втікачів оголосили в розшук [13, арк. 749]. За 5 діб поліція відшукала їх у м. Кременчук Полтавської губернії і дівчину повернули батькові [13, арк. 758]. Подібні дії погрожували викрадачу ув'язненням строком від 4 до 8 місяців [23, с. 678].

Більш м'яким було покарання в тому випадку, коли молодих дівчат викрадали актриси. Так, у клопотанні про пошук 14-річної доньки, киянка К. Комаровська писала, що дівчину не викрала, а вивезла з міста пані П. Прокоф'єва, артистка, яка

збирала акторів для тифліського театру [9, арк. 1]. Аби не нашкодити честі дівчини, було вирішено, що від П. Прокоф'євої її забере додому старша сестра [9, арк. 11]. Покарання ж для «викрадачки» законом не передбачалося. Слід відмітити, що залишали батьківський дім заради сцени і неповнолітні хлопці, однак, кримінальної відповідальності за шкоду честі молодиків імперським законодавством взагалі не передбачалося.

Суспільна мораль, а разом і закон, вважали злочином «звабну і розпусну поведінку» [31]. Російський письменник В. Гіляровський згадував, що до театру «потрапляли, як потрапляють не в свій вагон, до в'язниці або під потяг» [22, с. 81]. Незаможна молодь, а особливо – дівчата, втягувались у порочне життя обставинами чи антрепренерами [8, арк. 70]. Контракт київського міського саду «Шато», наприклад, зобов'язував актора не лише виконувати професійні обов'язки на сцені, а й «...підкорятися всім приписам і розпорядженням, що походять від ... дирекції» [11, арк. 7]. Серед таких «розпоряджень» адміністрації театрів нерідко зустрічались накази бенкетувати з відвідувачами в буфеті задля отримання більших доходів від торгівлі [8, арк. 70]. Обов'язок мати гарний костюм, платити музикантам, капельмейстеру та за користування гримеркою змушували жінок «посилено торгувати своїм тілом» [11, арк. 19]. Анонімний автор у докладній записці київському генерал-губернатору відзначав, що в міських театрах «Аполло» та «Шато» 98% актрис – публічні жінки різного сорту і лише 2% справжніх артисток, які і підтримують престиж сцени [11, арк. 5]. Ілюструє поведінку таких «актрис» анекдот із харківського журналу «Настоящее жало»: «У вбиральні актриси: – Бариня, там якийсь пан просив дозволу до вас увійти! – Не можна! Так і скажіть – не можна! Ти, здається, і сама бачиш, що я не достатньо роздягнена, щоб приймати своїх шанувальників» [38, с. 5]. Левову частку любителів і залищальників театральних нічних метеликів складали адвокати, лікарі, комерсанти і чиновники [39, с. 341].

Розпусна поведінка вважалась злочином проти суспільного благоустрою і благочестя. Міру покарання за такий протиправний вчинок встановлював уряд. До винесення остаточного вироку винному тричі робили попередження із вживанням запобіжних заходів: відправляли на виправні роботи до державних та приватних підприємств строком від 1 до 6 місяців [17, с. 33]. За умови позашлюбного проживання чоловіка та жінки, покарання їм визначало «духовне начальство» [18, с. 490]. Видатна російська актриса М. Савіна, згадуючи юність і роботу в харківському театрі М. Дюкова, відмічала, що знала кілька неодружених акторських «пар». Лишаючи поза увагою санкції закону до таких союзів, вона підкреслювала, що в акторському колективі за позашлюбні зв'язки засуджували тільки жінок [23, с. 64].

Розпусту в акторському середовищі супроводжувала постійна пиятика. У п'єсах О. М. Островського «Лес», «Бесприданница», «Без вины виноватые», «Таланты и поклонники» серед дійових осіб створено образи акторів-пияків [25; 26; 27; 28]. Так, наприклад, номен актора Шмаги із п'єси «Без вины виноватые», скоріше за все походить від стилізованого слова «смага», яке у південних і західних регіонах Російської імперії означало горіння у роті від спеки, втоми чи спраги, тобто – бажання випити [40]. Перевагу спиртним напоям актори-герої творів

О. Островського віддавали в залежності від наявності коштів: артисти з напівпустим гаманцем обирали звичайну оковиту або дешеву анісову горілку; ті, в яких зненацька завелися гроші, вже воліли до благородних вин та шампанського [25; 26; 27]. Між тим, пияцтво в Росії було заборонено законом, а помічених вночі захмелілих громадян ув'язнювала поліція [17, с. 27]. З другої половини XIX ст. лікарі почали пов'язувати алкогольну залежність із порушенням роботи мозку, внаслідок чого, на їхню думку, розвивалась схильність до суїциду [41, с. 32]. Але російський актор В. Кригер, який в молоді роки працював в Україні, згадуючи провінцію зазначав, що в середовищі акторів кінчали життя самогубством одиниці [24, с. 203]. Серед тих одиниць були і посередні актори, і визнані майстри сцени, такі як Є. Кадміна [42, с. 115]. В Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст., виходячи з контексту «Уложения о наказаниях», суїцид також вважався злочином – злочином проти здоров'я приватної особи [31, с. 786-886]. Юридичним наслідком правопорушення ставало визнання недійсним заповіту самогубця і позбавлення його права на християнський обряд поховання [18, с. 644].

Висновки. Таким чином, злочинність була поширеним явищем в акторському середовищі. Амплітуда правопорушень артистів широка і включала злочини проти держави, моралі, честі та цноти жінки, порочну і розпусну поведінку, порушення уставу про паспорти, пияцтво та самогубство. Зазначені кримінальні дії були характерні і для визнаних майстрів сцени, і для посередніх акторів. У них були втягнуті в однаковій мірі чоловіки та жінки, зрілі люди та неповнолітні. Подібна зухвала поведінка була спричинена способом життя служителів Мельпомени, і формувала в суспільстві усталене відношення до акторів, як до вкрай аморальних і безпринципних людей.

Список літератури: 1. *Дознание по обвинению актёра Николая Михайловича Буренина в государственном преступлении* / ЦДІАК України, ф. 419, оп. 1, спр. 485, арк. 6-18. 2. *О произнесении артистами Борисом Александровичем Собининым и Дмитрием Николаевичем Нелидовским дерзких слов против священной особы Государя Императора* / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 855, спр. 208, арк. 1. 3. *О состоящем под секретным надзором полиции дворянине Николае Карповиче Тобилевиче (по сцене Садовском)* / Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 4, спр. 511, 12 арк. 4. *О состоящем под особым надзором полиции дворянине Иване Карповиче Тобилевиче* / Держархів Харківської обл., ф. 52, оп. 2, спр. 1379, 17 арк. 5. *По наблюдению за мещанкой Соболевой Х.И. (наблюдательная кличка «маленькая»), принадлежащей к партии эсеров* / ЦДІАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 145, 55 арк. 6. *Циркулярно. Гг. харьковскому полицмейстеру и уездным исправникам Харьковской губернии. Копия* / Держархів Харківської обл., ф. 180, оп. 1, спр. 20, арк. 62. 7. *Министерство внутренних дел. Департамент полиции по 2 делопроизводству. Гг. Губернаторам* / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 848, спр. 161а, арк. 54. 8. *Циркулярно. Министерство внутренних дел губернаторам, градоначальникам и варшавскому обер-полицейстеру* / Держархів Харківської обл., ф. 180, оп. 1, спр. 30, арк. 70. 9. *По ходатайству дворянки Екатерины Комаровской об оказании содействия со стороны Генерал-Губернатора к розыску 14-ти летней дочери её Жозефины Комаровской уехавшей с некоею Прокофиевою собирающею молодежь для театра в г. Тифлис* / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 525, спр. 133, 12 арк. 10. *О разрешении евреям артистам и музыкантам жить в Киеве* / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 60, 79 арк. 11. *По жалобе жителей г. Киева на администрацию театров Шато и Аполло за допущение там разврата и эксплуатации хористов и певиц* / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 622, 25 арк. 12. *О происшествиях и злоупотреблениях* / ЦДІАК України, ф. 1439, оп. 1, спр. 572,

121 арк. **13.** *Переписка с департаментом* полиции и иногородними сыскными отделениями о розыске лиц, подлежащих аресту / Держархів Полтавської обл., ф. 758, оп. 1, спр. 9, 1028 арк. **14.** *Подписка* / Держархів Харківської обл., ф. 182, оп. 1, спр. 58, арк. 253. **15.** Устав о паспортах и беглых. – 1857. – 222 с. **16.** *Уложение о наказаниях* уголовных и исправительных. По изданию 1866 г. С внесением всех узаконений по продолжениям 1868, 1869, 1871 и 1872 годов. – СПб, 1873. – 784 с. **17.** *Устав о предупреждении* и пресечении преступлений. Т. 14. – СПб, 1890. – 95 с. **18.** *Уложение о наказаниях* уголовных и исправительных 1885 г. / Н. С. Таганцев. – СПб, 1895. – 892 с. **19.** *Уголовное уложение.* Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – СПб, 1903. – 284 с. **20.** Дуров А. В жизни и на арене / А. Дуров. – М.: Искусство, 1984. – 198 с. **21.** Коваленко П. Незабутне. Спогади старого актора / П. Коваленко. – К., 1962. – 270 с. **22.** Гиляровский В. А. Люди театра. Повесть актёрской жизни / В. А. Гиляровский. – М.-Л., 1941. – 277 с. **23.** Савина М. Г. Горести и скитання. Записки (1854-1877) / М. Г. Савина. – Л.-М., 1961. – 141 с. **24.** Кригер В. А. Актёрская громада: русская театральная провинция. 1890-1902 / В. А. Кригер. – М., 1976. – 221 с. **25.** Островский А. Н. Без вины виноватые / А. Н. Островский // Пьесы. – М., 2005. – 830 с. **26.** Островский А. Н. Лес / А. Н. Островский. – Л., 1947. – 94 с. **27.** Островский А. Н. Бесприданница / А. Н. островский. – Л., 1949. – 112 с. **28.** Островский А. Н. Таланты и поклонники / А. Н. Островский. – М., 1950. – 71 с. **29.** *Энциклопедический Словарь* Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/>. Доступ 17.09.2013р. **30.** Будзинский С. О преступлениях в особенности. Сравнительное исследование / С. Будзинский. – М., 1887. – 499 с. **31.** *Уложение о наказаниях* уголовных и исправительных 1885 г. / Н. С. Таганцев. – СПб, 1909. – 1112 с. **32.** Кистяковский А. О преступлениях против веры / А. Кистяковский // Наблюдатель. Журнал литературный, политический и ученый. – СПб, 1882. – №10. – С. 102-122. **33.** Вирен В. Владимир и Анатолий Дуровы / В. Вирен. – М., 1964. – 32 с. **34.** Дмитриев Ю. Дуровский феномен / Ю. Дмитриев // В жизни и на арене – М., 1984. – С. 5-12. **35.** Борисенко В. Й. Політична діяльність таємних організацій, гуртків і груп другої половини ХІХ ст / В. Й. Борисенко // Курс української історії: 3 найдавніших часів до ХХ ст. – К., 1998. – 616 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://borysenko.npu.edu.ua/index.php/teksts/31-lekcia-28>. Доступ 17.09.13 р. **36.** Стеценко Л. І. Карпенко-Карий, І. К. Тобілевич / Л. Стеценко / Життя і творча діяльність. – К., 1957. – 306 с. **37.** Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Харків, 2006. – 344 с. **38.** *В уборной актрисы* // Настоящее жало. – Х., 1906. – №31. – С. 5. **39.** Х. Сцена и проституция // Театр и искусство. – 1910. – №16. – С. 340-341. **40.** Даль В. И. Толковый словарь живого Великорусского языка. Смага [Электронный ресурс]. – Режим доступа – <http://dal.sci-lib.com/word037787.html>. Доступ 01.10.13р. **41.** Гвоздев И. О самоубийстве с социальной и медицинской точки зрения / И. Гвоздев. – Казань, 1889. – 46 с. **42.** Парамонов А., Титарь В. Материалы к истории Харьковского театра 1780-1934 / А. Парамонов, В. Титарь. – Х., 2007. – 280 с.

Надійшла до редколегії 18.10.2013 р.

«Кримінальний портрет» певних представників акторського середовища Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. / І. В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 61 (1034). – С. 38-46. Бібліогр.: 42 назви.

В статті, на основі документів Центрального державного архіву України (г. Київ), Державного архіву Харківської області та Державного архіву Полтавської області, здійснено всебічний аналіз рівня криміногенності в акторській середі Наддніпрянської України во второй половині XIX – началі XX вв.

Ключевые слова: актёр, преступные деяния, распутство, пьянство, уголовная ответственность, превентивные меры, заключение, каторга.

In the article on document basis of the Central State Archives of Ukraine (Kyiv), Kharkiv Region State Archives and the Poltava Region State Archives the comprehensive criminality level analysis in the actor's environ of Dnieper Ukraine in the second half of XIX – early XX centuries was carried out.

Keywords: actor, criminal actions, fornication, drunkenness, criminal responsibility, preventive punishment, imprisonment, hard labour.

УДК 94(477) «1941/1944»:025.171

В. В. ЖИГЛО, канд. іст. наук., доцент кафедри історії та культурології, ХНУМГ імені О. М. Бекетова, Харків

АКТУАЛІЗАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується діяльність українських істориків та архівістів з актуалізації комплексу архівних документів з історії німецького окупаційного режиму в Україні. До середини 1980-х рр. абсолютна більшість цих документів знаходилася в обмеженому доступі, їх систематичне вивчення розпочалося відносно недавно.

Ключові слова: Національний архівний фонд України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, обласні державні архіви, актуалізація, репрезентативність.

Вступ. Актуальність обраної проблематики пов'язана із необхідністю подальшого вивчення маловідомих сторін політики німецького окупаційного режиму під час Другої світової війни, по відношенню до населення захоплених територій. Необхідним є встановлення інформативності джерел та рівня актуалізації відповідних документів Національного архівного фонду (НАФ) України.

Радянська історіографія німецького окупаційного режиму базувалась на досить обмеженій джерельній базі, адже більшість документів німецьких та допоміжних

© В. В. Жигло, 2013

українських органів влади були майже повністю засекречені наприкінці війни і не потрапили до наукового обігу. Комплексний аналіз документів окупаційних структур розпочався з другої половини 1980-х рр., коли гриф секретності з «окупаційних» фондів було знято. Сьогодні настала потреба встановити рівень актуалізації документів німецьких окупаційних органів влади та оцінити їх репрезентативні можливості.

Мета. У статті прослідковано основні напрями та етапи дослідження документів окупаційних структур на сучасному етапі української історіографії Другої світової війни, з метою встановлення найбільш актуалізованих архівних документів, та тих документів, чия актуалізація, не дивлячись на значний джерельний потенціал, ще не достатня.

Виклад основного матеріалу. Пошук та прийняття на архівне зберігання документів німецьких окупаційних структур та українських допоміжних органів влади в основному закінчився у 1945–1946 рр. [1, арк. 5]. Станом на грудень 1945 р. в обласних державних архівах УРСР, а також Центральному державному архіві Жовтневої революції (ЦДАЖР) УРСР (сьогодні – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України) зберігалось 122 140 документів з історії окупації та ще 23 205 примірників надрукованих під час окупації видань [1, арк. 72]. До листопада 1945 р. ці документи знаходилися у відносно вільному доступі, і інколи публікувалися у різноманітних збірках агітаційного характеру, в яких викривалися репресії окупантів проти мирного населення [2]. У листопаді 1945 р., після відповідного розпорядження заступника керівника управління державних архівів НКВС УРСР Г. С. Павлюка ці документи були засекречені [3, арк. 5]. Фактично сорок років значний документальний масив знаходився поза науковим обігом. Історичні праці, присвячені окупаційному режиму в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни здебільшого базувалися на документах архівних колекцій, матеріали до яких потрапляли після ретельного відбору радянських спецслужб [4]. Сама історія окупації зводилася, в основному, до історії радянської підпільно-партизанської боротьби та репресій нацистів проти мирного населення.

Ситуація докорінно змінилася після початку перебудови в СРСР. З 1986 р., після відповідного розпорядження Головного архівного управління УРСР, почалося розсекречування документів окупаційних органів влади [5, арк. 14]. Відтепер у галузевих журналах друкувалися реєстри фондів українських архівів, що містили відомості про документи з історії Великої Вітчизняної війни, у тому числі стосовно окупаційного режиму. У публікації В. М. Нем'ятого та О. І. Штиволока характеризувався засекречений фонд ЦДАЖР УРСР з трофейними документами Рейху КМФ-8, який є важливим джерелом для вивчення структури окупаційної адміністрації [6]. Ця стаття була однією з перших розвідок у вітчизняній науковій періодиці, присвячена аналізу документів засекреченого фонду. У першу чергу В. М. Нем'ятий та О. І. Штиволоки розглянули накази А. Гітлера та рейхскомісара Е. Коха про організацію влади на окупованих східних територіях та застосування репресій проти населення.

В статтях Р. І. Ткач, Л. Ю. Портнової, Н. О. Крепишевої, подано огляд документів архівів УРСР часів війни, у тому числі й деяких фондів з матеріалом органів українського «самоврядування» – Чернігівської та Харківської міських управ, районних управ тощо [7; 8]. Щоправда, у статтях вказувалися лише номери тоді ще засекречених фондів (іноді з зазначенням інших елементів архівного шифру, зокрема номерів описів), без назв, була повністю відсутня характеристика документів управ. Автори намагалися не зосереджувати на цьому увагу читачів. У цілому, в останні роки існування радянської влади в Україні, процес аналізу джерельної інформації документів окупаційних часів лише розпочався, а до початку 1990-х рр., не дивлячись на зняття грифу секретності, ці документи не були доступними для пересічних дослідників.

Наукові розвідки 1990-х рр. здебільшого, присвячувалися, загальним рисам історії німецької окупації та у більшості випадків ґрунтувалися на архівних документах ЦДАВО України. У цій архівній установі зберігається документація центральних окупаційних структур, чия діяльність охоплювала більшість території України. Зокрема це документи Рейхскомісаріату Україна (фонд р-3206), штабу імперського керівництва А. Розенберга (фонд р-3676), фондів тилових частин груп армій, які воювали на території УРСР, фонду трофейної німецької документації, фотокопії якої закупили в США у 1960-х рр. (КМФ-8) та їм подібні. Як наслідок, регіональну специфіку окупаційного режиму прослідковано у цих працях недостатньо, адже документи місцевих адміністрацій, поступали на зберігання до обласних державних архівів і їх вивчення розпочалося дещо пізніше.

Розсекречені наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. документи стали джерельною базою для розділів присвячених Другій світовій війні, у загальних працях з історії України. Наприклад, автори «Політичної історії України. XX ст.», який (IV том – присвячений історії України у 1939–1945 рр.) В. А. Гриневич, В. С. Коваль, В. І. Кучер, використовують інформацію розсекречених документів ЦДАВО України (здебільшого фондів РКУ № 3206 та КМФ-8) [9]. Схожу особливість джерельної бази мали інші роботи В. І. Кучера (у співавторстві з П. М. Чернегою), М. В. Ковалю тощо [10; 11]. Отже, у 1990-х рр. історики намагалися в першу чергу дослідити центральні архівні установи України, в яких зберігалися найбільші та інформативно насичені колекції документів з історії окупаційного режиму. Документи обласних архівів знайшли своїх дослідників лише наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр.

Одну з перших спроб провести аналіз особливостей окупаційного режиму в північно-східній Україні, на підставі архівних документів локальних архівів, зробив В. А. Нестеренко [12]. У своєму дисертаційному дослідженні він охарактеризував неопубліковану джерельну базу українських архівів з теми окупації (в основному документи центральних органів допоміжної влади та окупаційних установ) та виділив найбільші групи опублікованих джерел. В. А. Нестеренко широко використав у роботі інформацію документів державних архівів областей, у першу чергу Державного архіву Сумської області, а також фондів центральних архівів (зокрема, КМФ-8 ЦДАВО України). Базуючись на цих джерелах, автор запропонував свою схему щодо організації окупаційної та допоміжної влади у зоні

управління Вермахту, особливостей економічної політики окупантів, культурно-побутового життя населення. На схожій джерельній базі побудована і дисертація П. В. Рокотова присвячена структурі окупаційної адміністрації в Україні [13].

А. В. Скоробогатов провів ґрунтовний аналіз архівних документів з історії окупації Харкова, як одного з найбільших обласних центрів захоплених вермахтом [14]. У його працях використане широке коло документів з українських архівів – ЦДАВО України, Державного архіву Харківської області, Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та архівів РФ і ФРН.

І. С. Тарнавський схарактеризував архівні документи Державного архіву Донецької області та Державного архіву Луганської області, під час дослідження німецького окупаційного режиму на Донбасі [15]. Докладно аналізуючи структуру та функції окупаційного апарату, автор використав інформацію документів з обласних державних архівів (наприклад, збірного фонду № р-1307 Державного архіву Луганської області) та ЦДАВО України (у першу чергу фонду КМФ-8). Джерелом вивчення економічних перетворень на Донбасі у 1941–1943 рр. стали фонди общинних господарств, німецьких сільськогосподарських управлінь.

Поряд з комплексним вивченням історії окупаційного режиму в Україні, сучасні історики досліджують і її окремі аспекти. Новою тематикою стала історія збройної боротьби ОУН і УПА. Найбільш значною серією збірок документів з історії УПА є «Літопис УПА», видання якого в Україні здійснюється з 1995 р. [16]. Ця серія, базується на документах українських архівів, зокрема ЦДАВО України (фонди крайових провідів УПА – фонд № 3833 Крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях тощо).

Актуалізацією джерельної інформації документів з історії ОУН та УПА займається В. І. Сергійчук, який є автором, як спеціальних праць, присвячених встановленню інформативної цінності документів українських архівів з історії УПА, так і праць, які спираються на розсекречені матеріали ЦДАВО України та ГДА СБУ [17; 18]. Для вивчення документальних свідчень діяльності УПА, доцільно користуватися анотованими покажчиками фондів УПА в українських архівах, наприклад – «Фонди з історії УПА в державних архівосховищах України» (2000 р.), упорядником якого є Г. В. Папакін. У довіднику охарактеризовані документи фондів ЦДАВО України та державних архівів західних областей нашої держави, які стосуються історії УПА.

Отже, сучасні українські дослідники основну увагу звертають як на загальну історію українського націоналістичного руху у роки війни, так і на її регіональний аспект. Робота над вивченням відповідної архівної документації продовжується

Ще одним напрямком досліджень сучасної історіографії та архівістики є вивчення та актуалізація документів, які висвітлюють людські та економічні втрати УРСР у роки війни. Дослідники систематично вивчають документи українських архівів та архівів інших держав (у першу чергу РФ та ФРН). Особливою актуальним є питання вивезення культурних цінностей з України у 1941–1943 рр. Вивчення цієї групи документів розпочалася у 1993 р., коли в Україні було створено фонд «Взаємопорозуміння та примирення». Головною метою фонду стало визначення матеріальних втрат мешканців України у роки окупації та звернення з відповідним

проханням про компенсацію до Німеччини [19, с. 24]. У 1998 р. фонд створив науково-аналітичну групу, яка мала займатися питанням так званого «нацистського золота», тобто вивезених німцями з України цінностей. До цієї групи увійшли Г. В. Боряк, М. Г. Дубик, Н. В. Маковська. Одним з завдань групи став архівний пошук документальних даних для підрахунків матеріальних та культурних втрат України у 1941–1944 рр. Особливо відзначимо активну діяльність Г. В. Боряка щодо пошуку, вивчення та оприлюднення архівних документів з цього питання. Він дослідив проблему переміщення бібліотечних та знищення архівних фондів у роки окупації [20]. Г. В. Боряк у рамках співпраці з Бременським проектом «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР під час Другої світової війни» провів велику роботу з аналізу архівної документації, щодо пограбування культурних надбань України у 1941–1944 рр.

У працях Л. А. Дубровіної та Н. І. Малолетової, використано документи крайової бібліотеки Рейхскомісаріату Україна для встановлення втрат бібліотечного фонду України у роки окупації та підрахунку кількості вивезених до Німеччини книг з українських бібліотек [21]. Н. О. Кашеварова вивчала документи українських архівів, які висвітлюють діяльність оперативного штабу А. Розенберга [22]. Зважаючи на те, що документи комісії А. Розенберга у фондах ЦДАВО України організовані та структуровані незадовільно (до однієї справи часто вміщені різні за походженням документи, назви справ досить приблизно визначають їх зміст тощо), Н. Кашеварова у співавторстві з Н. І. Малолетовою запропонувала удосконалений варіант систематизації документів у фондах, нові назви справ. Їх праця полегшила архівний пошук іншим дослідникам, які працюють у фондах № 3674 та № 3676 ЦДАВО України.

Сучасні автори активно залучають до своїх досліджень джерельна інформація документів українських архівів, яка стосується духовно-побутового життя населення окупованих регіонів. Важливим є доробок О. Є Лисенко – дослідника з історії релігії та церкви у роки війни та окупації. Цій проблемі була присвячена спеціальна робота автора, яка містить глибокий аналіз існуючої джерельної бази [23]. Систематичне вивчення архівних документів науковець проводив досліджуючи окремі аспекти історії окупації: діяльність УПА (фонди ЦДАВО України та ГДА СБУ), організацію управління та зв'язку у роки війни, зокрема між партизанськими загонами [24].

Аналіз документальної джерельної бази з історії окупаційного режиму в Україні також проводиться у спеціальних джерелознавчих та архівознавчих розвідках. Вивчення особливостей формування джерельного комплексу з історії окупації, його інформативних можливостей відбувається у сучасний період. Одним із питань, яке привернуло увагу радянських учених у 1980-х рр. та продовжує вивчатися новітньою українською історіографією, є порядок виявлення і умов зберігання документів окупаційного періоду в українських архівах. Найбільш дослідженим аспектом цієї теми є історія прийняття на зберігання документів окупаційних органів влади та установ. Діяльність оперативних груп Управління державними архівами висвітлена у публікаціях та монографії І. М. Мищака, в яких детально аналізується розвиток архівної справи в УРСР протягом першого повоєнного

десятиріччя, зокрема встановлюються втрати архівних установ УРСР протягом війни та окупації, висвітлюються процеси їх евакуації та реевакуації [25]. Виявлення документів окупаційних структур на визволених територіях І Мищак розглядає крізь призму відбудови архівної системи України. У роботах Н. М. Руденко ґрунтовно характеризується діяльність Комісії з історії Великої Вітчизняної війни щодо створення відповідної документальної бази [26]. Видавничій діяльності українських архівів присвячене дисертаційне дослідження Ю. А. Прилепішевої. Авторка перелічує та детально характеризує нормативні акти Головного архівного управління СРСР про видання документів [27].

Подальшого розвитку отримала робота по встановленню інформативних можливостей документів окремих архівних установ у висвітленні історії окупації. З нагоди 60-річчя Перемоги у журналі «Архіви України» у 2005 р. вийшли друком численні публікації, присвячені характеристиці фондів окупаційних установ державних архівів України. Більшість цих публікацій у вигляді статей мали описовий характер, і були результатом архівного опису відповідних груп документів. У статті Н. В. Маковської охарактеризовані фонди ЦДАВО України з історії Другої світової війни [28]. Крім безпосередньо «окупаційних» фондів, у статті згадуються і фонди РМ УРСР, Держплану УРСР, Центрального статистичного управління та інших установ, які розслідували втрати республіки від окупації, а також архівні колекції ЦДАВО України. Таким чином, у публікації Н. В. Маковської проведено аналіз наявної у ЦДАВО України джерельної бази з історії Другої світової війни.

Характеристика документів державних обласних архівів з історії окупаційного режиму міститься у ряді інших публікацій архівних працівників, які також були розміщені у «Архівах України» [29]. Джерелознавча критика у цих статтях зазвичай відсутня, вони носять більше довідковий, ніж науковий характер.

Ще одним напрямком роботи українських архівістів є видання наукових довідників на документи НАФ України окупаційного періоду. Головною роботою останніх років, яка містить ґрунтовний аналіз документації українських архівів з історії окупації, є «Архіви окупації. 1941–1944 рр.» [30]. У підготовці та виданні цього наукового довідника брали участь провідні працівники більшості центральних та обласних державних архівів. Його укладачем є Н. В. Маковська. У роботі запропонована ґрунтовна характеристика фондів державних архівів України, документи яких належали діловодству окупаційних структур. Особливу увагу автори зосереджують на характеристиці фондів німецьких та колабораціоністських органів окупаційної влади, але приділяють увагу комплексному аналізу історії окупації. У роботі перелічені фонди окупаційних організацій та установ, а також фонди радянських комісій, що займалися розслідуванням німецьких злочинів, які зберігаються у ЦДАВО України та державних обласних архівах. Також у довіднику надано характеристику деяким «партизанським» фондам ЦДАВО України та колишнім партійним обласним архівам. Дана робота має важливе значення для дослідників окупаційного режиму в Україні, вона дозволяє системне вивчення «окупаційних» фондів центральних та обласних архівів.

З кінця 1990-х рр. архівні установи України активізували видання довідкового апарату своїх фондів. За радянських часів у численних путівниках-довідниках по архівах було неможливо знайти довідкову інформацію про фонди з документами окупаційних органів влади та установ, оскільки майже всі вони були засекречені. У новітніх путівниках міститься перелік та характеристика фондів з історії окупаційного режиму.

Висновки дослідження. До найбільш вивчених та опрацьованих комплексів архівних документів з історії німецького окупаційного режиму в Україні можна віднести документи центральних архівних установ, у першу чергу ЦДАВО України. Їх систематичне вивчення розпочалося відразу після зняття грифу секретності у другій половині 1980-х рр. і триває вже майже тридцять років. До значно менш актуалізованих архівних документів можна віднести документи обласних архівів, які концентрують значну кількість документів органів місцевої адміністрації, конкретизують дані про особливості «нового порядку» на окупованих територіях. Ці архівні документи потребують подальшого вивчення. До недостатньо вивчених можна віднести і документи спецархівів, зокрема Галузевого державного архіву СБУ, з документів якого до сьогодні не знято гриф секретності. Саме ці комплекси архівних документальних джерел є найбільш перспективними для подальшого дослідження.

Список літератури: 1. *ЦДАВО України*. – Ф. 14. – Оп. 7. – Спр. 98. Отчёты УГА НКВД СССР (за первое полугодие 1945 г.). 1 вересня – 20 жовтня 1945 р. – 90 арк. 2. *По обе стороны фронта*. Письма советских и немецких солдат 1941 – 1945 гг. – М., 1945. – 101 с. 3. *Держ. архів Харківської обл.* – Ф. р-1932. – Оп. 3. – Спр. 16. Циркуляры и распоряжения УГА УССР. 14 листопада – 1 грудня 1945 р. – 37 арк. 4. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: док. и материалы: в 3 т.* / [сост. Д. Ф. Григорович и др.]. – К., 1985. 5. *Держ. архів Харківської обл.* – Ф. р-1932. – Оп. 7. – Спр. 438. Отчёт о работе архива за 1986 г. 6. *Нем'ятний В. М.* Огляд Колекції мікрофотодокументів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування частин Вермахту, що діяли на тимчасово захопленій гітлерівцями території України у роки Великої Вітчизняної війни / В. М. Нем'ятний // *Архіви України*. – 1985. – № 1. – С. 44-69. 7. *Ткач Р. І.* Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: (покажчик документів, виявлених у держ. архівах республіки) / Р. І. Ткач // *Архіви України*. – 1984. – № 5. – С. 5-16. 8. *Крепишена Н. О.* Колекція документів ЦДАЖР УРСР з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Н. О. Крепишена // *Архіви України*. – 1981. – № 2. – С. 55-59. 9. *Політична історія України. XX ст.: у 6 т.* – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945) / [автор. колектив: В. І. Кучер, В. А. Гриневиц, В. С. Коваль]. – К., 2003. – 584 с. 10. *Кучер В. І.* 50-річчя перемоги над фашизмом: Україна і Друга світова війна / В. І. Кучер – К., 1995. – 68 с. 11. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль – К., 1999. – 336 с. 12. *Нестеренко В. А.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. А. Нестеренко – К., 2005. – 307 с. 13. *Рокотов П. В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941 – 1944 рр.: дис. канд. іст. наук / П. В. Рокотов – Х., 1997. – 234 с. 14. *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації / А. В. Скоробогатов – Х., 2004. – 368 с. 15. *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941 – 1943 рр.). дис. канд. іст. наук / І. С. Тарнавський – Донецьк, 1999. – 220 с. 16. *Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946 рр.* Док. і мат. / [ред. рада: С. Богунов та ін.]. – К. – Торонто, 2005. – 1334 с. 17. *Сергійчук В. І.* ОУН – УПА в роки війни. Нові док. і мат. / В. І. Сергійчук – К., 1996. – 496 с. 18. *Сергійчук В. І.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові док. і мат. / В. І. Сергійчук. – К., 1998.

– 944 с. **19.** Боряк Г. В. «Нацистське золото» в Україні: у пошуках архівних свідчень / Г. Боряк – К., 1998. – 134 с. **20.** Боряк Г. В. Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни / Г. В. Боряк // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – К., 2004 – С. 23 – 35. **21.** Дубровіна Л. Звіти про діяльність Крайової бібліотеки Рейхскомісаріату України як джерело з історії бібліотек і долі бібліотечних фондів у період нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) / Л. Дубровіна // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – 2001. – Чис. 6 (7). – С. 6–16. **22.** Кашеварова Н. Г. Деятельность Оперштаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй Мировой войны / Н. Г. Кашеварова – К., 2006. – 577 с. **23.** Лисенко О. Є. Релігійна ситуація України в 1941–1946 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Є Лисенко. – К., 1999. – 350 с. **24.** Лисенко О. Є. Особливості організації управління та зв'язку в роки Великої Вітчизняної війни / О. Є. Лисенко – К., 2004. – 149 с. **25.** Мищяк І. М. Діяльність оперативних груп Архівного управління України по збиранню документальних матеріалів (1941–1944 рр.) / І. М. Мищяк // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 6. – С. 12-23. **26.** Руденко Н. М. Діяльність Комісії по Великій Вітчизняній війни АН УРСР по створенню документальної бази / Н. М. Руденко // Сторінки воєнної історії України. – 1998. – № 2. – С. 29-42.] **27.** Прилепішева Ю. А. Археографічна діяльність архівних установ України (1946 – 1991): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ю. А. Прилепішева – К., 2003. – 344 с. **28.** Маковська Н. В. Актуальні джерела ЦДАВО України з історії Другої Світової війни / Н. В. Маковська // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 63-85. **29.** Власенко Л. І. Документи про підпілля та партизанський рух на Сумщині під час Другої світової війни (1941-1943 рр.) / Л. І. Власенко // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 546 – 551. **30.** Архіви окупації, 1941 – 1944 рр. / [упорядк. Н. В. Маковська]. – К., 2006. – 871 с.

Надійшла до редколегії 31.10.2013

УДК 94(477) «1941/1944»:025.171

Актуалізація документів з історії німецького окупаційного режиму в Україні на сучасному етапі розвитку української історіографії / В. В. Жигло // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № - 61 (1034). С. 46-53. Бібліогр.: 30 назв.

В статье анализируется работа украинских историков и архивистов по актуализации комплекса архивных документов по истории немецкого оккупационного режима в Украине. До середины 1980-х гг. большинство этих документов находилось в ограниченном доступе, их систематическое изучение началось относительно недавно.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд Украины, Центральный государственный архив высших органов власти Украины, областные государственные архивы, актуализация, репрезентативность.

The article analyzes the work of Ukrainian historians and archivists to update the complex of archival documents on the history of the German occupation regime in Ukraine. Until the mid-1980s, the majority of these documents are in limited access, their systematic study is relatively recent.

Keywords: National Archival Fund of Ukraine, the Central State Archive of the higher authorities of Ukraine, the regional state archives, updating, representativeness.

С. М. ЖУКОВ, канд. іст. наук, викладач, УПА, Харків

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується питання методичного забезпечення навчального процесу в земських школах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовано педагогічні методи, які застосовувались народними вчителями, рівень забезпечення училищ підручниками та навчальними посібниками, діяльність органів місцевого самоврядування у напрямку покращення методичної бази земської школи.

Ключові слова: земство, земська школа, підручник, навчальний посібник, Харківська губернія.

Вступ. Розвиток народної освіти та розширення мережі навчальних закладів були важливими складовими модернізації Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Важливу роль у справі підвищення освітнього рівня населення відігравали новостворені органи місцевого самоврядування, які особливу увагу приділяли розвиткові початкової освіти у сільській місцевості. Їх зусилля призвели до формування навчального закладу нового типу – земської школи. Від рівня та якості методичної бази безпосередньо залежала успішність функціонування будь-якої освітньої установи. Проблемам виховання, дидактики і методики викладання у початкових школах другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. присвячені дослідження Н. Белозьорової, Т. Волкової, І. Колесник, К. Писарева [1; 2; 3; 4; 5]. Дослідники акцентують увагу на аналізі теоретичних положень тогочасної педагогічної думки, а також їх практичній реалізації у початкових народних училищах, не відокремлюючи земську школу.

Метою даного дослідження є з'ясування стану методичного забезпечення навчального процесу у земських школах другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. на джерельному матеріалі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу. Специфіка педагогічної роботи у початковому народному училищі полягала у тому, що для учня це був перший досвід отримання знань, умінь і навичок у загальноосвітньому навчальному закладі. Певна дезорієнтація прийнятих до школи дітей, пов'язана із зануренням у нове середовище й участю у новій системі відносин, могла створити у недосвідченого педагога враження про недостатній рівень розвитку учнів. Під час знайомства учителя з класом значна кількість дітей не могла назвати своє прізвище, вік, показати ліву й праву сторони тощо [5, с. 50]. На початковому етапі організації навчально-виховної роботи з учнями першого відділення учителю доводилось докладати певних зусиль, щоб сприяти адаптації дітей у середовищі навчального закладу. Від цього

безпосередньо залежала успішність засвоєння учнями змісту програм навчальних дисциплін.

Опанування грамоти було одним із головних завдань учнів початкових народних училищ. Низький рівень педагогічної кваліфікації учителів, дефіцит підручників ускладнювали процес оволодіння навичками читання і письма школярами губернії у 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. Використання учителем традиційного для дореформеної школи буквоскладального методу навчання грамоті робило цей процес доволі тривалим. Однак навіть ця методика була знайома далеко не усім учителям новостворених земських шкіл. У 1868 р. штатний доглядач Вовчанського повітового училища М. Шаргородський, виступаючи на засіданні губернської училищної ради, зазначив, що у початкових школах учням часто-густо показували уривок тексту, читаючи його вголос декілька разів, доки діти не вивчали його напам'ять [7, арк. 18]. У такий спосіб учитель з учнями поступово мали пройти усю книгу. Для подібних вправ могли використовуватись різноманітні видання, найчастіше Псалтир або Катехізіс, у одній з харківських шкіл використовувалось «Описание монастырей Российской империи» [8, с. 55]. Не на кращому рівні було організовано навчання письму: головна увага приділялась формуванню каліграфічного почерку шляхом багаторазового переписування уривків тексту [9, с. 55]. «До кінця курсу багато хто сягав великої майстерності у точному відтворенні прописів, у той же час не вміючи правильно й чітко підписати власне ім'я, а щось написати самотійно – і не питає, прочитати ж написане теж хіба десятій зможе» – зазначав автор публікації у журналі «Беседа» 1871 р. [8, с. 55] У деяких школах, через відсутність парт і грифельних дошок, письму не вчили взагалі.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. земства починають активно пропагувати запровадження у систему навчання звуковий метод, який був розроблений і перевірений на практиці К. Ушинським, допрацьований і популяризований М. Бунаковим, Д. Тихомировим і М. Корфом. Він дозволяв навчити дитину навичкам читання за два-три місяці, на відміну від двох-трьох років при використанні буквоскладального методу. Метою навчання стало надання учню можливості отримувати нові знання з книги, а не просто «читати без запинки» [10, с. 43-44]. Запровадження нової методики у школах йшло поступово. Зокрема, у 1872 р. у Богодухівському повіті звуковий метод використовували лише двоє вчителів – П. Криницький та В. Куніцин [11, с. 7]. Недовіра селян до викладачів – прихильників нової методики навчання грамоті доволі швидко зникла завдяки тому, що діти демонстрували успіхи у навчанні. До початку 1880-х рр. звуковий метод використовувався практично в усіх школах.

На першому етапі навчання діти робили звукові вправи й тренувалися в написанні окремих елементів. Далі протягом року поступово вивчались літери, буквосполучення із дотриманням принципу переходу від простішого до складнішого. Ознайомившись спочатку із дванадцятьма літерами («а», «и» тощо), діти отримували на руки книги і починали читати прості тексти. Поступово учні вивчали решту голосних і приголосних літер, практикуючись у читанні текстів, у яких вони зустрічались. Сутність методу навчання письму полягала в тому, що спочатку тривала бесіда вчителя із класом про якийсь наочний предмет, далі йшов

розгляд його назви, аналіз звукового складу, лише після цього діти тренувалися в написанні й читанні окремого слова [12, с. 3-6]. Дана методика була досить ефективною, давала змогу в найкоротший час навчити дитину основам читання та письма.

Початковий етап розбудови мережі земських шкіл характеризувався розмаїттям навчальної літератури, яка використовувалась в училищах на уроках російської мови. Учні різних шкіл навчалися за допомогою букварів і читанок, таких як «Народная азбука» М. Столпянського, «Грамота» М. Блінова, «Книга для чтения» Й. Паульсона, «Родное слово» К. Ушинського, «Наш друг» М. Корфа, «Русская азбука» В. Золотова [13, арк. 12; 14, с. 148-149]. Діяльність училищних інспекторів сприяла уніфікації методичного забезпечення навчальних дисциплін у початкових училищах губернії. Найбільш розповсюдженими у народних школах Харківської губернії читанками стали «Наше Родное» О. Баранова і «Вешние всходы» Д. Тихомирова [15, с. 7]. Ці підручники були побудовані за однією схемою, містили абетку, далі йшли сполучення звуків (склади та слова), сполучення слів (словосполучення, речення), останній розділ містив різні за об'ємом більш-менш змістовні тексти. В підручниках зустрічалось чимало ілюстрацій. У той же час, російський педагог А. Івашкін, проаналізувавши зміст найбільш розповсюджених у земських школах читанок і букварів, дійшов висновку, що всі вони (особливо їх початкові розділи) є занадто переобтяженими інформацією різного характеру, здатною скоріше заплутати дитину [16, с. 19]. Щодо змісту текстів для читання, то найбільш розповсюджений підручник «Наше Родное» отримав від ряду російських педагогів не найкращі характеристики через те, що містив чимало оповідань моралізаторського характеру, а також прислів'їв і приказок, які автор видавав за народні, тоді як насправді вони були плодом його фантазії [17, с. 32-35]. В той же час, підручник не містив жодної казки, усе було «сухо, штучно, неприродно й навмисне серйозно». Взагалі, художнє наповнення було «ахіллесовою п'ятою» книг для читання, «кум та кума» стали улюбленими словами нової педагогіки», – писав А. Івашкін [16, с. 21, 25]. Не дивлячись на те, що шкільні підручники були недосконалими з точки зору педагогічної думки й тогочасних методичних розробок, використання читанок сприяло суттєвому підвищенню якості та результативності навчання грамоті.

Для розвитку навичок письмового мовлення у земських школах практикувались диктанти, на другому й третьому році навчання – ще й перекази та твори, основою яких могли бути тексти з читанок, розповідь учителя, сюжетні картини. Якщо школа знаходилась недалеко від місця проживання дітей, учителі могли залишатись з учнями після уроків для додаткового ознайомлення з літературою [18, с. 363]. Зокрема, у земських училищах Харківського повіту наприкінці ХІХ ст. позакласне читання проводилось двічі-тричі на тиждень [19]. Кваліфіковані педагоги широко використовували у педагогічному процесі актуальні методи навчання: пояснювальне читання, евристичні й катехізичні бесіди тощо [20, с. 10-12].

Хоча механічне зубріння букв і складів у більшості шкіл майже не застосовувалось, вадою викладання грамоти, розповсюдженою у народних школах, було зосередження учнів на механічному читанні текстів без аналізу їхнього змісту

[21, арк. 235]. Особливо це давалось взнаки під час вивчення церковнослов'янської мови, на яке, до того ж, виділялось значно менше часу порівняно з російською. Перевірка учительських семінарій Харківського навчального округу, здійснена товаришем міністра народної освіти князем М. Волконським у 1884 р., виявила недостатню підготовку семінаристів із церковнослов'янської мови. Ситуація у початкових училищах також була незадовільною [21, арк., 191, 197 зв., 204, 235-235 зв.]. Результати інспекторських перевірок та випускних іспитів свідчили про погане знання учнями церковнослов'янської мови [22, арк. 8; 23, арк. 31].

Реформа російського правопису, проголошена Тимчасовим урядом навесні 1917 р., передбачала переведення на навчання згідно з новими правилами учнів перших класів з 1917-1918 навчального року. Для школярів, які уже здобули навички читання й письма, перенавчання мало здійснюватись поступово й добровільно. Втім, бідність методичної бази, відсутність достатньої кількості нових підручників з російської мови, нестабільна політична ситуація стали на заваді практичній реалізації цих планів [24, арк. 77].

У 1860-х – 1870-х рр. у земських школах на уроках арифметики використовувались переважно задачки А. Лева, Ф. Буссе, В. Євтушевського [13, арк. 12]. Головним недоліком цих підручників була неадаптованість до середовища, у якому функціонувала земська школа, відірваність від селянського життя [25, арк. 1-2]. Розв'язуючи завдання про «лоти, берківці, мортири», учні водночас не могли застосувати отримані навички у повсякденні. Перевантаження підручників незнайомими для селянських дітей термінами призводило до того, що «учень систематично звикався з думкою, що буцімто життя й шкільне навчання зовсім не пов'язані між собою» [26, с. 6]. У більшості земських шкіл використовувались задачки О. Гольденберга та О. Комарова [15, с. 7]. Підручник останнього – видатного педагога й мешканця Харківщини, неодноразово видавався місцевим земством. Письменник Б. Грінченко позитивно оцінював розробки О. Комарова, відзначаючи багатство змісту й корисність для дітей селян практичного матеріалу наведеного у завданнях для розв'язування. «Тут йдеться про косарів, про баштани, про хутори, про землю та її вимірювання, про овець, про фабрику. Немає тут ні... кадрилі, ні бордюру» [27, с. 37].

Рівень розвитку педагогічної думки другої половини ХІХ ст. вимагав широкого використання у навчальному процесі наочних методів і відповідних навчальних посібників [28]. Із самого початку розбудови мережі початкових народних училищ повітові земства взяли на себе зобов'язання забезпечувати школи підручниками й посібниками. Однак, витрати на ці потреби у другій половині ХІХ ст. здебільшого мали епізодичний характер. Так, у 1897 р. земські збори Харківської губернії виділили 150 крб. на закупівлю книг та посібників для шкіл Сумського повіту [29, с. 58]. Інколи асигнування повітових земств могли бути доволі суттєвими. Зокрема, у 1880 р. Зміївське земство спрямувало на книги й навчальні посібники біля половини своїх річних витрат на освіту – 1028 крб. [30, с. 39]. У 1890 р. Ізюмське земство виділило на підручники 1340 крб. Однак, ситуація із забезпеченістю книгами у земських школах далеко не всюди була задовільною, нерідкими були випадки коли один підручник приходився на двох-трьох учнів [31, арк. 5]. Через

нестачу підручників учителі не могли повноцінно використовувати у початковій роботі виконання домашніх завдань [32, с. 423]. На початку ХХ ст. сума видатків губернського земства на забезпечення шкіл навчальними посібниками сягала 10-15 тисяч крб. на рік [33, арк. 33]. При повітових управах було створено спеціальні склади, які мали розповсюджувати по училищах закуплені земством методичні матеріали [36, арк. 230]. Зокрема, у 1910 р. у земські школи Лебединського повіту було надіслано 10 комплектів картин видавництва І. Ситіна, 41 розкладну азбуку, 9 таблиць з літерою «ѣ», 6 арифметичних ящиків, по 9 таблиць традиційних російських і метричних одиниць вимірювання, 9 ілюстрацій «Людські раси», 10 комплектів схем-таблиць із зоології, ботаніки і метеорології [35, с. 40-43]. Також у навчальному процесі використовувались мапи півкуль, Російської імперії, Харківської губернії, атласи, глобуси, телурії, компаси, таблиці множення, рахівниці, циркулі, лупи, магніти, скляні призми, репродукції картин А. й В. Васнецових, С. Іванова, І. Білібіна, Б. Кустодієва тощо [36, арк. 32]. На початку ХХ ст. повітові й губернське земства закуповували для використання у навчальній роботі сільських шкіл чарівні ліхтарі та кінопроектори [37, с. 52]. Рівень забезпеченості земських шкіл підручниками й наочними посібниками визнавався училищним начальством як задовільний.

Висновки дослідження. Отже, становлення системи методичного забезпечення навчального процесу в земських школах Харківської губернії відбувалось одночасно з розбудовою мережі народних училищ. Протягом перших десятиліть її існування відбувся перехід від розмаїття навчальної літератури до домінування кількох популярних найменувань підручників, від буквоскладального до звукового методу навчання грамоті, залучення до навчального процесу інших актуальних методик викладання шкільних дисциплін. Більшість земських училищ Харківщини були забезпечені підручниками та посібниками в достатній кількості, що, поряд із покращенням якісного складу педагогічного контингенту, було запорукою успішного функціонування згаданих навчальних закладів.

Список літератури: 1. *Белозьорова Н. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. О. Белозьорова. – Харків, 2011. – 23 с.; 2. *Белозьорова Н. О.* Практичні аспекти навчання у початкових школах Східноукраїнського регіону (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. О. Белозьорова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 5. – С. 15-17; 3. *Волкова Т. И.* Земская школа и её вклад в развитие российского образования / Т. И. Волкова // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль, 2011. – № 3. – Т. 1: Гуманитарные науки. – С. 58-62; 4. *Колесник І. О.* Формування загальнонавчальних умінь і навичок учнів у народній школі кінця ХІХ – початку ХХ століття: автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / І. О. Колесник. – Харків, 2004. – 21 с.; 5. *Писарев К. А.* Проблема соотношения семейного и школьного воспитания в русской педагогической мысли второй половины ХVІІІ – начала ХХ веков: автореферат дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / К. А. Писарев. – Курск, 2009. – 40 с.; 6. *Корф Н. А.* Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб, 1872. – ХХІ, 247, 85, V с.; 7. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 446, 28 арк.; 8. *Педагог.* Народное образование в России // Беседа. – 1871. – № 1. – С. 129-160; 9. *Паульсон И.* Народное образование в ведении училищных советов и земства / И. Паульсон // Учитель. – 1869. – № 5. – С. 135-141; 10. *Чехов Н. В.* Новейшие течения в обучении русскому языку в начальной школе. Беседы с учителями и учительницами /

Н. В. Чехов. – М., 1911. – 88 с.; **11.** *Журналы* Богодуховского уездного земского собрания, бывшего в 1871 году и в январе 1872 года, и отчёт местной уездной земской управы с 1 января по 1 августа 1872 года с приложениями / Богодуховское уездное земское собрание. – Х., 1872. – 142, 76, 72, 70 с.; **12.** *Бунаков Н. Ф.* Обучение грамоте по звуковому способу в связи с предметными уроками и с начальными упражнениями в родном языке и правописании: руководство для учителя / Н. Ф. Бунаков. – СПб, 1883. – 47 с.; **13.** *Держархів Харківської області*, Ф. 636, Оп. 1, Спр. 13, 36 арк.; **14.** *Журналы* Харьковского губернского земского собрания с 10 по 29 октября 1868 года / Харьковское губернное земское собрание. – 521, VIII с.; **15.** *Состояние* начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год / Харьковское губернное земство. – Х., 1904. – 251 с.; **16.** *Ивашкин А.* Школьные буквари и азбуки / А. Ивашкин // Для народного учителя. – 1908. – № 2. – С. 18-25; **17.** *Медведев Н.* Школьная хрестоматия как литературно-художественное произведение / Н. Медведев // Педагогическое обозрение. – 1914. – № 6-7. – С. 30-42; **18.** *Шелгунов Н. В.* По поводу земской школы / Н. В. Шелгунов // Избранные педагогические сочинения / Н. В. Шелгунов. – М., 1954. – С. 341-369; **19.** *Харьковские губернские ведомости.* – 1895. – 21 марта; **20.** *Довженко Т. О.* Словесні методи навчання у діяльності початкових шкіл України другої половини ХІХ століття: автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. О. Довженко. – Харків, 2002. – 19 с.; **21.** *Российский государственный исторический архив*, Ф. 733, Оп. 117, Д. 70, 277 л.; **22.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 789, 19 арк.; **23.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 821, 52 арк.; **24.** *Держархів Харківської області*, Ф. 306, Оп. 1, Спр. 5, 211 арк.; **25.** *Держархів Харківської області*, Ф. Р-5810, Оп. 1, Спр. 144, 4 арк.; **26.** *Звягинцев Е. А.* Жизнь и арифметика в народной школе / Е. А. Звягинцев // Учительский вестник. – 1912. – № 1. – С. 3-7; **27.** *Слюсар Л.* Огляд українських підручників / Л. Слюсар // Світло. – 1911. – № 2. – С. 35-38; **28.** *Блинов Н.* О способах обучения предметам учебного курса начальных народных училищ / Н. Блинов. – СПб, 1875. – 83 с.; **29.** *Журналы* очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 года включительно с приложениями к ним и сводом постановлений к ним и экстренного 15 июня 1897 года / Харьковское губернное земское собрание. – Х., 1898. – XVI, 503 с.; **30.** *Отчёт* Змиевской уездной земской управы за 1880 год / Змиевская уездная земская управа. – Х., 1881. – 87 с.; **31.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 781, 12 арк.; **32.** *Власов В.* Из жизни народной школы и её учителя (Наброски сельского учителя) / В. Власов // Записки учителя. – 1883. – № 8. – С. 422-429; **33.** *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 3013, 133 арк.; **34.** *Держархів Сумської області*, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 2, 567 арк.; **35.** *Доклады* уездной земской управы Лебединскому очередному уездному земскому собранию 1911 года по школьному отделу / Лебединская уездная земская управа. – Лебедин, 1911. – 174 с.; **36.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 872, 176 арк.; **37.** *Дидрихсон А.* Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909 / А. Дидрихсон. – М., 1911. – 261, II с.

Надійшла до редколегії 20.11.2013 р.

Методичне забезпечення навчального процесу у земських школах харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / С. М. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 54-60. Бібліогр.: 37 назв.

В статье рассматривается проблематика, касающаяся методического обеспечения учебного процесса в земских начальных училищах Харьковской губернии во второй половине XIX – в начале XX вв. Охарактеризованы использовавшиеся народными учителями методики обучения, уровень обеспеченности школ учебниками и учебными пособиями, а также деятельность органов местного самоуправления, направленная на улучшение методической базы земских училищ.

Ключевые слова: земство, земская школа, учебник, учебное пособие, Харьковская губерния.

The article is devoted to the problem of the methodological support of educational process in the Kharkiv province zemstvo schools in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries. The teaching methods used by the people's teachers have been characterized, the level of provision of classbooks in zemstvo schools have been analyzed, the local self-government activities in the field of improvement of the methodological support have been described.

Keywords: zemstvo, peasant schools, schoolbook, Kharkiv Province.

УДК 94(477.54) «1905/1907»: [343.812:323.269.3]

Р. І. КРАВЧЕНКО, здобувач кафедри історії України,
ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

ЗАВОРУШЕННЯ У ХАРКІВСЬКИХ В'ЯЗНИЦЯХ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.

Стаття присвячена вивченню маловідомих сторінок історії Слобожанщини: заворушенням арештантів у в'язницях Харківської губернії під час російської революції 1905–1907 рр. На тлі загострення соціально-політичної обстановки в державі, розглянуті конкретні обставини, причини та наслідки арештантських заворушень та спроб втеч.

Ключові слова: в'язниці, арештанти, заворушення, вбивства, втечі.

Вступ. Актуальність дослідження обумовлена недостатнім вивченням у радянській та пострадянській історіографії питань, пов'язаних з долею політичних опонентів самодержавства арештованих за участь у революційних подіях 1905–1907 рр. Зважаючи на значну кількість осіб, які опинилися в тюрмах після завершення революційних подій, безперечно частина з них намагалася звільнитися від ув'язнення та була готова продовжити протистояння з самодержавством в тюремних стінах. Крім того, серед ув'язнених була значна кількість кримінальних злочинців, що використовували загострення соціально-політичної обстановки у власних інтересах.

© Р. І. Кравченко, 2013

Одним із найскладніших моментів функціонування тюремних установ Російської імперії став період революції 1905-1907 рр. В цей час значно погіршились умови службової діяльності чинів пенітенціарних закладів. Загальна нігілістична обстановка в суспільстві, криза існуючого суспільного ладу, боротьба за зміну якого досить часто супроводжувались насильницькими діями, призводили до зростання рівня злочинності. При цьому значно збільшилась кількість як загально-кримінальних, так і політичних злочинів. Різко зросла кількість ув'язнених у тюрмах губернії. Значно погіршились умови служби чинів тюремної сторожі, які виконували свої обов'язки у дуже важких умовах переповнення в'язниць злочинцями, постійно готовими до протидії, та за умов зовнішніх загроз їх життю.

Незважаючи на значну кількість досліджень присвячених революційним подіям, взята до розгляду проблема не є достатньо вивченою. Серед узагальнюючих праць, в яких досліджуються імперські пенітенціарні установи в українських губерніях варто відзначити праці О. П. Неалова, В. В. Россіхіна, О. М. Григорьєва Д. В. Ягунова [1; 2; 3; 4]. Також, варто назвати працю Л. І. Мачуліна, безпосередньо присвячену тюремним установам Харкова [5].

Окремі аспекти, пов'язані з діяльністю пенітенціарних установ Харківщини у визначений період, представлені на сторінках періодичної преси: «Харьковских губерньских ведомостей» та «Тюремного вестника» [6; 7; 8; 9].

Важливий матеріал щодо умов утримання політичних опонентів самодержавства представлено у виданнях Товариства політичних в'язнів та засланих [10]. При цьому, дослідження антиурядових виступів у в'язницях м. Харків не стало об'єктом уваги науковців.

Метою нашої розвідки є детальний розгляд найбільш значних виступів арештантів: втечі в'язнів з Харківської губернської в'язниці та заворушенням у Куп'янську, що відбувалися протягом літа-осені 1907 р., на фоні складних соціально-політичних процесів часів першої російської революції.

Виклад основного матеріалу. Розгортання антиурядових виступів протягом 1905-1907 рр. супроводжувалося активізацією терористичної діяльності спрямованої проти державних службовців в цілому та представників пенітенціарної галузі зокрема. Протягом зазначеного терміну під час виконання службових обов'язків постраждали 305 чинів тюремного відомства. Лише за 9 місяців 1907 р. було вбито 14 чинів тюремного відомства, серед яких 2 губернських тюремних інспектори, 9 начальників в'язниць, 3 помічники начальника в'язниці. Були поранені 9 осіб вищого командного складу. З 23 випадків нападів лише 6 були здійснені арештантами на території в'язниць. Усі інші випадки трапились за їх межами.

19 лютого 1907 р. було вбито Уфимського губернського тюремного інспектора Г. С. Колбе, якому було 38 років. Протягом 1906 р. він неодноразово отримував погрози та був убитий через суворе дотримання вимог закону щодо утримання арештантів. Г. С. Колбе був прихильником конституції, в молоді роки навіть заарештовувався за участь в студентському зібранні.

28 травня 1907 р. було вбито начальника Нерченської каторги Ілію Івановича Метуса. 11 квітня 1907 р. загинув начальник Одеської в'язниці Іван Андрійович Шафарук, а 15 червня 1907 р. – наглядач Красноярського тюремного замку

Смирнов. 13 серпня 1907 р. вбито начальника Санкт-Петербурзької одиночної в'язниці Анатолія Андрійовича Іванова. 26 липня 1907 р. загинув наглядач Тобольської каторжної в'язниці А. Г. Богоявленський. 28 серпня 1907 р. у Пскові був убитий начальник Алгачинської в'язниці С. О. Бородулін [7, с. 561].

Гостре політичне протистояння в державі часто проявлялося у формі терористичних актів проти представників вищих органів державного управління. Звичайно, чини тюремного відомства перебували на передній лінії цього протистояння. Надзвичайно широкий розголос мало вбивство начальника Головного тюремного управління О. М. Максимовського [8].

Описуючи обстановку в тюремних закладах Харківщини начальник Харківського виправного арештантського відділення С. Фельдман писав: «В последнее время тюремная жизнь стала обогащаться выходящими из ряда событиями с проявлением систематического упадка дисциплины в среде заключенных и постоянным стремлением последних к открытому неповиновению чинам администрации и страже, бунтам, непременно сопровождавшимся истреблением казенного имущества, насилием, поражениями или даже убийствами тюремных служащих» [11, арк. 12].

10 червня 1907 р. відбулась масова втеча арештантів із Харківської губернської в'язниці. Втекло 32 арештанти різного розряду. Події відбувались наступним чином. Близько 8 години ранку наглядач Василь Петренко, який чергував біля воріт в'язниці, відкрив їх щоб пропустити всередину велику корзину з хлібом. У цей час на підвір'ї знаходились на прогулянці близько 70 підслідчих арештантів, переважно молоді особи віком 20-30 років, які були звинувачені у крадіжках, розбійних нападах та грабунках. Арештанти з криком «ура» кинулись до воріт, відштовхнули В. Петренка та наглядачів Г. Кукуліна і Г. Олейникова і вибігли назовні. Відразу була піднята тривога, частина втікачів була затримана неподалік в'язниці, але 32 арештанти зникли [12, арк. 4].

Протягом найближчих двох днів більшість з них була затримана на вокзалі, у власних будинках чи у рідних. Зважаючи на військовий стан оголошений у місті, справу про масову втечу арештантів було передано до Київського військового суду.

Під час слідства було виявлено, що серед втікачів була група організаторів втечі, якою і було сплановано втечу. Готуючись до реалізації свого плану частина арештантів одягли під арештантський одяг свої власні сорочки. Після виходу з в'язниці вони швидко зняли тюремний одяг та змішались з простими городянами, яких було досить багато на вулицях. Більшість інших втікачів визнаючи себе винними у втечі заперечували попередню підготовку. Серед причин, що підштовхнули їх до втечі арештанти називали: «по легкомыслию», «скучно сидеть в тюрьме», «по примеру других», «все это вышло как-бы в шутку», «так в голову вошло», «глядя на других» [12, арк. 6].

11 вересня 1907 р. у м. Куп'янськ відбулись заворушення в'язнів, під час яких загинуло декілька чоловік. Куп'янська в'язниця – досить значна триповерхова будівля, оточена кам'яною огорожею висотою у дві сажени. У першому, напівпідвальному поверсі, знаходились: тюремна контора, казарми наглядачів, кімната старшого наглядача, кухня, пекарня, різні комори. На другому поверсі

знаходились камери для підслідчих арештантів та жіноче відділення. На третьому – камери для в'язнів, лікарня та тюремна церква. На момент заворушень у в'язниці утримувались 146 арештантів. Тюремний нагляд здійснювали 12 штатних наглядачів, з яких 5 на момент початку заворушень знаходились на постах: один біля воріт, двоє біля будівлі та ще двоє чергували на другому та третьому поверсі. Зовнішню охорону в'язниці здійснювали двоє поліцейських чинів [13, арк. 61].

Приблизно о 9 годині ранку шість підслідчих арештантів, що підозрювались у збройних нападах, постукавши у двері камери стали просити наглядача Курило вивести їх до туалету. Коли Курило випустив їх у коридор, вони напали на нього і швидко вбили. Під час боротьби наглядач встиг одного разу вистрілити, але постріл не почув інші наглядачі.

Арештанти відкрили інші камери другого поверху де знаходились їх спільники. Виникла група з 15-17 арештантів, які вирішили зі зброєю в руках намагались втекти. П'ятеро арештантів піднялись на другий поверх, де вбили наглядача Афанасьєва та покинули його тіло серед коридору. Захопивши зброю вбитих наглядачів вони вийшли на подвір'я де напали на наглядача Єпищенко, який охороняв ворота.

В цей час старший наглядач Тур, який знаходився разом з групою арештантів, за межами в'язниці, поряд з воротами, почув галас. Він залишив арештантів під наглядом поліцейського чиновника, який охороняв в'язницю зовні та поспішив на допомогу. Оскільки ворота були зачинені, Тур почав голосно стукати. Арештанти, які душили Єпищенко залишили його та розбіглись по подвір'ю. Наглядач Єпищенко відкрив ворота, впустив Тура, потім закрив ворота та розповів йому про події [9, с. 641].

Не знаючи про долю товарищів, які знаходились в корпусі в'язниці, наглядач Єпищенко побіг їм на допомогу. Але в приміщенні на нього напали та швидко вбили дерев'яними палицями. Також, майже відразу, було вбито старшого наглядача Тура. Потім арештанти згадали про наглядачів, які знаходились за будівлею тюремного корпусу і там спостерігали за прогулянкою в'язнів. Наглядачі Чебіток та Глушков, які погано володіли зброєю, не змогли захистити себе і також були вбиті.

Злочинцям, скоріше за все, вдалося б втекти якби не випадковість. По вулиці проходили кілька жінок, які у відкриті двері побачили як арештанти вбивають наглядача. Вони стали кричати та повідомили чинів місцевої конвойної команди, які швидко оточили в'язницю.

Побачивши, що втеча неможлива, арештанти почали стріляти в чинів конвойної команди. У їх розпорядженні були 5 револьверів та 60 патронів, а також 3 шаблі. Запас набоїв, які зберігались окремо арештанти не знайшли. Між арештантами та чинами конвойної команди почалась перестрілка, під час якої було вбито 2 арештантів та легко поранено одного з конвоїрів. П'ятеро найбільш активних учасників нападу забарикадувались на третьому поверсі та почали палити документи, що там зберігались.

Оскільки ворота були зачинені з середини тюремний наглядач Зубко переліз через огорожу та збив молотом замок. Йому допомагав наглядач Степанов, який в цей час стріляв по вікнах в'язниці, відволікаючи злочинців. Через ворота увійшли

чини конвойної команди та військово підкріплення, які прибули зі станції Куп'янськ-Вузловий. При цьому було вбито ще одного арештанта. Після проведення обшуків, усі арештанти були переведені до земського арештного будинку. Нікому з арештантів втекти не вдалось [6].

В цей час вогонь охопив весь третій поверх в'язниці. Оскільки місцева пожежна команда мала погане спорядження погасити полум'я не вдалось. У вогні загинули 5 арештантів, найбільш активних учасників нападу. Будівля в'язниці згоріла вщент. Цілими залишилися лише стіни та підвальні приміщення. У тюремній конторі було знищено частину арештантських книг, різноманітна тюремна документація.

Убиті тюремні наглядачі були страшенно понівечені. Більшість з них давно служили у в'язниці, окрім одного, який лише 1 вересня 1907 р. вступив на службу. Усі мали сім'ї, а наглядач Курило мав 8 дітей. 13 вересня 1907 р. при значній кількості присутніх відбулось поховання усіх вбитих наглядачів [9, с. 641].

Висновки дослідження. Таким чином, розгляд найбільш резонансних подій, що відбулися у в'язницях Харківщини протягом 1905-1907 рр. дозволяє зробити декілька висновків: за цей період у в'язницях держави накопичилася значна кількість арештантів засуджених до тривалих строків ув'язнення за участь у революційних подіях та звичайних кримінальних злочинців. Нерідко серед в'язнів формувались групи організаторів, які готові були заради свободи до найрадикальніших дій, навіть до вбивств. Вказані події стали можливими через досить низьку готовність чинів тюремної сторожі до протидії з боку арештантів.

Зазначимо, що спроби втеч, що відбулися у в'язницях Харківщини стали у подальшому предметом детального розгляду чинів тюремного відомства та не приховувалися від населення.

Список літератури: 1. Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Неалов Олександр Павлович. – Х., 2003. – 197 с. 2. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / В. В. Россіхін. – Х., 2005. – 20 с. 3. Григорьев О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. : історико – правове дослідження (на прикладі українських губерній) : автореф. дис...канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / О. М. Григорьев. – К., 2007. – 21 с. 4. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України : історія, сучасність, перспективи / Д. В. Ягунов. – Одеса : ОРІДУ, 2005. – 251 с. 5. Мачулин Л. И. История тюремного Харькова (1668–1917 гг.) / Л. И. Мачулин. – Х. : Мачулин, 2005. – 208 с. 6. Розгром тюрми в Купянске // Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 22 сентября. 7. События и происшествия в тюрьмах России // Тюремный вестник. – 1907. – № 6. – С. 561. 8. Убийство А. М. Максимовского // Тюремный вестник. – 1907. – № 9. – С. 673. 9. Погром в Купянской тюрьме // Тюремный вестник. – 1907 – № 8 – С. 641. 10. Из життя Харківських політичних тюрем (1878 – 1916 гг.). – 3б. док. – Х.: Вид. Всеукраїнської ради політкаторжан, 1934. – 137 с. 11. Державний архів Харківської області (Далі Держархів Харківської області), ф. 4, оп. 131, спр. 995. 12. Держархів Харківської області, ф. 4, оп. 131, спр. 999. 13. Держархів Харківської області, ф. 23, оп. 14, спр. 61.

Надійшла до редколегії 11.11.2013 р.

УДК 94(477.54) «1905\1907»: [343.812:323.269.3]

Заворушення у Харківських в'язницях під час російської революції 1905-1907 рр. / Р. І. Кравченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 60-65. Бібліогр.: 13 назв.

Статья посвящена изучению малоизвестных страниц истории Слобожанщины: волнениям арестантов в тюрьмах Харьковской губернии во время российской революции 1905 – 1907 годов. На фоне обострения социально-политической обстановки в государстве в целом, рассмотрены конкретные причины и обстоятельства волнений и попыток побегов.

Ключевые слова: Тюрьмы, арестанты, волнения, убийства, побеги

Article examines the little-known stories Slobozhanshchina: unrest detainees in prisons in Kharkov province during the Russian Revolution of 1905 - 1907 years. Against the backdrop of worsening socio-political situation in the country as a whole, considered the specific causes and circumstances of riots and escapes.

Keywords: prison, prisoners, riots, murder, escape.

УДК 94(477.54): 352.77 «190/191»

І. М. ЛОГОВСЬКИЙ, канд. іст. наук, старший викладач Національного університету цивільного захисту України, Харків

РОБОТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ПОКРАЩЕННЯ САНІТАРНИХ УМОВ ЖИТТЯ ТА БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується робота місцевих органів влади Харківської губернії з покращення санітарного стану та благоустрою населених пунктів на початку ХХ ст., в результаті якої було налагоджено постачання якісної питної води населенню, підвищено пожежну безпеку сільських населених пунктів, збудовано каналізацію та влаштовано асенізаційну валку в місті Харкові.

Ключові слова: Харківська губернія, місцеві органи влади, асенізаційна валка, «абіссинські» колодязі, питна вода, санітарний стан, пожежна безпека, благоустрій.

Вступ. Бурхливий розвиток економіки Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. призвів до серйозних демографічних змін в нашому краї. На Харківщину у пошуках роботи прямували людські потоки з багатьох регіонів Російської імперії. З іншого боку, завдяки успіхам місцевої влади у приборканні найтяжчих епідемій, вже з початку 90-х рр. ХІХ ст. і до 1916 р. природній приріст населення регіону становив 2% щорічно. Харківська губернія стала однією з найбільш густонаселених в Росії, що призвело до значного скупчення населення, але разом з тим погіршувало санітарний стан, створюючи сприятливі умови для поширення різних інфекційних та епідемічних захворювань. Подібна ситуація не

© І. М. Логовський, 2013

могла не турбувати місцеві органи влади. Вони робили все можливе, щоб покращити санітарні умови та благоустрій місць проживання населення.

Актуальність даного дослідження підсилюється тим, що саме цей бік діяльності місцевих органів влади Харківської губернії лишився поза увагою дослідників. Окремі аспекти висвітлені в працях Д. І. Багалія, С. А. Томіліна, С. М. Ігумнова, Д. М. Чорного, але вони розглядали майже виключно санітарну діяльність лікарів та медичних організацій. Створенню загальнодержавного санітарного регламенту присвячені праці К. Г. Васильєва, П. Є. Заблудовського, Б. Д. Петрова [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. У цілому, радянська історіографія негативно оцінювала результати санітарних заходів та діяльності по благоустрою в губерніях України до Жовтневого перевороту, що зумовлено ідеологічними підвалинами. Визнаючи певні досягнення окремих медичних установ і діячів санітарної медицини, радянська історіографія не приділяла уваги зусиллям та успіхам у цьому напрямку місцевих самоврядних органів та адміністративного апарату, що й потребує додаткового вивчення.

У статті аналізуються вищеназвані історіографічні дослідження, опубліковані документи місцевих органів влади, а також Постанова губернської земської управи, виявлена в Державному архіві Харківської області [9; 10; 11; 12; 13].

Метою роботи є дослідження діяльності місцевих органів влади Харківської губернії з покращення санітарного стану населених пунктів та їх благоустрою на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. організацію заходів по поліпшенню санітарного стану та благоустрою населених пунктів в Харківській губернії здійснювали самоврядні виборні органи – губернські та повітові земські збори, міські думи та їх постійно діючі розпорядчі органи (губернська та повітові земські управи, міські управи). Губернатор, як вищий представник адміністративної влади, затверджував чи скасовував їх рішення.

У зв'язку зі зростанням кількості населення, на початку ХХ ст. перед місцевою владою Харківщини постала гостра проблема, що водночас стосувалась як санітарних умов в населених пунктах, так і їх благоустрою в плані пожежної безпеки. Це – нестача (насамперед в сільській місцевості) якісної питної води. Враховуючи досить складну епідемічну ситуацію на південних кордонах губернії, користуватися питною водою зі ставків та річок стало небезпечно. Старих колодязів не вистачало. До того ж, в разі найменшої підозри зараження холерою, їх закривали. Копати значну кількість нових колодязів самотужки селяни не мали можливості, та й водоносні шари у багатьох волостях залягали на значній глибині. Крім того, багато водоймищ знаходилося за межами селищ, що значно ускладнювало тушіння пожеж. Виходячи з цього, 18-го грудня 1910 р. губернські земські збори прийняли постанову, згідно якої, маючи за ціль постачання якісної води та боротьбу з пожежами, рекомендувалося «...устраивать в населенных пунктах по запросам домохозяев или сельских обществ «абиссинские колодці», т.е. скважины» [13, арк. 12]. При цьому, 25% вартості робіт сплачував замовник, або на таку суму сам виконував роботу, решту сплачувала губернська земська управа; якщо ж повітова земська управа робила висновок, що відповідна сільська громада бідна, то така громада сплачувала лише 12,5% вартості; коли навіть таких коштів громада не мала,

то вносила задаток 50 крб., решту сплачувала протягом року, але вже під 6% річних та без знижок; на одну свердловину місцева влада виділяла до 1000 крб., дозвіл на їх будівництво видавав губернський відділ народного здоров'я [13, арк. 12].

Місцева влада забезпечила суворий санітарний контроль свердловин: якість води спочатку перевіряв Бактеріологічний інститут Харківського медичного товариства, а потім – земські бактеріологічні лабораторії. Кошти на бактеріологічні дослідження виділяли повітові земства. Враховуючи надзвичайну важливість забезпечення населення якісною водою, з 1910-го р. губернське земство щорічно передбачало кошти на влаштування свердловин у губернському бюджеті. Наприклад, у 1911 р. тільки на гідрогеологічну розвідку та бурове устаткування губернська земська управа виділила 10500 крб., а безпосередньо на влаштування свердловин – 30000 крб. [13, арк. 26]. Всього до 1 січня 1917 р. місцева влада витратила на покращення водопостачання 612000 крб. [13, арк. 26].

Робота місцевих органів влади у цьому напрямку дала позитивний результат. На 1 січня 1916 р., в 11-ти повітах губернії діяли 367 нових свердловин-колодязів, що пройшли бактеріологічний контроль: 12 – в Охтирському, 13 – в Богодухівському, 9 – у Валківському, 43 – у Вовчанському, 19 – у Зміївському, 25 – в Ізюмському, 36 – у Куп'янському, 19 – у Лебединському, 124 – у Старобельському, 35 – у Сумському, 50 – у Харківському [12, с. 20]. А також 367 гідроспоруд (колодязі-свердловини з залізних труб глибиною від 15 (приблизно 33 м.) до 62 (приблизно 132 м.) сажень) та 18 – бетонних шахтних колодязів [12, с. 20]. Крім того, біля 15 колодязів встановили додаткові бетонні резервуари ємністю від 500 до 1500 відер для протипожежних потреб, а над більшістю колодязів збудували дерев'яні будки для захисту свердловин та насосів [12, с. 20]. Таким чином, місцева адміністрація вирішила проблему нестачі якісної питної води і підвищила рівень пожежної безпеки у сільській місцевості, що стало важливим кроком у її благоустрою.

На початку ХХ ст. найгострішою санітарною проблемою губернського міста стали тисячі ретирадних ям, які не цементувалися і забруднювали ґрунтові води. Після відкриття в Харкові у 1881 р. водопроводу, більшість городян було забезпечено якісною питною водою, але водопровід не задовільняв всі потреби міста, яке швидко збільшувалося. Наприклад, весь район Іванівка користувалася колодязями, в які попали стоки відхожих місць, що створювало епідемічну загрозу. У тому ж 1881 р. комісія Харківського медичного товариства дійшла висновку, що єдиним радикальним заходом покращення санітарного стану міста стане будівництво каналізації [10, с. 112]. Але внаслідок нестачі коштів, міська управа розпочала будівництво каналізації тільки у 1910 р., коли, нарешті, вдалося отримати на це державну позику у 2 млн. крб. [10, с. 45]. Міська дума п'ять років поспіль (1910–1916 рр.) приймала, як тоді писали в офіційних документах, «чрезвычайный бюджет» з пріоритетним фінансуванням будівництва каналізації. Тільки в межах Харкова під потреби каналізації (насосні станції, колектори, приміщення для персоналу тощо) місцева влада придбала 9147 квадратних сажень (41640 кв. м.) землі [10, с. 48]. Крім того, в селищі Жихорь під очисні ставки придбали 39 десятин (приблизно 56,6 га) землі. У результаті безпрецедентних зусиль місцевої

адміністрації, вже у 1914 р. загальна довжина харківської каналізації складала 8890,35 погонних сажень (приблизно 19 кілометрів); крім того, збудували 59 колодязів для огляду та чищення [10, с. 48].

Протягом року до каналізації підключались в середньому 400 домоволодінь, причому казенні та такі, що належали місту – безкоштовно. Спочатку підключення приватного будинку коштувало 80% суми оціночного податку і в середньому по Харкову складало 350 крб. Це становило досить значну для того часу суму (2,5 місячних жалування лікаря або начальника пожежної частини), що, безумовно, стримувало процес. Тому 10 липня 1914 р. міська управа прийняла «Правила каналізації окремих владень г. Харькова и пользования городской канализацией» [9]. Згідно цих правил, платню за підключення до каналізації знизили у два рази, але всіх домовласників, будинки яких знаходились на вулицях з каналізаційною мережею, у тримісячний термін зобов'язали до неї підключитися. Але до каналізації підключались тільки будинки, з'єднані з водопровідною мережею або свердловиною – саме таким чином місцева влада створювала повний санітарний цикл домоволодінь. Суворо заборонялося використання будь-яких труб, крім керамічних або чавунних встановленого зразку. Власників каналізованих будинків зобов'язали протягом місяця вичистити, продезинфікувати та засипати помийні та ретирадні ями, якими вони раніше користувались. Проекти підключення розроблялися виключно інженерами міської управи; будь-яке самовільне втручання в каналізаційні мережі суворо заборонялося. Контроль за виконанням правил поклали на поліцію. Харків став одним з чотирьох міст українських губерній (разом з Одесою, Києвом та Катеринославом) де місцева влада влаштувала каналізацію.

Проте, навіть будівництво владою каналізаційної мережі не вирішувало одночасно всіх санітарних проблем благоустрою міста. Незважаючи на швидкі темпи будівництва каналізації, її мережа охоплювала лише центральну частину міста. При цьому, лишалась епідемічна загроза від помийних та вигрібних ям у районах Москалівки, Іванівки, Заїківки тощо, а кількість будинків там постійно збільшувалася. Крім того, місцева влада, щоб уникнути пошкодження каналізації, заборонила зливати в неї воду з промислового холодильного устаткування із вмістом кислоти або лугу вище 5%, з температурою вище 40 градусів. По-третє, перед місцевою адміністрацією постала проблема побутових відходів, що створювали епідеміологічну загрозу для 240-тисячного міста. Тому Харківська міська дума 5-го травня 1911 р. прийняла постанову про створення міської асенізаційної валки зі штатом у 30 чол. та 105 коней. Асенізаційна валка запрацювала з січня 1912 р. і щорічно вивозила з міста в середньому 3000 шістдесятивідерних діжок рідких відходів та до 20000 возів твердих побутових відходів [10, с. 47]. Якщо перший рік роботи валка закінчила зі збитками у 717 крб. 18 коп., то 1913 р. закінчила з прибутком у 611 крб. 52 коп., а у 1914 р. заробила 7671 крб. 25 коп., що свідчить про її ефективність та попит у харків'ян [10, с. 47]. Опікуючись міським благоустроєм, місцева влада стимулювала попит на послуги валки через досить помірні ціни. Так, міська управа постановою від 17 червня 1913 р. затвердила ціну за вивіз однієї діжки нечистот в залежності від відстані від 1

крб. 75 коп. до 2 крб. 50 коп., за віз твердих побутових відходів незалежно від відстані – 75 коп.

Особливу роль у санітарному стані Харкова асенізаційна валка відіграла в роки Першої світової війни. Вже 1914 р. на українських землях розташовувалися 62,2 % діючих військ царської армії, у Харків хлинув потік біженців та поранених, але асенізаційна валка забезпечила своєчасний вивіз нечистот, використаного перев'язочного матеріалу тощо з численних відкритих у місті військових шпиталів та військових частин [10, с. 51]. Місцева влада приділяла особливу увагу асенізаційній валці. Так, у грудні 1914 р. до діючої армії з валки забрали 20 коней; міська управа терміново виділила 4000 крб., і, не зважаючи на військовий стан протягом місяця для валки придбали 20 нових коней [10, с. 51]. Будівництво місцевою владою каналізації та організація асенізаційної валки значно покращили санітарний стан та благоустрій Харкова. За підрахунками медиків, з 1911 р. по 1915 р. кількість шлункових інфекцій зменшилася у два рази; і хоча в місті і виявляли випадки дизентерії, малярії, тифу та холери, вони виявлялись поодинокими [11, с. 6-8]. Навіть, в умовах військового стану місцевій адміністрації вдалося не допустити забруднення Харкова та спалаху епідемій.

Висновки дослідження. Таким чином, на початку ХХ ст. місцеві органи влади Харківщини робили все можливе для покращення санітарного стану населених пунктів губернії, своєчасно вживали всі необхідні заходи по їх благоустрою.

Список літератури. 1. *Багалеї Д. І.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1765 по 1905) : в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Харьков, 1912. – Т. 2 (XIX – начало XX века). – 986 с. 2. *Томилин С. А.* О санитарном состоянии сельских жилищ и мерах к улучшению жилищных условий / С. А. Томилин // Труды XI губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 20–29 марта 1914 г. Т. 4. – Екатеринослав, 1914. – С. 117–131; Томилин С. А. Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1929. – № 12. – С. 15–27. 3. *Епидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 г.* / [сост. С. М. Игумнов]. – Харьков, 1911. – 35 с. 4. *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Харків, 2007. 5. *Васильев К. Г.* История эпидемий в России / К. Г. Васильев. – М., 1960. 6. *Заблудовский П. Е.* Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Вопросы общественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М., 1956. 7. *Петров Б. Д.* Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Б. Д. Петров. – К., 1954. 8. *Правила канализирования отдельных владений г. Харкова и пользования городской канализацией / Харьковская городская управа.* – Харьков, 1914. 9. *Правила канализирования отдельных владений г. Харкова и пользования городской канализацией / Харьковская городская управа.* – Харьков, 1914. 10. *Финансовый отчет эксплуатации канализации за первые пять месяцев (август – декабрь 1914 г.) и городского ассенизационного обоза за 1914 г.* / Харьковская городская управа. – Харьков, 1916. 11. *Медицинский отчет по Харьковской губернской земской больнице и связанными с ней учреждениями (за 1914 год) / Харьковская губернская земская больница.* – Харьков, 1916. 12. *Краткий обзор деятельности Харьковского губернского земства с 1867 г. и его значение в пожарно-страховом деле / Харьковская губернская земская управа. Страховой отдел.* – Харьков, 1918. 13. *Об обустройстве абиссинских колодцев и улучшении водоснабжения, 1 ноября 1911 г. – 2 декабря 1912 г.* / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2237, арк. 1-61.

УДК 94(477.54): 352.77 «190/191»

Робота місцевих органів влади Харківської губернії з покращення санітарних умов життя та благоустрою населених пунктів (початок ХХ ст.) / І. Н. Логовський // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 65–70. Бібліогр.: 13 назв.

В статті досліджується робота місцевих органів влади Харківської губернії по удосконаленню санітарного стану і благоустрою населених пунктів в початку ХХ ст., в результаті чого було налажено постачання якісної питтєвою водою населення, підвищена пожежна безпека сільських населених пунктів, побудована каналізація і організовано асепізаційний об'єкт в місті Харків.

Ключеві слова: Харківська губернія, місцеві органи влади, асепізаційний об'єкт, «абіссинські» колодці, питтєва вода, санітарний стан, пожежна безпека, благоустрій.

In this article the author researches the work of local authorities of Kharkov guberniya on improving sanitary conditions and equipping settlements with services and utilities in the beginning of XX century. Their work resulted in setting supply of the population with qualitative fresh water, reinforcement of fire safety in villages, building sewerage system and organizing waste disposal system in Kharkov.

Key words: Kharkov guberniya, local authorities, waste disposal system, "Abyssinian" wells, fresh water, sanitary condition, fire safety, accomplishment.

УДК 94(477.54) «1928/1930»: 323..3-058.17

С. І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент, НТУ «ХП»

**«ПОЗБАВЛЕНА ЯК МАТЕРІАЛЬНО ЗАЛЕЖНА ВІД ЕКСПЛОАТОРІВ
БАТЬКІВ»: ОСОБИСТА СПРАВА «ПОЗБАВЛЕНКИ» ОКСАНИ БУТ
(1928-1930 РР.)**

У статті аналізуються документи особистої справи Оксани Андріївни Бут щодо ураження її у виборчих правах, знайдені в Державному архіві Полтавської області.

Ключові слова: «позбавленці», районний виконавчий комітет, прокурор, експлуататор, особистий збір.

Вступ. Приватне життя «маленької людини» (особливості її світогляду та світосприйняття, особисті трагедії, звички, організація побуту, сімейний уклад) у вітчизняній історичній науці довгий час відходили на другий план, поступаючись місцем осмисленню масштабно-епохальних подій. Між тим, дослідження приватного аспекту створює передумови для вивчення історії суспільства в цілому,

---

© С. І. Мешковая, 2013

усвідомлення головних тенденцій його розвитку на окремих відрізках часу. У зв'язку з цим, особливого значення набувають архівні документи персонального характеру. Ключові джерела ретроспективної інформації в області мікроісторії, вони є незамінними і в дослідженні історії радянських громадян, позбавлених виборчого права, оскільки дозволяють проаналізувати механізм процесу ураження в правах та його принципові недоліки, дослідити окремі риси соціального обличчя і повсякденного життя «позбавленців».

Аналіз вищеназваних аспектів становить мету даної статті. До її основи покладені документи особистої справи «позбавленки» О. А. Бут, виявлені в Державному архіві Полтавської області, і вперше введені до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. 25 грудня 1928 р. Черевківський сільський виборчий комітет Лубенської округи Полтавської області позбавив виборчого права «громадянку хутору Долини» Оксану Андріївну Бут (причому, сама дівчина називала себе Оксеня, в офіційних документах значилася як Оксана, а в загальній назві архівної справи фігурує ім'я Ксенія). [1].

Розгляд справи почався 7 січня 1929 р. і закінчився у квітні 1930 р., тобто тривав біля 16 місяців.

Її загальний обсяг складається з 19-ти документів – двох особистих заяв О. Бут і так званої «переписки» виборчих органів різного рівня щодо окремих аспектів позбавлення. Подібна детальність має велике значення, оскільки дозволяє ретельно прослідкувати кожен етап розгляду справи, вивчити складові механізми позбавлення та дізнатися кінцевий вирок. У цьому відношенні справа О.Бут суттєво відрізняється, наприклад, від аналогічної справи тяглогові візника П. С. Атаманчука, дослідження якої мимоволі змушує робити безліч абстрактних припущень через відсутність повного обсягу документів; або від справи колишньої дружини дяка Параски Бас, де містяться лише заява жінки та заключна постанова про відмову у поновленні в правах [2; 3; 4].

Початок справи «Бут Оксені Андріївни» поклала її заява до прокурора Лубенської округи (стиль документу збережений – Авт.): «Мене Черевківський сельвиборчком лишив права виборчого голосу 25 грудня 1928 року як матеріально залежну від своєї матері, але це позбавлення я вважаю за неправдиве через те, що я не мала на день виборів 18 років, що й каже інструкція про вибори до рад ... При цьому додаю справку, що родилася 1911 року 26 січня. Мною була подана заява до Черевківського сельвиборчкому о поверненні права голосу і заява не прийнята до уваги і того що я не мала повного віку на день виборів, а уже Черевківська сільрада вручає повідомлення за стягнення грошей за немаючий голос і наданий термін виплати до 1/III 1929 р. А тому прохаю прокурора Лубенської округи зробити розгляд з свого боку і надати розпорядження Черевківській сільраді повернути мені право голосу, а також і стягнення грошей припинити до розгляду справи. 26/II 1929 року» [1, арк. 1].

Таким чином, при наявності окремих помилок, в цілому заява складена досить грамотно, що викликає здивування, особливо враховуючи юний вік дівчини, її селянське походження та рівень освіти в радянському селі 1920-х рр. Дивує й загальний тон документа – надто сміливий, впевнений, навіть ввічливо-

наполеглевий в останній його частині, де не просто викладене прохання, а фактично рекомендуються прокуророві конкретні заходи з вирішення проблеми. Насторожує також обізнаність молодої селянки у знанні відповідного законодавчого підгрунтя і посилання на Інструкцію про вибори до рад. Важко уявити собі 18-річну мешканку українського хутору, досвідчену настільки, щоб легко занурюватися у зміст радянських виборчих інструкцій та вміло апелювати до них. А отже виникає підозра в справжньому авторстві заяви. Можливо, вона була складена іншою, дорослою людиною, не виключено, що одним з представників місцевої сільської влади (і не виключено, що за відомих умов матеріального характеру).

Подальший аналіз справи перетворює підозру у непричетності дівчини до написання першої скарги на тверду впевненість. Підставою для цього є інша заява О. Бут – до сільського виборчого комітету: «Прохаю Черевківського сельвиборчкому вычеркнуты мене із списку позбавлених виборчого право голосу позияк я неповнолітня маю лише 17 років 6 січня 29 року Прохач Оксеня Бут» [1, арк. 6]. Не виникає жодного сумніву в тому, що стиль документу, пунктуація (вірніше, повне нехтування нею), а головне – низький рівень володіння писемною українською мовою, зокрема, характерне застосування російської літери «ы» замість української «и», принципово відрізняє його від заяви до прокурора. Крім того, не схожі й почерки двох документів. Заява до сільського виборчого комітету написана старанним, але нетвердим, напівдитячим почерком. Дані ознаки свідчать, що авторство саме останньої заяви, написаної цілком природно для юної хуторянки Оксені, згідно її віку, соціальному походженню, місцю й часу проживання, справжнє.

Втім, в обох заяв є схожа риса – автори обережно замовчали істинну причину позбавлення. Нечітке «матеріально залежну від своєї матері» в заяві до прокурора, взагалі нічого не пояснювало. Можливо, подібний виверт був зроблений навмисно, але марно, оскільки повернення прав ніколи не відбувалося «на слово», без вивчення справи і збору максимальної інформації про особу. І дійсно, 23 вересня 1929 р., майже через вісім місяців після надходження заяви, був наданий хід справі. З поміткою «негайно» (своєрідна гримаса радянської бюрократії, яка після багатомісячних зволікань згадувала про швидкість в роботі) Лубенському районному адміністративному відділу (далі - РАВ) суворо пропонувалося «повідомити ... на якій підставі була занесена до списку позбавлених Бут О. А. в той час, коли вона не набула повноліття, чому РАВ не потурбувався особисто виявити її повноліття коли це його прямий обов'язок ...» [1, арк. 5]. У відповідь на це, заступник начальника Лубенського РАВ та начальник робочої сільської міліції направили до Черевківської сільської ради чіткий, по пунктах складений запит з проханням повідомити причину позбавлення в правах, надіслати довідку про народження та пояснення «чи залежить вона матеріально від позбавленого виборчого права» і «на якій підставі ... позбавлена, коли не мала повноліття на день перевиборів» [1, арк. 4]. У відповідь сільська рада надала повний обсяг необхідних документів. Особливу увагу привертають два з них: довідка про рік народження та «Відомості за позбавленого виборчих прав».

Довідка була видана О. Бут Остапівською сільською радою на підставі

«метричних книг загсу» і свідчила «в тому, що її рік народження рахується 1911 р. 26 январа» [1, арк. 14].

Другий документ, нарешті, проливає світло на матеріальне становище батьків дівчини, через яких вона втратила права. На зворотному (чистому) боці бланку «Свідоцтво про народження» з гербовою печаткою, було зафіксовано, що до революції родина Бут володіла 63 десятинами землі, постійно утримувала 2 дорослих та 2 неповнолітніх батраків, до того ж кожного сезону наймала по 9 працівників [1, арк. 8]. На момент позбавлення родина зменшила свої статки, але все ще мала 11 десятин землі й кожного сезону користувалася працею 1 дорослого та 2 неповнолітніх найманців [1, арк. 14]. Отже, резолюція членів Черевківської сільської ради виявилася цілком прогнозованою: «Бут О. позбавлена як матеріально залежна від експлуататорів батьків ... батьки до революції мали ... міцне куркульське господарство, систематично використовивають найману силу і закабальють бідноту» [1, арк. 9, 11]. Причина обмеження в правах була названа абсолютно чітко – донька куркулів повністю знаходилася на утриманні батьків, не займаючись ніякою суспільно корисною працею.

Але залишалося питання із віком дівчини. Насправді, як можливо було позбавити виборчого права громадянина, який ще й не набув цього права, оскільки не досяг повноліття, тобто 18 років до дня виборів (саме такий виборчий вік закріпили ще Конституції РСФРР 1918 р. та УСРР 1919 р.) [5; 6]? Однак документи справи свідчать про явне порушення. Народжену 26 січня дівчину позбавили права голосу 25 грудня, тоді як день виборів відбувся 26 березня [1, арк. 6, 1, 9]. Таким чином, всупереч законодавству, здійснилося «дострокове» позбавлення. Очевидно, місцеві чиновники, розміркувавши, що доньку куркулів позбавлять виборчого права в обов'язковому порядку, а на момент виборів вона вже досягне повноліття, вирішили «перевиконати план». При цьому, виправдовуючи себе, голова сільської ради стверджував, що «Бут довідки про народження не додавала», а «на день перевиборів ей виконано 18 років» [1, арк. 7, 9]. Але ж довідка про народження існувала і, навіть, фігурувала у справі, а позбавлення прав відбулося не «на день» виборів, а на етапі складання або перевірки виборчих списків, за місяць до дня народження дівчини.

Не зважаючи на відверті порушення з боку сільської ради, Лубенська РВК порахувала за необхідне проігнорувати таку «дрібницю». Більш того, у витязі з протоколу засідання комісії від 31 березня 1930 р. факт уявної відсутності довідки про народження знов підтвердили та зазначали: «Поскільки гр. Бут довідки про народження не доставила, матеріально залежна від родини, позбавленої виборчих прав, в клопотанні про повернення виборчих прав та викреслення зі списку позбавлених, як неповнолітньої утриматися» [1, арк. 19]. Остаточний вердикт був закріплений довідкою від 27 квітня 1930 р. за підписом діловода Дмитренко: «Громадянка х. Долини Черевківської сільради Бут Оксана Андріївна. За протоколом президії Лубенського ОВК від 6/IV-30 року за № 8/30 в клопотанні про повернення виборчих прав відмовити» [1, арк. 17].

Останні документи справи, нібито ставили кінцеву крапку в дослідженні. Разом з тим, залишалися питання – чому стали можливими відверте затягування розгляду

скарги, нехтування літерою закону, кричуще ігнорування очевидних речей, які по суті повинні були урахуватися на користь позивачки. Можна виділити дві головні причини цього.

Перша причина мала політичний характер. З 1928 р. в СРСР, в умовах проведення примусової колективізації, почався «генеральний наступ» на куркульство, як на головну опозиційну силу на селі. Боротьба неухильно посилювалася, стаючи дедалі все нещаднішою та жорстокішою. 30 січня 1930 р. Політбюро ЦК КПРС прийняло постанову «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Постанова закликала до відвертого знищення куркулів «з метою рішучого підриву впливу куркульства на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства і безумовного знищення будь-яких спроб контрреволюційної протидії ... колгоспним заходам» [7]. Справа Оксани Бут почалася саме в цей період. Її головна провина зводилася до приналежності до куркульського прошарку, а тому і церемонитися з нею не збиралися. Фанатичні виконавці сталінської платформи достроково виявили потенційну «позбавленку»; трішки «не помітили» Основний закон; підшиваючи до справи довідку про народження, старанно намагалися не помічати її; затягнули час до юридично виправданого терміну позбавлення, змусивши дівчину та її родину більше року чекати на вирок; тобто зробили все необхідне для викреслення «ворога» з соціуму. Класова боротьба і чергова перемога радянської влади на теренах окремо взятого хутору Долини продемонстрували себе у дії.

Друга причина носила економічний характер. Радянські громадяни, позбавлені виборчого права, обкладалися своєрідним податком – так званим «особистим збором». Йшлося про нього у згадуваній вище заяві О. Бут до прокурора [1, арк. 1]. Крім того, до справи додавалося написане на спеціальному бланку «Повідомлення № 37» від 1 березня 1929 р. У ньому інспектор 188-го поділу міста Лубни доводив до відома платника Бут Оксани Андріївни про «припадаючий до виплати» за період 1928-29 р. особистий збір у розмірі 10 рублів [1, арк. 16]. Отже, позбавлення прав здійснювалося в країні Рад не тільки заради класової санації суспільства. Держава мала від цього безпосередню економічну вигоду, далеко не зайву на фоні грандіозної індустріалізації, розпочатої наприкінці 20-х рр. За цих умов, боротьба за кожного «позбавленця» мала стати буквально справою гідності для членів відповідних виборчих органів всіх рівнів. Можливо, звідси й виток поспішно-дострокового позбавлення прав та небажання навіть у малому піти дівчині на зустріч.

Висновки. Таким чином, проаналізований документ, відображує трагічну долю представників заможного селянства на першому етапі процесу масового розкуркулювання. Класова боротьба на селі активізувала й процес ураження у виборчих прав. Куркулі швидко перетворилися на одну з найчисельніших груп «позбавленців». Дотримуючись генеральної лінії сталінського уряду, дрібні радянські чиновники ретельно виявляли «ворогів» колгоспного ладу, іноді позбавляючи права голосу достроково, не чекаючи на повноліття. Справа Оксани Бут – важливе свідectво часу, яке яскраво ілюструє політико-ідеологічні та особистісні аспекти процесів розкуркулювання та штучної маргіналізації

суспільства.

Список літератури. 1. *Державний архів* Полтавської області (далі – Держархів Полтавської області), ф. Р-2121., оп. 3, спр. 14, 19 арк. 2. *Государственный архив* города Киева, ф. Р-331, оп. 2, д. 928, 7 л. 3. *Мешковая С. И.* Личное дело «лишенца» П. С.Атаманчука о восстановлении его в избирательных правах (анализ исторического источника) / С. И.Мешковая // *Грани.* – 2013. - № 1(93). – С. 8-11. 4. *Держархів* Полтавської області, ф. Р-2122, оп. 2, спр. 11, 2 арк. 5. *Конституция* (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918>. 6. *Конституція* Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.): <http://sb7878.ucoz.ru/publ>. 7. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації»: <http://vojnuk.org>.

Надійшла до редколегії 18.10.2013 р.

УДК 94(477.54) «1928/1930»: 323..3-058.17

«Позбавлена як матеріально залежна від експлуататорів батьків»: особиста справа «позбавленки» Оксани Бут (1928-1930 рр.) / Мешковая С. І. // *Вісник НТУ «ХП»*. Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. - № 61 (1034). – С. 70-75. *Бібліогр.: 7 назв.*

В статтю аналізуються документи личного дела Оксаны Андреевны Бут о поражении её в избирательных правах, обнаруженные в Государственном архиве Полтавской области.

Ключевые слова: «лишенцы», районный исполнительный комитет, прокурор, эксплуататор, личный сбор.

The article analyses the personal file document of Oksana Booth regarding her suppression of electoral rights found in the State Archive of the Poltava region.

Key words: "lishenka", the District Executive Committee, Attorney, exploiter, personal collection.

В. М. НАУМЕНКО, канд. іст. наук, доцент, ПВНЗ Інститут сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум», Харків

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОГО ШТАБУ «СХІД» У НЕПРІОРИТЕТНИХ ГАЛУЗЯХ ПРОМИСЛОВОСТІ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941-1943 РР.)

У статті досліджено функціонування різних галузей промисловості, які не належали до пріоритетних для воєнної німецької економіки. Ті галузі господарства, що не мали особливої ваги для успішного ведення війни, об'єднали в загальну групу «Інша промисловість». Під керівництвом цієї групи було налагоджене обмежене виробництво на різних підприємствах, продукція з яких йшла на потреби нацистської армії та службовців окупаційного апарату.

Ключові слова: Друга світова війна, Економічний штаб «Схід», економічна інспекція «Схід», промисловість, виробництво.

Вступ. Друга світова війна належить до найтрагічніших сторінок в історії України. Дискусії щодо різних аспектів Другої світової війни, зокрема окупаційної політики, продовжують залишатися у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Упродовж всієї війни Україна була піддана небувалій за розмахом економічній експлуатації нацистською окупаційною владою. Ця проблема неодноразово порушувалася у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Велику увагу науковці приділяють пограбуванню та руйнації окупантами економічного потенціалу захоплених територій СРСР, заходам нацистів у сфері сільського господарства, невдалим намаганням відновити виробництво на окремих підприємствах тощо [1]. Проте діяльність окупаційних органів влади в деяких галузях обробної промисловості залишається малодослідженою проблемою.

Метою дослідження є висвітлення та аналіз діяльності Економічного штабу «Схід» на території окупованої України у галузях промисловості, що не належали до пріоритетних у нацистських передвоєнних планах.

Виклад основного матеріалу. Особлива роль у воєнних планах Третього Рейху відводилася господарському потенціалу України, за рахунок якого передбачалося створити надійну сировинну та продовольчу базу, необхідну для ведення війни. Саме на українській території був зосереджений найважливіший на той час промисловий та сільськогосподарський потенціал Радянського Союзу.

У перших економічних планах Третього Рейху галузі обробної промисловості, окрім частково металургійної та машинобудівної, не належали до пріоритетних. У своєму наказі від 27 липня 1941 р. Г. Геринг відносно цілей економічного

управління на нових окупованих східних землях наголошував, що використання усіх інших галузей економіки, окрім зазначених головних, повинні відходити на задній план, доки в повному обсязі не будуть встановлені німецькі інтереси у вирішальних для воєнної німецької економіки секторах [2]. Проте такі плани розроблялись без урахування руйнувань, які залишились на захопленій території після відступу радянських військ.

У поданому для написання історії діяльності Економічного штабу «Схід» звіті від шеф-групи «W» (група, що відповідала за промисловість окупованих східних територіях в цілому) вказувалось, що вони очікували на експлуатування непошкоджених радянських промислових підприємств, як це було в інших захоплених країнах Західної Європи: «Умови для роботи промислової економіки були на Сході особливо несприятливими. Коли наші війська вступили на радянську територію, були виявлені систематичні руйнування економічного потенціалу відступаючими більшовиками, а цього ніхто не допускав після досвіду Західної воєнної кампанії. Спочатку здавалось, що будь-яка економічна діяльність взагалі неможлива» [3].

Для розгортання економічної діяльності на окупованих східних територіях, що перебували під управлінням військової влади, було створено Економічний штаб «Схід», до складу якого входило 5 економічних інспекцій. Фактично, всі області України різний по тривалості час перебували у сфері діяльності інспекції «Схід». Територіальні межі її компетенції змінювались відповідно до зміни лінії фронту. У правобережній частині республіки ця інспекція майже не мала змоги розгорнути роботу – за короткий термін після захоплення ці землі перейшли в економічні відомства рейхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина» та генерал-губернаторства «Трансністрія». Основна діяльність економічної інспекції «Схід» здійснювалась на територіях лівобережної частини Київської області, в Полтавській, Дніпропетровській та Запорізькій областях, які до вересня 1942 р. перебували під управлінням військової влади, а також у Чернігівській, Сумській, Донецькій, Луганській та Харківській областях, що постійно впродовж окупації залишалися під керівництвом воєнних інстанцій управління.

До функцій економічних інспекцій відносилися наступні повноваження: визначення наявності і стану складів, промислових та сільськогосподарських підприємств; забезпечення першочергової охорони важливих господарських об'єктів; проведення якнайшвидшої відбудови і запуску промислових, транспортних і комунальних підприємств, що безпосередньо мали сприяти виконанню бойових операцій і постачанню армії; забезпечення збору врожаю і проведення невідкладних сільськогосподарських робіт; складання економічної характеристики окупованого району [4].

Провідні для воєнної економіки Третього Рейху галузі промисловості були виділені при штабові в окремі групи, як, наприклад, групи «Гірничодобувна промисловість», «Машинобудування», «Хімія» тощо [5]. Ті ж ланки економіки, які не мали, на перший погляд, особливої важливості для успішного ведення війни,

були включені в загальну групу «Інша промисловість» на чолі із доктором Вайдманном. До цих галузей відносили виробництво будівельних матеріалів, скла, порцелянових, дерев'яних та керамічних виробів, а також шкіряну та тютюнову промисловість [6].

Підприємства обробної промисловості на окупованій території України під керівництвом Економічного штабу «Схід» були у великій кількості введені у дію, незважаючи на директиву вищого керівництва Третього Рейху про експлуатацію фактично лише видобувної промисловості. Керівники штабу дуже швидко зрозуміли, що для своєчасного забезпечення Вермахту необхідними виробами за рахунок економіки окупованих територій, необхідно було розгортати діяльність на підприємствах майже усіх ланок економіки. Великий простір захопленої радянської території та подальше просування нацистських військ далі на схід, сильно збільшили відстань лінії фронту від німецьких баз постачання. Щоб і надалі було можливим проведення німцями військової компанії, необхідно було налагодити виробництво широкого спектру товарів на окупованих територіях. Солдати Вермахту потребували не тільки продовольства, але і різних товарів щоденного вжитку: одягу, взуття, ліків, посуду, обігрівачів тощо.

На підприємствах, які входили до сфери відповідальності групи «Інша промисловість», станом на листопад 1942 р. в області діяльності економічної інспекції «Схід», працювало 12 підприємств із загальною кількістю 461 місцевих робітників [6]. До квітня 1943 р. число введених в експлуатацію заводів і фабрик збільшилось до 45, а кількість робітників – до 1 717 чоловік [6].

Внаслідок проведеної перед відступом радянських військ економічної евакуації та безпосередньо воєнних дій, на окупованій німцями території залишилися великі руйнування: знищеними або сильно пошкодженими виявилися не тільки важливі господарські об'єкти, але й житлові та адміністративні будинки, дороги. Для різноманітних ремонтних робіт, в першу чергу для відновлення шляхів, необхідні були будівельні матеріали. Економічна розвідка підприємств, що займалися виготовленням будівельних матеріалів, показала, що рівень руйнувань на них був нижче, ніж в інших галузях економіки. Наприклад, цементні фабрики в Дніпропетровську та Дніпродзержинську за умов подачі електроенергії відразу могли розпочати роботу [7].

Роботі підприємств, що виготовляли будівельні матеріали, заважали ті ж причини, що і в більшості інших галузях промисловості – відсутність електроенергії, достатньої кількості сировини та робітників. Спочатку керівництво Економічного штабу «Схід» вирішило використовувати для відновлювальних робіт знайдені запаси будівельних матеріалів і вводити у дію тільки ті підприємства, які не вимагали значних ремонтних робіт та капіталовкладень. При економічній інспекції «Схід» був виявлений склад цементу в місті Здолбунов, із якого в жовтні 1941 р. передали 5 000 тонн для будівництва шосе в Житомирі та Бердичеві [8, 9].

У деяких містах почали працювати цегельні заводи. У Бердянську Економічний Штаб «Схід» поставив завдання налагодити виробництво із щорічним випуском

продукції у 2 млн. штук цегли [9]. По мірі можливості, працював цегельний завод у Ромнах із кількістю робітників у різний час від 14 до 34 чоловік [10, арк. 5, 66, 136, 208]. З 15 вересня 1941 р. почали роботу два цегельних заводи в Чернігові з місячною спроможністю 180-200 000 штук цегли. Проте запасів сировини не вистачало для використання повної потужності підприємств. Так, цегельний завод № 1 з лютого по квітень 1942 р. виготовив 347 000 будівельної цегли, завод № 2 за той же період – 155 000 [11, арк. 15-26]. За браком сировини, з травня 1942 р. цегельний завод № 1 у Чернігові був закритий і відбувався лише випуск решти запасів цегли. У лютому 1942 р. на заводі з 32 робітників економічна команда «Чернігів» залишила працювати тільки комірника та 4 сторожів. На травень 1942 р. запаси підприємства складали 351 000 цегли, до жовтня всі вони були видані в основному військовим частинам та окупаційним установам [12, арк. 1-10]. Цегельний завод № 2 продовжував працювати до завершення німецької окупації із приблизною кількістю робітників 50 чоловік. За січень-лютий 1943 р. на заводі було вироблено близько 200 000 цегли [13, арк. 1-3].

Цегельним заводам та керамічним майстерням в області економічної інспекції «Схід» були надані великі замовлення на виготовлення різних керамічних виробів (в основному, столових приборів) [14]. Наприклад, при Роменському цегельному заводі керамічна майстерня виготовляла глиняні чашки, миски, горщики, макітри, попільнички й навіть іграшки. Станом на 1 січня 1943 р., було виготовлено наступну кількість продукції [15, арк. 441]:

Таблиця 1. Продукція Роменського заводу на 1 січня 1943 р.

Попільнички	Маслянки	Чашки	Собачки	Ведмеді	Зайчики	Мавпи
377 шт.	37 шт.	53 шт.	81 шт.	205 шт.	38 шт.	151 шт.

Потреба у цементі та вапні постійно збільшувалася для термінових робіт, як, наприклад, для будівництва греблі в Запоріжжі. Знайдених запасів та невеликої кількості нового виробництва цих матеріалів було зовсім недостатньо. Економічний Штаб «Схід» сподівався налагодити виробництво цементу та вапна у великій кількості з літа 1942 р. в Амвросіївці (економічна команда «Сталіно») та Новій Баварії (економічна команда «Харків»). У травні 1942 р. почав випуск продукції вапняковий завод в Кушугумі (Запорізька область) із щомісячним виробництвом 250 тонн [16]. У Ромнах із червня 1942 р. були відновлені роботи на алебастровому заводі, де в різні періоди німецької окупації працювало від 5 до 15 чоловік. Завод займався видобутком діабазу та щебня, відпускав якісний алебастр по ціні 65 рублів за тону [17, арк.7, 15, 22, 27].

Внаслідок збільшення розквартирування німецьких військ в окупованих районах, особливо із середини 1942 р., гостро постало питання про ремонт помешкань, в першу чергу, їх захист від морозів за допомогою засклення вікон [16]. Через те, що потреба в необхідній для виробництва скла соди та вугілля не покривалась ані місцевим виробництвом, ані підвозом із Німеччини, скляні фабрики

в області економічної інспекції «Схід» не могли працювати. Головнокомандуючий тилової групи армій «Схід» запропонував через місцеві комендатури розпочати збір старого скла у великих містах, через які проходила залізниця, щоб зібране відразу доставляти до підприємств на переробку [7]. На скляному заводі в Костянтинівці ремонтні роботи затягнулись до лютого 1943 р. і лише наприкінці липня 1943 р., після відповідного забезпечення содою та іншими матеріалами, почалось виробництво скла [18]. Загалом, на цьому підприємстві було виготовлено 215 000 кв. метрів скла, з яких 65 000 кв. метрів було відправлено на потреби армії [19].

Важливою продукцією для військових були тютюн та цигарки. Група розвідки Економічного штабу «Схід» у своїх звітах констатувала, що на багатьох тютюнових підприємствах радянськими частинами при відступі була демонтована або виведена із ладу більшість устаткування. Наприклад, із тютюнової та сигаретної фабрик в Кременчуці було демонтовано та вивезено майже усе обладнання, включаючи мотори. У Прилуках на тютюновій фабриці, де в довоєнний час працювало 750 робітників, радянські частини також демонтували устаткування, проте не змогли вивезти все. На фабриці виявили запаси 580 тонн курильного та нюхального тютюну. За даними економічної розвідки, ця фабрика могла випускати 200 млн. цигарок на рік [7].

Для забезпечення солдат Вермахту цигарками та тютюном, керівництво штабу вирішило доставити необхідне обладнання для сигаретних фабрик окупованих територій з Рейху. Сигаретна фабрика в Києві, яка в мирний час виготовляла 2-3 млн. цигарок на день, була не сильно пошкоджена і змогла запрацювати на 40 % від попередньої потужності. Восени 1941 р. було введено у дію декілька сигаретних та тютюнових підприємств, продукція яких в більшій частині відправлялась на фронт. У Ромнах, Лубнах, Прилуках, Черкасах та Кременчузі переробляли в основному махорку [8].

До середини 1942 р. в області економічної інспекції «Схід» запрацювали майже усі тютюнові фабрики, проте використання їх у повному обсязі було неможливим через недостатню кількість струму [20]. Завдяки підвозу необхідного обладнання, з 15 жовтня почалась експлуатація сигаретної фабрики в Кременчузі із середнім щоденним виготовленням близько 100 000 цигарок. З 1942 р. виробництво на цьому підприємстві значно зросло. Тільки з 1 по 15 березня 1942 р. було виготовлено майже 14 млн. цигарок та 7 680 пакетів шеку [18]. На фабриці махорки та тютюну в Лубнах щоденно випускали 18 000 пачок махорки-тютюну, частина якого відправлялась на фронт, частина відпускалася німецькому персоналу окупованих територій та працюючому на стратегічних для Вермахту підприємствах місцевому населенню [8].

Починаючи із 1943 р. на тютюнові бази економічної інспекції «Схід» постійно нападали партизани, через що було прийнято рішення збільшити вивіз тютюну без затримок на фабриці, та значну кількість експортувати до Рейху. Так, в березні 1943 р. тільки з Полтавської, Сумської та Чернігівської областей вивезли до Німеччини 4 000 тонн тютюну [18]. Завдяки налагодженню роботи тютюнових підприємств,

Економічний штаб «Схід» зміг забезпечити сигаретами та тютюном воюючу на східному фронті німецьку армію та відомства окупованих радянських територій і відмовитись від підвозу цієї продукції із Рейху [19].

Крім того, в окупованих областях, під управлінням економічних команд, працювали підприємства з виготовлення різноманітних допоміжних виробів та товарів повсякденного вжитку. З квітня 1942 р. була введена у дію рога-кістна фабрика у Чернігові, на якій виготовляли різні гудзики, зубні щітки, гребні та розчіски [21, арк. 3, 5]. Виробництво та видача виробів цього підприємства у штуках за 1942 р. виглядало таким чином [22, арк. 3]:

Таблиця 2. Продукція Чернігівської рога-кістної фабрики за 1942 р.

Найменування продукції	Вироблено	Видано	Із якого місяця почалось виробництво
Гудзики перламутрові	506 400	466 800	червень
Гудзики кістяні	165 050	78 700	квітень
Гудзики брючні	1 300	1 300	жовтень
Гудзики штамповочні	24 453	19 363	квітень
Гудзики гальмитові	12 749	5 549	квітень
Зубні щітки	4 645	4 645	15 серпня
Розчіски	3 545	2 811	квітень
Гребні	2 765	2 355	квітень
Мундштуки	70	58	15 серпня

Чернігівській завод «Лозовик» спеціалізувався на випуску такої продукції, як корзини, сумки, дитячі коляски, столи, стільці, брязкальця для немовлят, хлібниці, підставки для посуду тощо [23, арк. 1-34]. У Сумах працював гвоздильний завод із кількістю робітників в різний час німецької окупації від 26 до 42 чоловік. На підприємстві виготовлялися залізно-жерстяні та ковальні вироби [24, арк. 8, 9, 115]. В області економічної команди «Сталіно» з січня 1942 р. випускали щомісячно 1 500 чайних та столових ложок із алюмінію [14].

Заробітна платня робітників на підприємствах, що знаходились у підпорядкуванні економічної інспекції «Схід», становила від 6-8 до 37 рублів за один робочий день, в залежності від кваліфікації робітника та займаної посади. Наприклад, заробітна платня директора рога-кістної фабрики Чернігова складала 900 рублів на місяць, бухгалтера – 700 рублів, слюсар отримував 500 рублів на місяць, підсобний робітник – 288 рублів [25, арк. 4]. Для цегельних заводів окупаційними органами влади були встановлені такі місячні ставки заробітної плати: директор – 650 рублів, бухгалтер, комірник та хімік – по 500 рублів, технік-лаборант – 400 рублів [26, арк. 2, 4]. На алебастровому заводі в Ромнах заробітна платня директора складала 700 рублів, бухгалтера – 600 рублів, бригадира – 400 рублів, конюха – 280 рублів на місяць [27, арк. 17, 19, 78].

Проте такої заробітної плати було зовсім недостатньо для нормального харчування однієї людини, не кажучи вже про утримання родини. У період окупації

ціни на продукти, наприклад, у Харкові були такими: 1 кг картоплі та цибулі коштував 100 рублів, пшениці – 250, кукурудзи – 222, масла тваринного – 2 400, сала – 2 000 рублів. За таких умов, місцеве населення могло жити лише за рахунок продажу власних речей [28, с. 280]. Дехто з працюючих на обробних підприємствах, щоб якось вижити, намагались списати окрему продукцію на брак, щоб її можна було продати або обміняти на харчові продукти. Наприклад, скульптор керамічної майстерні Роменського цеглового заводу повідомляв про списання на брак 286 одиниць вироблених іграшок та попільниць [15, арк. 440]. Можна припустити, що ці іграшки в подальшому були виміняні на так званих «мінках», які були розповсюджені на окупованій території.

Для збільшення зацікавленості місцевого населення в роботі та запобіганню втеч у навколишні села, з середини 1942 р. керівництво Економічного штабу «Схід» надало наказ про організування харчування робітників при підприємствах, для чого відкривались їдальні на заводах та фабриках або у навколишніх будівлях. Проте ситуація із харчуванням робітників до кінця окупації залишалась вкрай важкою [6].

Висновки. Таким чином, велика площа захопленої радянської території та подальше просування нацистських військ углиб країни збільшили відстань лінії фронту від німецьких баз постачання. Для покращення забезпечення солдат Вермахту необхідними виробами, а також для зменшення обсягів підвезення із Німеччини, окупаційна влада намагалась налагодити виробництво широкого спектру товарів безпосередньо на окупованих територіях.

Плануючи експлуатацію завойованих радянських територій, німецькі економічні керівники не залишили поза увагою жодну ланку господарства. Ті галузі економіки, що не мали особливої ваги для ведення війни, було об'єднано в загальну групу «Інша промисловість». Під керівництвом цієї групи на окупованих українських землях було налагоджене обмежене виробництво на різноманітних підприємствах, продукція з яких в основному йшла на потреби армії та службовців окупаційного апарату. У деяких містах працювали заводи з виробництва скла, будівельних матеріалів. У сфері відповідальності економічної інспекції «Схід» випускали продукцію майже всі тютюнові фабрики, що навіть дозволило нацистам відмовитися від підвезення сигарет на фронт із Рейху. Втім, невелика кількість виробленої продукції на підприємствах групи «Інша промисловість» не змогла у повному обсязі покрити величезні потреби Вермахту, забезпечити німецьких солдат і окупаційних службовців необхідними товарами.

Список літератури: 1. Загоруйко М. М., Юденков А. Ю. Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. М. Загоруйко, А. Ю. Юденков. – Москва, 1974; Кондратенко Л. В. Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України // Укр. іст. журнал. – 1977. – № 1. – С. 133-141; Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні / І. Г. Ветров. – К., 2000. – 232 с.; Тарнавський І. С. Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941-1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 283-287. 2. *Bundes Archiv/Militaer Archiv.* RW 31/11. Kriegstagebuch, 24. Juni - 31. Dez.

1941. Bd. 2: 1941-1941, Enthält: Anlagen Nr. I - VII und 1 – 36. **3.** *BA/MA* RW 31/981. Geschichte des Wi Stab Ost. Enthält: Aufbau der gewerblichen Wirtschaft in den besetzten Ostgebieten, Währungs- und Kreditpolitik, Bank- und Kreditwesen, Versicherungen, Preisbildung und -überwachung, Deckung des allgemeinen Truppenbedarfs. **4.** *BA/MA* RW 31/1013. Geschäftsverteilungs- und Stellenbesetzungspläne einschließlich Wi Kdos und Außenstellen. Bd. 1: 1941-1943. Enthält: Chefgruppe W, Wi In' en Süd, Mitte, Nord, z.b.V. „Hessen“, z.b.V. „Westfalen“. **5.** *BA/MA* RW 31/971. Geschäftsverteilungsplan. **6.** *BA/MA* RW 31/60. Monatsberichte. Bd.17. Enthält auch: Verschiedene Meldungen. **7.** *BA/MA* RW 31/67. Halbmonatsberichte. Bd.2. Enthält: September - Oktober 1941. **8.** *BA/MA* RW 31/14. Kriegstagebuch, 24. Juni - 31. Dez. 1941. Bd. 5: 1941-1941, Enthält: Anlagen Nr. 61-62. **9.** *BA/MA* RW 31/46b. Monatsberichte. Bd. 1: 1941-1942. **10.** *Державний архів* Сумської області, ф.Р-2845, оп. 1, спр. 7. Денежные приходно-расходные документы. Ведомости на получение заработной платы рабочим и служащим завода (июнь 1942 г.). **11.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. 3040, оп. 1, спр. 20. Срочные сообщения о работе промышленности г. Чернигова, заявления о приеме, справки, выданные для получения кирпича. **12.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. 3040, оп. 1, спр. 19. Срочные сообщения о работе промышленности г. Чернигова и копия срочного обязательства. **13.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. 3040, оп. 1, спр. 64. Срочные сообщения о работе промышленности г. Чернигова. **14.** *BA/MA* RW 31/46a. Monatsberichte. Bd. 1: 1941-1942. **15.** *Державний архів* Сумської області, ф. Р-2845, оп. 1, спр. 13. Денежные приходно-расходные документы. Ведомости на получение заработной платы рабочим и служащим завода (декабрь 1942 г.). **16.** *BA/MA* RW 31/52. Monatsberichte. Bd.9: 1942. **17.** *Державний архів* Сумської області, ф. Р-2877, оп. 1, спр. 1. Переписка с промышленным отделом Роменской горуправы по вопросам выделения транспорта, выдачи алебаstra и др. Список рабочих завода. **18.** *BA/MA* RW 31/33. Kriegstagebuch, 3. Vierteljahr 1943. Bd. 2: 1943. Enthält: Anlagen. **19.** *BA/MA* RW 31/982. Geschichte des Wi Stab Ost. Enthält: Bergbau, Elektrotechnik, Stahl- und Eisenbau, Mineralöl und Mineralölerzeugnisse, Chemische Produktion, Steine und Erden, Glas und Keramik. **20.** *BA/MA* RW 31/47. Monatsberichte. Bd.2: 1942. **21.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. Р-3034, оп. 1, спр. 18. Баланс Черниговской рога-костной фабрики за февраль 1943 г. **22.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. Р-3034, оп. 1, спр. 3. Ведомости поступления и расходования готовой продукции за апрель 1942 – июнь 1943 гг. **23.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. Р-3023, оп. 1, спр. 6. Картотека учета текущих счетов, сведения о выпуске и реализации готовой продукции (1942 г.). **24.** *Державний архів* Сумської області, ф. Р-1870, оп. 1, спр. 2. Счетное распоряжение о нормах, амортизации, договора, акты обследования, выводы по ревизии гвоздильного завода. **25.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. Р-3034, оп. 1, спр. 24. Кассовые оправдательные документы, послужившие основанием для бухгалтерских записей (счета, накладные, ордера). **26.** *Державний архів* Чернігівської області, ф. 3040, оп. 1, спр. 77. Распоряжения Черниговской городской управы по управлению кирпичными заводами о штате, финансовым и хозяйственным вопросам. **27.** *Державний архів* Сумської області, ф. Р-2877, оп. 1, спр. 3. Ведомости на выплату заработной платы, инвентаризационные описи, приходно-расходные ордера. **28.** *Скоробогатов А. В.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943) / А. В. Скоробогатов. – Харків, 2004. – 368 с.

Надійшла до редколегії 13.10.2013

УДК 94:338.45.021 (477-074) «1941/1943»

Діяльність Економічного штабу «Схід» у «непріоритетних» галузях промисловості в окупованій Україні (1941-1943 рр.) / В. М. Науменко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. - № 61 (1034). – С. 76–84. Бібліогр.: 28 назв.

В статье исследовано функционирование различных отраслей промышленности, которые не принадлежали к приоритетным для военной немецкой экономики. Те отрасли промышленности, которые не имели особенного веса для успешного ведения войны, объединили в общую группу «Другая промышленность». Под руководством этой группы было налажено ограниченное производство на разных предприятиях, продукция которых шла на нужды нацистской армии и служащих оккупационного аппарата.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Экономический штаб «Восток», экономическая инспекция «Восток», промышленность, производство.

The article deals with the various sectors of industry that did not belong to the priority of German war economy. Those industries that had special significance for the successful conduct of the war were united in a common group of «Other products». Under the leadership of this group has been established limited production at various plants, production of which was spent on the needs of the Nazi occupation army officers and staff.

Keywords: World War II, Economic Staff «East», economic Inspection «East», industry, manufacturing.

УДК 331.88 (47.71) : 341.223.1 «1917/1920»

О. М. ОЛІЙНИК, канд. юрид. наук, доцент, ХНПУ імені Г. С. Сковороди,
Харків

РОЗВИТОК РОБІТНИЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ОРГАНІВ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ (1917-1920 РР.)

У роботі досліджено історію розвитку трудових відносин у період діяльності урядів УНР та Української держави П. Скоропадського. Аналіз відповідних джерел свідчить, що створене у досліджуваній період вітчизняне трудове законодавство відповідало рівню найбільш розвинених країн світу. Доведено, що одним із головних недоліків регулювання в сфері праці була недосконала організаційна побудова урядових органів в сфері праці і особливо їх місцевих органів.

Ключові слова: трудові відносини, сфера праці, трудове законодавство, УНР, Українська держава.

Вступ. Актуальність дослідження визначається важливістю розвитку саме трудових відносин у наш час, коли з одного боку ще діють норми радянських часів, перш за все, Кодекс законів про працю УРСР 1971 р. [13]. З іншого боку, на підприємствах та в організаціях державної і особливо приватної форми власності, спостерігаються систематичні грубі порушення трудового законодавства.

Отже, для глибокого усвідомлення та ефективного вирішення завдань щодо регулювання трудових відносин у нашій державі, виникла гостра потреба дослідження відповідного історичного досвіду, набутого у цій сфері.

У зв'язку з цим, важливим є вивчення та узагальнення досвіду генезису трудових відносин й органів їх регулювання в період діяльності українських урядів (Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії) протягом 1917-1920 рр. Цей період багато в чому нагадує сучасні реалії в нашій країні, тому він привертає увагу правознавців, економістів та істориків.

Трудове законодавство сучасної України спирається на здобутки своїх попередників. При цьому, найбільш забутими є трудові відносини періоду української національної революції ХХ ст. Втім, чимало проблем застосування трудового законодавства тих часів не тільки не втратили актуальності, а й набули певної гостроти та потребують нагального розв'язання у нових сучасних реаліях, коли розгортання процесів побудови капіталізму створює принципово нові стосунки між роботодавцями і працівниками, вимагає напрацювання нових форм співпраці з метою уникнення небажаних конфліктів, щоб реалізувати в нашій державі конституційні норми суспільної солідарності і соціального партнерства. Загострюються проблеми безробіття, охорони праці, виробничого травматизму і профзахворювань.

Історіографія досліджуваної теми достатньо складна і неоднозначна, оскільки охоплює праці радянських, українських, діаспорних та сучасних вітчизняних дослідників. Серед них можна окремо виділити наукові праці Н. Александрова, Б. Андрусишина, В. Горошочка, К. Горшеніна, І. Громової, Д. Дорошенка, Б. Колесникова, Ю. Крейзеля, О. Реєнта, П. Скоропадського, С. Ткаченко, П. Христюка [1; 2; 3; 7; 8; 9; 11; 14; 15; 17; 18; 21; 23]. Однак ці праці цілком по-різному, іноді діаметрально протилежно оцінюють політику українських урядів у сфері праці. Вони присвячені, як правило, лише деяким аспектам вищезазначеної теми, несуть ідеологічну складову, що не сприяє об'єктивності розгляду проблеми.

Метою статті є спроба дослідити проблему розвитку трудових відносин національними урядами в період української національної революції 1917-1920 рр.

Виклад основного матеріалу. Бурхливий розвиток підприємницької діяльності в Російській імперії у другій половині ХІХ ст., швидке зростання промислового виробництва викликали необхідність у створенні законів, націлених на регулювання трудових відносин. Перші законодавчі акти з їх регулювання, що склали «фабричне» законодавство, були викликані, головним чином, масовою страйковою боротьбою російського робітничого класу [1, с.74]. Так, наприклад, червнево-

жовтневі закони 1886 р. стали прямим результатом страйків у центральних регіонах імперії 1885-1886 рр. Червневому закону 1897 р. (про робочий час) передували могутні страйки в Санкт-Петербурзі у 1895-1896 рр. Прийняті царським урядом у різний час «фабричні» закони були включені в «Статут про промисловість». Він входив у другу частину XI тому «Зводу Законів Російської імперії». 1913 р. «фабричні» закони були виділені зі «Статуту промисловості» в особливий «Статут про промислову працю», включений до того ж XI тому «Зводу законів» [22].

Перша світова війна значно погіршила становище робітників Росії та України. До того ж українські території стали ареною широких бойових дій. Швидко зросла чисельність біженців, людей, що втратили все. У містах, у зв'язку з цим, зросло безробіття. Царський уряд, захищаючи інтереси, перш за все, власників промислових підприємств, ліквідував навіть ті нужденні поступки, які він був вимушений зробити під тиском робітників в другій половині XIX – на початку XX ст. Понаднормова праця під лозунгом «роботи на оборону» збільшили робочий день, що приносило підприємцям величезні прибутки. Все це викликало широке незадоволення робітників, які з 1915 р. знов розпочали страйкувати. Тільки в Україні в цей час відбулось близько 1000 страйків [21, с.17]. У Російській імперії швидко поглиблювалися всі суперечності суспільного розвитку та загострення революційних тенденцій, які в лютому 1917 р. призвели до усунення від влади імператора Миколи II і перемоги в країні буржуазно-демократичної революції.

Під тиском робітників, Тимчасовий уряд поставив за мету прискорити подальший розвиток і вдосконалення регулювання трудових відносин. Таким чином, він вже в першому своєму зверненні до народу від 2 березня 1917 р. проголосив свободу слова, зборів і страйків [4, с.129]. Серед інших нормативних актів в сфері праці найбільш важливими були наказів «Про примирюючі установи», «Про впровадження положення про біржі праці» (серпень 1917 р.), трохи раніше був виданий декрет «Про робітничі комітети на промислових підприємствах» (23 квітня 1917 р.) [8, с. 18-19]. Наслідком революційних вимог робітництва, яким вимушений був поступитись уряд О. Керенського, було видання 11 липня 1917 р. наказу про створення на місцях комісаріатів міністерства праці [24, спр.3, арк.1]. На території України було засновано два обласних комісаріату праці: один для Донбасу, інший – для решти частини України [10].

Утворена в березні Центральна Рада на чолі з М. С. Грушевським, поступово здобуваючи підтримку і авторитет серед широких верств населення України, в перші місяці після повалення самодержавства самостійної соціально-економічної політики, в тому числі, й в галузі трудових відносин, не вела. Цими питаннями займалися вищезгадані місцеві органи Тимчасового уряду – комісаріати Міністерства праці. Така позиція пояснюється тим, що Центральна Рада була пов'язана угодами з Тимчасовим урядом щодо утримання органів влади в Україні від вирішення нагальних питань соціально-економічного устрою до Установчих Зборів. Віддавши на відкуп Тимчасовому уряду розв'язання важливих соціально-економічних проблем, Центральна Рада втратила вагомі важелі впливу на

робітництво, де значний вплив мали більшовицькі організації, Ради робітничих депутатів та профспілки [2, с. 28].

З приходом до влади більшовиків Центральна Рада змушена була визначитися у робітничій політиці. III Універсал 7 (20) листопада 1917 р. проголосив, що праця робітництва в УНР має бути негайно упорядкована [11, с. 67-68]. Але втілювати в життя ці положення не було кому, бо портфель генерального секретаря праці був вільний аж до 12 листопада 1917 р., коли його було вручено члену УСДРП, голові Всеукраїнської Ради робітничих депутатів М. Поршу, який на початку січня 1918 р. очолив ще й Генеральне секретарство військових справ. Для вирішення соціальних конфліктів у загальнодержавному масштабі, у складі Генерального Секретаріату почав діяти департамент взаємовідношень між працею і капіталом. Слід зазначити, що на той час трудові конфлікти, перш за все, виникали через заробітну платню і лише на другому плані були питання правового регулювання такі як: найму та звільнення робітників та службовців, робочого часу та відпочинку, охорони праці, оплата представників профспілок та робітничих комітетів тощо.

Після перемоги Лютневої революції, був проголошений принцип свободи коаліцій, і відтоді в Україні, як і в Росії відкрилися широкі можливості для створення професійних спілок. Дотримання сторонами колективних договорів між профспілками, як представниками працюючих, та працедавцями давало можливість уникати жорсткого протистояння в сфері праці. Частково цей процес регулювався державними органами, частково страйковою боротьбою та компромісами між робітниками та підприємцями.

Фактично протягом всього періоду існування Центральної Ради трудові відносини на переважній більшості підприємств регулювались колективними договорами. У випадку конфліктів спочатку вони обов'язково вирішувались примирюючої камерою, яка створювалась на місцях на паритетних началах. У разі неможливості вирішення трудового конфлікту, справа передавалась до Центральної примирюючої камери; останньою інстанцією щодо вирішення цієї категорії справ був суд [3, с. 112-113].

З проголошенням УНР, Україна отримала таку важливу ознаку державності, як право видавати закони, обов'язкові для населення, що постійно чи тимчасово проживало на території держави. Тому в уряді та в органах праці УНР хоч і повільно, але велася робота по розробці трудового законодавства. Так, 28 листопада 1917 р. було ухвалено закон «Про робітничі комітети» [6]. На початку 1918 р. урядом Центральної Ради було видано цілий ряд нових законів у галузі трудових відносин, зокрема, «Про фабрично-заводські комітети», «Про примирюючі камери», «Про зміну Положення про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про біржі праці», «Про місцеві комісаріати праці» тощо [7].

У роботі знаходився ще цілий ряд законопроектів, які мали охопити весь спектр трудових відносин: проекти законів «Про страйки», «Про страхування від безробіття», «Про профспілки», «Про промислові суди», «Про трудові договори». Передбачалося створення Головної Ради праці для регулювання відносин на

підприємствах. До її організації функції узгодження трудових відносин між робітниками і підприємцями мало виконувати «Головне присутствіє фабричних та гірничозаводських справ у м. Києві» [3, с. 95].

Аналіз законодавчої діяльності Центральної Ради в галузі трудових відносин показує, що вона прагнула проводити соціально-економічні перетворення в інтересах більшості народу України, ставила за мету створити таке робітниче законодавство, яке б застерігало суспільство від соціальних потрясінь і конфронтації. Тобто, ідеї класової боротьби і конфронтації протиставлялась альтернатива реформізму і соціального партнерства через вдосконалення законодавства.

Законодавчим шляхом Центральна Рада намагалась вирішити й інші питання робітничої політики. Серед найвагоміших були питання про восьмигодинний робочий день, пенсійне забезпечення, ліквідацію безробіття тощо.

25 січня 1918 р. Мала Рада поспішно прийняла закон про восьмигодинний робочий день, опублікований під час перебування уряду в Житомирі. Закон поширювався на всі підприємства, що користувалися найману працю незалежно від його розміру та власника [9]. Це був, безумовно, найбільш радикальний закон, що стосувався широких верств трудящих. Але він став і останнім в цьому ряді.

Нерішучість і непослідовність Центральної Ради в здійсненні робітничої політики, малоефективність виконавчої вертикалі влади, призвело до того, що, незважаючи на прийняття численних законів і проектів, спрямованих на поліпшення життя широких верств трудящих, воно з кожним місяцем погіршувалося. Це спричинило падіння авторитету Центральної Ради і втрату нею влади в Україні. Влада перейшла до рук П. Скоропадського, який 29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів-демократів був проголошений гетьманом Української держави.

Політика Гетьманату в галузі праці і трудових відносин формувалася на основі «Грамоти до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р., в якій містилася обіцянка забезпечити права робітничого класу [10]. 18 травня уряд Української держави залишив чинними всі закони, обіжники та розпорядження, що стосувались трудових відносин, видані Тимчасовим урядом та Центральною Радою [2, с. 30]. Така позиція виключала тиск на державну владу з боку окремих класів чи груп і створювала перспективи для розбудови економічно сильної та політично незалежної України, за участю всього українського народу без врахування соціального й економічного поділу. Це було підтверджено і в «Законах про тимчасовий державний устрій України про гетьманську владу», де у п. 18 вказувалось, що «кожен український козак і громадянин має право вільно вибрати місце проживання і роботу...» [19, с. 87-90].

Уряд гетьману успадкував від Центральної Ради відповідний апарат та законодавство. Зокрема, на перших порах Міністерство праці Української держави діяло на основі «Постанови про штати Народного Міністерства праці» [25, спр. 12, арк. 8]. Згідно з цим нормативно-правовим актом, міністерство очолював міністр праці, який здійснював загальне керівництво. 3 травня 1918 р. посаду міністра праці

обійняв Ю. М. Вагнер. Це був 53-річний обрусілий німець, зоолог, професор Київського політехнічного інституту. Він був не просто професором-теоретиком, а мав досвід вирішення соціально-економічних питань, оскільки деякий час працював головою секції праці при Військово-промислового комітеті, який був створений у 1915 р. для сприяння урядові у справі постачання армії і флоту всіма необхідними предметами спорядження і постачання [10; 11, с. 315]. Як урядовця, що, «на жаль, не мав здібності переконувати своїх колег у правоті своїх думок, не користувався ніяким впливом у раді міністрів», – характеризував Ю. Вагнера П. Скоропадський. [18, с. 167, 294].

У жовтні 1918 р., коли гетьманський уряд переживав кризу, Національний союз, що готував повстання проти гетьмана, з метою надання уряду національно-українського характеру, висунув на посаду міністра праці кандидатуру українського соціаліста-федераліста, фахівця з етнічних та міжнаціональних проблем, юриста М. А. Славинського [11, с. 394]. У новому кабінеті, сформованому 24 жовтня, М. Славинському і дістався портфель міністра праці.

У праворадикальному кабінеті С. М. Гербеля посаду міністра праці обійняв колишній товариш міністра праці професор В. А. Косинський – фахівець з соціально-економічних проблем, він свого часу брав участь у розробці земельної реформи, вивчав продуктивність праці на шахтах Донбасу. 14 листопада В. Косинський увійшов до складу новоствореної Української академії наук, як академік по кафедрі сільського господарства відділу соціальних наук, де працював разом з відомим економістом М. Туган-Барановським. Згодом В. Косинський емігрував за кордон, де у 1920 р. помер [11, с. 68].

Можна також зауважити, що в період Української держави, як і в добу Центральної Ради, місцеві органи праці та фабрична інспекція залишилися практично без змін. Так, старшим фабричним інспектором Волині працював С. І. Гаєвський, який обіймав цю посаду ще в червні 1910 р.

Гетьман та його уряд прагнули досягти соціального компромісу між полярними соціальними силами – трудящими, їх професійними організаціями та підприємцями. Влада ставила за мету виробити таке законодавство, яке б попереджало соціальні вибухи. Для того, щоб примусити промисловців, які об'єдналися в сильну організацію Протофіс (Рада промисловців, торгівлі, фінансів і сільського господарства), піти на поступки робітникам, треба було мати сильні державні структури, яких у гетьмана не було. Реакціонери з Протофісу були проти будь-якого втручання держави у їхні стосунки з робітниками.

На проведення державної політики в сфері праці впливали проголошені робітничі декрети в сусідній РСФРР. Це вимагало від уряду певної лібералізації. Наприклад, 15 липня 1918 р. був створений Комітет праці – міжвідомчий дорадчий орган при Міністерстві праці, який мав попередньо обговорювати всі законопроекти, що регулювали трудові та соціальні відносини [2, с. 31]. Ідея організація такого комітету з'явилась ще в часи Центральної Ради, але після гетьманського перевороту відійшла на другий план. Складно зрозуміти мотиви

гетьманського уряду при створенні Комітету. Чи це була видимість співпраці працівників з міністерством праці, чи поступкою об'єднаним промисловцям. Згідно Закону Ради Міністрів «Про Комітет праці» цей орган складався з шести представників різних міністерств, двох професорів – спеціалістів з економіки, восьми представників від промисловців та восьми від робітників [14, с. 94]. Таким чином, у ньому були представлені як підприємці, так і представники робітників і державних установ. Члени комітету від працівників й підприємців повинні були обиратися відповідними об'єднаннями промисловців й профспілок основних галузей тогочасного виробництва, причому діяла низка обмежень, наприклад віковий ценз – не менше 25 років на момент обрання.

Всього відбулося дві сесії Комітету. На них були розглянуті законопроекти про робітничі комітети, Головну Страхову Раду, Страхові Присутності та про Палати Праці. Робота комітету на жаль не дала можливості знайти компроміси між робітниками та промисловцями. Його сесії показали, що представники робітників постійно знаходились у меншості, їх вплив на роботу комітету був мінімальний. Тому незадовго до падіння гетьманського уряду в листопаді 1918 р. профспілки вийшли з цього «бутафорного» органу [14, с. 98]. Можна зробити висновок, що Комітет праці не зміг захистити інтереси робітників, а, навпаки, погіршив їх становище, запровадивши під міністерським тиском дванадцятигодинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України [17, с.109].

Прагнучи налагодити до краю розладнану війною і революцією промисловість, будучи змушеним виконувати важкі умови Брестського миру, П. Скоропадський під тиском земельних власників та реакціонерів з Протофісу, які всіляко намагались примусити гетьмана «вести їхню політику» [5, с. 154], вдався до таких жорстких і, звичайно, непопулярних заходів, як відступ від закону про 8-годинний робочий день та поновлення дії «Тимчасових правил про покарання за участь у страйках» від 2 грудня 1905 р. [16, с. 68-70]. Підприємці стали часто вдаватись до локаутів, внаслідок чого зростало число безробітних, зріли нові соціальні конфлікти. З боку властей, особливо на місцях, широко практикувались репресії проти лідерів робітничого руху та їх організацій – гоніння, обшуки, арешти і, навіть, фізичні розправи. Проти репресій багато разів виступало Міністерство праці, діяльність якого передбачала довіру з боку населення, без чого не можна було проводити узгоджену з працедавцями та робітниками політику в сфері праці [2, с. 31].

Українські профспілки, в свою чергу, виступали проти одержавлення, яке відбувалося в сусідній більшовицькій Росії. Про це можна стверджувати відповідно до звіту центру незалежних профспілок України (Укрцентропрофу) до I Всеукраїнської профспілкової конференції та матеріали цієї конференції (травень 1918 р.). При цьому, українські профспілки виступали за зберігання зв'язків з професійними об'єднаннями північного сусіда [14, с. 62-63]. Таким чином, профспілки хоча і не були заборонені, але не могли діяти так само, як за часів Центральної Ради. Відповідно, в цілому вони відносилися вороже до гетьманського уряду і знаходилися під певним впливом більшовицької влади та її профспілок.

Незважаючи на вжиті державою заходи в сфері праці, соціальний антагонізм посилювався, особливо після прийняття законодавчих актів, які обмежували завоювання робітників під час російських революцій та Центральної Ради. Це призвело до загального страйку залізничників влітку 1918 р. Причому фінансування та всіляку допомогу він отримав від Москви. Так, під егідою ВЦРПС було зібрано 1 млн. 580 тис. рублів для допомоги страйкуючим українським залізничникам [14, с. 110]. Хоча цей страйк і зазнав поразки, відношення до уряду з боку працівників та суспільства ще більше погіршилось.

Очевидним є те, що запропонована соціально-економічна політика гетьмана П. Скоропадського, в тому числі і в трудових відносинах, не знайшла підтримки у тих, на кого вона була спрямована, а навпаки, викликала різке несприйняття її трудящими.

Після втрати влади П. Скоропадським, керування країною перейшло до Директорії. Її програма по регулюванню трудових відносин була викладена в її Декларації, опублікованій 26 грудня 1918 р. Декларація відміняла закони і постанови Гетьманського уряду в сфері праці: було відновлено 8-годинний робочий день, право коаліцій і страйків, право фабзавкомів; проголошувався державний робітничий контроль на фабриках і заводах; приватна власність перестала бути гарантованою; принципи робітничої політики Директорії підтвердив Трудовий Конгрес [2, с. 34].

У проекті ж «Основного державного Закону Української Народної Республіки» у 29 Артикулі відзначено, що «кожен громадянин має право вільного вибору професії і заробітку; обмеження в тім напрямку можна допустити тільки шляхом закону» [19, с. 95-118].

Після приходу Директорії до влади комісаром по Міністерству праці був тимчасово призначений Л.Д. Михайлів, який після переїзду Директорії УНР і керуючих відділами до Києва, 21 грудня склав свої повноваження на призначеного урядом тимчасово керуючого Міністерством праці С. І. Гольдельмана [25, спр. 12, арк. 204 зв.]. С. І. Гольдельман пробув на своєму посту всього декілька днів через те, що наказом Директорії від 26 грудня 1918 р. була призначена перша Рада Народних Міністрів, виконуючим обов'язки міністра праці в якій став колишній комісар міністерства Л. Д. Михайлів [23, с. 20].

Незважаючи на те, що Директорією була прийнята постанова про негайне звільнення всіх призначених при гетьмані чиновників, справа рухалася помалу, що добре видно на прикладі Міністерства праці, в якому обмежилися зміною міністра та ще декількох урядовців. Склад апарату міністерства залишився майже без змін.

З 25 квітня 1919 р. на посаду міністра праці було призначено 38-річного українського політичного діяча та публіциста Йосипа Безпалка [26, спр. 10, арк.1].

Для розробки нового законодавства про працю, при уряді Директорії була створена спеціальна Законодавча комісія, до складу якої увійшли представники професійних спілок. Трудове законодавство Директорії готувалося з урахуванням досвіду країн Європи та США, а також УСРР та РСФРР. Комісією була розроблена,

а урядом прийнята ціла низка законів по організації виробництва, боротьбі з безробіттям, з охорони праці, соціального страхування тощо [2, с. 35].

Відсутність чіткої вертикалі влади, політичний хаос, отаманщина призводили до того, що на місцях, а особливо в армії, до профспілок ставилися з підозрою і недовірою. Це псувало імідж Директорії серед робітників та службовців [2, с. 35]. Хоча, слід зазначити, що й на першому етапі діяльності Директорії профспілки боку відкрито їй не підтримували, не допускаючи при цьому відвертих конфліктів [14, с. 133].

Міністерством праці також були розроблені такі закони в сфері праці, як про страхування від безробіття, про промислові суди, про Голову та Районні палати праці, Головну і Районні страхові компанії, державний контроль над промисловістю тощо [3, с. 258]. Законодавча робота Директорії в сфері трудових та соціальних відносин знаходилась під впливом аналогічного законодавства радянської влади. Про це свідчить, наприклад те, що законодавчо регулюючи Ради соціального забезпечення, зокрема Головну Раду, уряд використовував досвід діяльності Народної ради соціального забезпечення, утвердженої ще Постановою РНК від 6 березня 1918 р. [20, с. 338].

На жаль, внаслідок паралічу республіканського режиму, жодне з соціально-економічних питань, про необхідність вирішення яких йшлося в чисельних заявах та прийнятих законах Директорії, не було втілено в життя. Це привело до того, що і цей уряд досить швидко втратив авторитет і підтримку народу, а за цим і владу.

Висновки дослідження. Таким чином, вітчизняне трудове законодавство виникло в Україні після Лютневої революції. Вагомий внесок у його розвиток внесли Центральна Рада, уряди Української держави та УНР. Політика українських урядів у сфері праці в 1917-1920 рр. була малоефективною. Це було пов'язано, по-перше, з відчуженням працівників від засобів виробництва. По-друге, національні уряди, передусім, реалізовували національну українську політику, не враховуючи при цьому соціальну структуру суспільства та соціально-економічні питання. По-третє, соціальна політика призводила до недооцінки проблем розвитку органів по регулюванню трудових відносин, що, на нашу думку, також було одним із чинників падіння урядів УНР, гетьманату П. Скоропадського та Директорії.

Список літератури: 1. *Александров Н. Г.* Советское трудовое право / Н. Г. Александров. – М., 1963. – 415 с. 2. *Андрусихин Б. І.* Робітнича політики українських урядів (1917-1920 рр.): автореф. дис...доктора іст. наук. – К., 1997. – 44 с. 3. *Андрусихин Б. І.* Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.). – Дис...доктора істор. наук. – К., 1997. – 451 с. 4. *Божко В. М.* Генеза правового регулювання оплати праці / В.М. Божко. – Полтава, 2010. – 400 с. 5. *Велика історія України. До 1923 р.* – Львів-Вінніпег, 1948. – 968 с. 6. *Горкіна Л. П.* Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Л. П. Горкіна. – К., 1994. – С. 3-55. 7. *Горошочек В. Я.* Трудовая политика Советской власти на Украине после перехода к нэпу / В. Я. Горошочек // Молодь і актуальні проблеми історичної науки (Зб. тез V суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р., м. Київ). – К., 1990. – С. 77-80. 8. *Горшенин К. П.* Правовое регулирование труда рабочих и служащих в первый год Советской власти. / К. П. Горшенин. – М., 1939. – 104 с. 9. *Громова І. А.* До питання про діяльність Тимчасового робітничо-селянського

уряду України / І.А. Громова// Укр. іст. журн. – 1988. – № 4. – С. 100-113. **10.** *Державний вістник*. – 1918, 16 травня. – №1. **11.** *Дорошенко Д.* Ілюстрована історія України 1917-1923 рр.: [у 2 т.]. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – К., 1992. – 349 с. **12.** *История государства и права Украинской ССР*. – [В 3-х т.]. / гл. ред.: Б. М. Бабий. – Т. 2. – К., 1987. – 296 с. **13.** *Кодекс законів про працю України* // Відомості Верховної Ради УРСР від 17.12.1971 – 1971 р., /Додаток до № 50/. **14.** *Колесников Б.* Профессиональное движение и контрреволюция. Очерки из истории профессионального движения на Украине. / Б. Колесников. – Х., 1923. – 411 с. **15.** *Конституційні акти України 1917-1920 рр.* Невідомі конституції України. – К., 1992. – 272 с. **16.** *Крейзель Ю.* Профессиональное движение и австро-германская оккупация / Ю. Крейзель. – К., 1924. – 346 с. **17.** *Реєнт О. П.* Робітники України в 1917-1920 рр. (соціально-політичні та економічні зміни). – Дис...доктора істор. наук. – К., 1994. – 458 с. **18.** *Скоропадський П.* Спогади. / П. Скоропадський. – К., 1994. – 434 с. **19.** *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. / А. Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1993. – 192 с. **20.** *Сташків Б. І.* Теорія права соціального забезпечення: навч. посібник / Б. І. Сташків. – К.: Знання, 2005. – 405 с. **21.** *Ткаченко С. С.* Страйкова боротьба робітничого класу України на етапі буржуазно-демократичних революцій (1905 – лютий 1917 р.): автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 21 с. **22.** *Устав о промышленном труде (извлечение)* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/ustav.htm>. **23.** *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції (1917-1920 рр.): [У 4 т.] / П. Христюк. – Т.IV. – К., 1996. – 331 с. **24.** *ЦДАВО України*, ф. 2600, оп.1. **25.** *ЦДАВО України*, ф.2857, оп.1. **26.** *ЦДАВО України*, ф.3305, оп.1.

Надійшла до редколегії 11.09.2013 р.

УДК 331.88 (47.71) : 341.223.1 «1917/1920»

Розвиток робітничого законодавства та органів регулювання трудових відносин у період діяльності українських урядів (1917-1920 рр.) / О. М. Олійник // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 84-93. Бібліогр.: 26 назв.

В работе исследуется история развития трудовых отношений в период деятельности правительств УНР и Украинского государства П. Скоропадского. Анализ соответствующих источников свидетельствует, что в исследуемый период отечественное трудовое законодательство соответствовало уровню наиболее развитых стран мира. Доказано, что одним из главных недостатков регулирования в сфере труда являлась несовершенная организационная система правительственных органов в сфере труда и особенно их местных органов.

Ключевые слова: трудовые отношения, сфера труда, трудовое законодательство, УНР, Украинское государство.

This article investigates the history of labour relations between the governments of the UNR and the Ukrainian state of P. Skoropadskii. Analysis of the sources analyzed in this research suggests that the domestic labour laws during the study period corresponded to the level of the most developed countries of the world. It is proved that the one of main drawback of control at work was an imperfect system of organization of government agencies in the world of work and their local authorities.

Keywords : labour relations , labour , labour laws , UNR , Ukrainian state.

Ю. О. ОЛІЙНИК, канд. пед. наук, викладач, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Харків

РОЛЬ ПРОСВІТИТЕЛІВ КИРИЛА Й МЕФОДІЯ У СТВОРЕННІ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

У статті автор висвітлює формування поглядів великих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія. Розкривається роль солунських братів у розвитку культурного життя слов'янських народів. Особлива увага приділяється їх просвітницькій та духовній діяльності під час місіонерських подорожей, досліджуються етапи створення ними слов'янської писемності.

Ключові слова: Кирило, Мефодій, Давня Русь, просвітницька діяльність, слов'яни, азбука, писемність.

Вступ. З життям і діяльністю святих Кирила й Мефодія тісно пов'язані сторінки давньоруської історії. Приблизно 1150 років тому з'явилася власна слов'янська писемність. Її створення пов'язане з натхненою діяльністю й духовним подвигом великих слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія. Слов'янська писемність є одним із джерел нашої культури. З її допомогою серед слов'ян рідною мовою поширювалося боже слово (Біблія), яке сприяло утвердженню християнських ідеалів. Виняткова важливість праці Кирила й Мефодія, оцінка їх внеску в скарбницю слов'янської та світової культури, потребує ретельного висвітлення їх життєвого шляху та творчості.

Мета статті полягає у дослідженні просвітницької діяльності Кирила й Мефодія, які відіграли важливу роль в розвитку культурного фонду більшості слов'янських народів.

Виклад основного матеріалу. Серед вітчизняних науковців, які займалися проблематикою слов'янської писемності та вивченням біографічних даних великих просвітителів Кирила й Мефодія, виділяються своїми працями В. М. Власов, Н. А. Константинов, А. С. Львов, С. П. Обнорский, О. О. Формозов, Л. В. Черепнін [2; 9; 12; 14; 18; 20]. Саме вони вважали, що слов'янська письменність виникла наприкінці I тис. до н. е. або у VI ст. н. е. Ці твердження базуються на групі археологічних пам'яток, що містять знаки й частини текстів стародавнього письма, знайдені на території Херсонеса, Керчі, Ольвії. Про життя й діяльність Кирила й Мефодія відомо з ряду старослов'янських, латинських і грецьких джерел. Особливо важливим є «Житіє» Кирила й Мефодія, написане особами, що добре знали основні віхи життя слов'янських праучителів. Свідectво про давньослов'янське письмо міститься у VIII главі Життя Костянтина Філософа [19, с. 108].

Перший давньоруський літопис «Повість минулих літ» свідчить про те, що Київська Русь на початку X ст. вже мала писемність. При цьому слід врахувати, що

перший запис у літописі датується 852 р., тобто передує створенню писемності Кирилом і Мефодієм (863 р.) [15, с. 221]. Можемо припускати, що початок давньоруського літописання відноситься до середини IX ст. Вочевидь, що дії Кирила й Мефодія у створенні слов'янської писемності слід розуміти як такі, що базувались на вже існуючій у слов'ян протописемності [11, с. 185].

Мефодій і Кирило (у мирському житті Михайло й Костянтин) народилися в грецькому місті Солуни (нині Фесалоніки) у родині візантійського воєначальника середнього рангу, грека за походженням, на ім'я Лев. Їх мати була слов'янкою. Оскільки Солунь у IX ст. був двомовним, місцеві жителі розмовляли грецьким та болгаро-македонським діалектами, то й Кирило та Мефодій з дитинства добре знали слов'янську мову. Серед семи дітей у сім'ї – Михайло був найстаршим, а Костянтин – наймолодшим.

Мефодій (805/815-885 рр.) продовжив кар'єру свого батька – військовослужбовця. Пізніше імператор призначив його воєводою в одну із слов'янських областей Візантії. Там він прожив з 843 по 856 рр. Це перебування дало йому можливість ознайомитися з мовою, звичаями, культурою місцевого населення. Однак з невідомих причин Михайло відмовився від подальшої військово-державної служби та сімейного життя, маючи дружину й двох дітей. Він присвятив себе служінню Богу, ставши настоятелем невеликого монастиря, недалеко від гори Олімп. Саме в цей час Михайло й одержав чернече ім'я – Мефодій [19, с. 72].

Молодший з братів – Кирило (826-869 рр.) отримав освіту в Магнавській школі Константинополю, що була найкращим навчальним закладом Візантії. У цій школі Костянтин вивчав граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, виявляв зацікавленість поемами Гомера, трагедіями Софокла, філософськими творами Платона та Аристотеля, захоплювався творчістю Григорія Богослова – одного з найяскравіших церковних мислителів. Після закінчення школи, Костянтин якийсь час працював бібліотекарем у соборі святої Софії в Константинополі. Потім він прийняв сан диякона й був призначений першим секретарем патріарха. У його обов'язки входило ведення поточних справ патріаршої канцелярії та її архіву. Надалі Костянтин удосконалював свої знання в одному з монастирів на березі Босфору. Близько 851 р. імператор призначив Костянтина на посаду викладача філософії для викладання у Магнавській школі. Він став одним з її професорів, і прославився як філософ та знавець мов. Ймовірно, крім грецької він володів кількома слов'янськими, латинською, а також староеврейською мовами, оскільки при складанні слов'янської абетки він використовував ряд елементів гебрайсько-самаритянської писемності. Костянтин брав участь у різних дискусіях на філософські й богословські теми. Перемоги в диспутах з відомими вченими принесли йому широку популярність. У зв'язку із цим, візантійський імператор Михайло III разом з патріархом Фотієм нерідко відправляли Костянтина послом від Візантії до сусідніх народів з місіонерською діяльністю. Метою цих відряджень було зміцнення й поширення християнського вчення, яке нерідко ставало супроводом налагодження дипломатичних відносин.

У той час головною ідеологічною концепцією Візантії було не лише завоювання нових територій і країн, а, насамперед, залучення їх до християнства. У першу чергу це стосувалося слов'янських народів. В середині I тисячоліття н. е. слов'яни заселяли величезні території в Центральній, Південній і Східній Європі. Їх сусід на півдні – Візантія – беззаперечний культурний еталон свого часу. Молоді слов'янські народи постійно порушували кордони імперії. Для того, щоб взяти під контроль ситуацію, що склалася, Рим і Візантія почали вдаватися до спроб обернути слов'ян у християнську віру. З цією метою потрібно було підкорити їх релігійне життя церкві – латинській (з 1054 р. – католицькій) у Римі та грецькій (у подальшому – православної) у Константинополі. На слов'янські землі почали направляти місіонерів. Серед церковних посланців, без сумніву, було чимало тих, хто щиро й переконливо виконував свій духовний борг. У цей час самі слов'яни, тісно взаємодіючи з європейським середньовічним миром, усе більш схилилися до необхідності увійти до складу християнської церкви. На початку IX ст. вони почали активно приймати християнство.

Важливим завданням перед Константинополем постала необхідність зробити доступним для обернених величезний пласт християнської культури – священні писання, молитви, послання апостолів, праці батьків церкви. Відносно писемності слов'ян виникло дуже багато спірних питань. «Коли слов'яни були язичниками, які не мали писемності – пише в Сказанні «Про письмена» чорноризець Храбр, вони рахували і ворожили за допомогою рис і резів» [1].

Цілий ряд непрямих доказів свідчить про існування у слов'ян власної докирилівської писемності у VII–IX ст. В цей час вони активно взаємодіяли з сусідами, що мали давні писемні традиції: вели з ними торгівлю, укладали різного роду договори, мирні угоди. Дослідники вважають, що для складання документів в докирилівську епоху слов'яни використовували грецький або латинський алфавіти, тобто без пристосування знаків цих алфавітів до передачі власне слов'янських звуків. «Коли ж слов'яни були обернені, – розповідав чорноризець Храбр, – намагалися записувати слов'янську мову латинськими і грецькими письменами» [1]. Але ні латинський, ні грецький алфавіти не відповідали звуковій палітрі слов'янських мов.

Поширення християнства у слов'ян стало політичним кроком, як з боку слов'ян, що прагнули зміцнити своє становище в Європі, так і з боку римсько-візантійського світу, який прагнув посилити свої впливи над слов'янськими народами. Римські місіонери зовсім не прагнули зробити нову релігію зрозумілою для віруючих. У Римській церкві було поширене переконання, що існують «лише три мови, на яких потрібно славити Бога за допомогою письменства: єврейська, грецька та латинська» До того ж Римська церква твердо дотримувалась позиції, що «таємниця» християнського вчення повинна бути відома тільки духовенству, а звичайним християнам досить декількох спеціально оброблених текстів, які містять зачатки християнського знання [1].

У Візантії на це дивилися інакше. Тут почали розмірковувати над створенням слов'янських літер. У такий спосіб політика поєднувалася з релігією. У IX ст. ареною візантійського місіонерства були Балкани й Центральна Європа, а також східні землі, залежні від Константинополя. Великим успіхом Візантії стала християнізація сербів і болгар у 850-860 рр.

У середині IX ст. політичної й військової могутності досягла Давньоруська держава із центром у Києві. Візантія, не сподіваючись за допомогою військової сили протистояти експансії цієї держави, ухвалила рішення захищати свої інтереси шляхом поширення християнства в Північному Причорномор'ї. Тоді ця територія входила в сферу впливу Хозарського каганату, у середовищі якого поступово вкорінювалися іудаїзм і іслам, але було присутнім і християнство. Для посилення візантійських позицій й була організована місіонерська поїздка Кирила й Мефодія до Хозарської держави. По дорозі брати зупинялися в Херсонесі (Корсуні). Вважається, що саме в цей час вони й хрестили князя полян Аскольда (при хрещенні він одержав ім'я Михайло) і його дружинників, що верталися з візантійського походу. Проповідуючи серед східних слов'ян, Кирило й Мефодій, як стверджує «Житіє», познайомилися із церковними книгами старослов'янською мовою, а також розшукали й забрали із собою мощі Папи Климента, який загинув там мученицькою смертю у 101 р. [19 с. 96]. Із цією реліквією пов'язан один з найбільш важливих моментів історії Російської Православної Церкви – спроба отримати автономію (автокефалію) від Константинополя. Руський собор єпископів у своєму рішенні вказував, що благословення мощами святого Климента рівнозначно патріаршій хіротонії, тому на руській землі повинен бути свій митрополит. Ним у 1153 р. став Климент Смолятич [3, с. 27].

Маючи великий досвід у місіонерській діяльності, Кирило брав участь у дипломатичній місії в арабські країни, зокрема в Багдад, де виявив себе глибоким знавцем не тільки Біблії, але й Корану.

Участь у цих місіях була важливим етапом у житті Костянтина. Діяльність у складних умовах і навіть ворожому середовищі, у суперечках з загартованими в полеміці представниками інших релігій була для нього, безсумнівно, суворим випробуванням, дала поштовх до розвитку навичок проповідника та полеміста. Ці навички проявилися у наступний період його діяльності. Ще більш важливо відзначити іншу обставину. Перспектива діяльності в іншомовному середовищі поставила Кирила перед необхідністю ґрунтовного вивчення іноземних мов.

Мефодій після повернення до Константинополю став ігуменом Поліхронського монастиря. Саме тоді брати почали створювати слов'янську абетку яка точно мала відбивати звуковий склад слов'янської мови. Використовуючи новостворений алфавіт вони почали перекладати на слов'янську мову Євангеліє – складний, внутрішньо ритмізований духовний твір, що вимагав ретельного й адекватного добору слів [1]. Спроба почати перекладацьку діяльність з Євангелія не була випадковою, а відображала свідоме прагнення просветителів перекладати, насамперед, такі тексти, які могли б найбільш ефективно служити «освіті» слов'ян у

специфічному для середньовіччя розумінні цього терміна. Такими текстами були насамперед ті, які регулярно читалися під час церковної служби в присутності всіх віруючих. Слід врахувати і особливу важливість в очах братів саме текстів Євангелій, що містили у собі головні істини християнського вчення [19, с. 120].

Як відомо, на відміну від інших способів запису слов'янської мови, які практикувалися в ту епоху, слов'янське письмо Кирила представляло собою особливу закінчену систему, створену з ретельним урахуванням специфічних особливостей слов'янської мови [19, с. 117]. В такому вигляді слов'янське письмо у IX ст. могло бути створене лише в Візантії з її більш високим, ніж у країнах Західної Європи, рівнем гуманітарних, і особливо філологічних, знань.

У цей час Кирило і Мефодій одержали запрошення на місіонерську діяльність у потужну слов'янську державу – Велику Моравію. Князь Ростислав прагнув через християнську церкву підсилити свою державну владу. Він намагався об'єднати розрізнені церковні служби в єдиний єпископат. Тому князь і звернувся по допомогу до візантійського імператора із проханням надіслати освічених людей, які б проводили літургію не на латині, а слов'янською мовою й одночасно навчали цій справі інших.

Для візантійського уряду християнізація слов'ян за допомогою використання слов'янського письма була лише одним з можливих рішень, що сприяли досягненню важливої політичної цілі – звільнення Великої Моравії від сфери впливу римської церкви. Це також дуже полегшувало ефективну християнізацію слов'ян в порівняно короткий термін, але, з іншого боку, впровадження на слов'янських землях особливої писемності могло сприяти збереженню відособленості цих земель. Саме побоюваннями такого роду слід пояснювати той факт, що створене Кирилом слов'янське письмо, незважаючи на його офіційне схвалення імператором, так і не отримало розповсюдження на слов'янських землях імперії [19, с. 117].

У цих умовах успішне виконання розповсюдження слов'янської писемності можна віднести до особистої заслуги Кирила, який поставився до дорученої йому справи з набагато більшим натхненням, ніж самі ініціатори цієї місії. Вже це дозволяє ставити питання про особливості, що відрізняли погляди солунських братів і кола їх учнів від офіційної політичної ідеології, яка панувала у Візантійській імперії. У цей час Кирило і Мефодій ще не усвідомлювали, що ця місія стане чи не найважливішою як для них, так і для всього слов'янського миру. Для Кирила і Мефодія ідея християнської місії «освіти» народів виступала як головна і найвища цінність.

У 863 р. посланці Кирило та Мефодій разом з великою дипломатичною місією потрапили у Велиград, де почали проводити просвітницьку й духовну діяльність серед місцевих жителів. Перекладали із грецької мови на слов'янську церковні книги, служили літургію святого Іоанна Златоуста. До їх завдань також входила підготовка священників із числа місцевого населення, яких вони навчали в спеціально створеній церковній школі. Було відібрано 50 учнів. Їх навчали слов'янській писемності, читанню проповідей і церковній службі слов'янською

мовою. Діяльність Кирила й Мефодія викликала гострий опір римського духівництва, в сфері впливу якого перебувала Велика Моравія. Папа звинуватив братів у ересі, оскільки божу службу вони вели слов'янською мовою, а в той час законними вважалася тільки латина, грецька і старосєврейська мови. Римська церква відмовила Кирилу й Мефодію в присвоєнні їх учням духовного сану. Вони вирішили повернутися до Візантії.

По дорозі вони займалися місіонерською діяльністю на території слов'янської держави – Балатонського князівства, де вони також підготували священників для ведення християнської служби слов'янською мовою. Перебуваючи у Венеції, солоунські брати одержали запрошення до Папи римського, де вони передали йому останки святого Климента. В цей час у західній і східній церквах володіння реліквіями мало не тільки релігійний, але й політичний характер. У відповідь Папа Адріан II взяв під свій захист богослужіння, які проводили Кирило та Мефодій слов'янською мовою.

Діяльність солунських братів мала значення для розвитку не тільки слов'янської, але, певною мірою, і німецької культури. Є підстави вважати, що під безпосереднім враженням від діяльності Кирила і Мефодія в Моравії було написано передмову одного з головних творів німецької літератури IX ст. – віршованого перекладу Євангелія. У ньому автор Отфрідом з Вейсенбургу принципово відстоював своє право писати про події «священної історії» німецькою мовою [19, с. 50].

З діяльністю Кирила в Моравії у другій половині IX ст. дослідники пов'язують і переклад однієї з глав трактату «Великий апологетик» константинопольського патріарха Никифора I. Переклавши «Написання про праву віру», Кирил, вперше виклав слов'янською мовою основні догмати православного віровчення. Цей переклад поклав початок створенню філософської та богословської термінології слов'янською мовою. У результаті перекладацької діяльності Кирила та Мефодія був створений корпус текстів слов'янською мовою, що давав уявлення про головні норми і проблеми християнського світу, і одночасно літературна мова, здатна на такому ж високому рівні, як грецька й латина, обслуговувати всі сфери громадського життя населення Великої Моравії.

У церкві святої Марії Ясної писалися церковні книги слов'янською мовою, пройшли богослужіння на їхнє освячення. Усе це свідчило про визнання духовних праць Кирила й Мефодія. Пізніше, за великі заслуги Кирила в церкві святого Петра висвятили у сан єпископа, а його брата нагородили саном священника.

Наприкінці 868 р. Кирило занедужав і відмовився від єпископства, ставши ченцем (до речі, саме тоді він прийняв ім'я Кирило Олександрійський), а 14 лютого 869 р. помер. Його тіло було поховано із церковними почесностями поруч із мощами святого Климента, де перебувають і зараз [2, с. 49].

Перед смертю Кирило сказав своєму братові Мефодію: «Ми з тобою, як два воли: від важкої ноші один упав, інший повинен продовжувати шлях» [8]. Папа Іоанн VIII висвятив Мефодія у сан архієпископа Моравії й Панонії. Він з учнями, які одержали сан священників, повернувся в Панонію, а пізніше до Моравії.

До цього часу обстановка в Моравії досить змінилася. Після того, як князь Ростислав зазнав поразки від короля Людовика Німецького та 870 р. помер у баварській в'язниці. Моравським князем став його племінник Святополк, який підкорився німецькому політичному впливу. Діяльність Мефодія та його учнів протікала в достатньо складних умовах. Латино-німецьке духівництво всіляко заважало поширенню слов'янської мови як мови церкви. Їм навіть удалося на три роки ув'язнити Мефодія в один із швабських монастирів – Райхенау [8]. Довідавшись про це, Папа Іоанн VIII заборонив німецьким єпископам проводити літургію, поки Мефодій не буде звільнений. Однак він також заборонив богослужіння слов'янською мовою, дозволивши тільки проповіді. Перебуваючи у 874 р. відновленим у правах архієпископа, Мефодій, незважаючи на заборону, продовжував богослужіння слов'янською мовою, хрестив чеського князя Боривоя і його дружину Людмилу. В 879 р. німецькі єпископи організували новий процес проти Мефодія. Однак Мефодій у Римі блискуче виправдавсь й навіть одержав папську буллу, що дозволяла богослужіння слов'янською мовою.

По цей час залишається незрозумілим, як Мефодію вдалося домогтися від Іоанна VIII дозволу вести богослужіння слов'янською мовою. Можливо, відіграв роль розрахунок на те, що цей крок допоможе відірвати такі слов'янські країни, як Болгарія і Хорватія, від орієнтації на Візантію і з'явиться можливість залучити їх на бік Риму. Однак вже через кілька років дозвіл був анульований. У булі 885 р. новий папа Стефан V категорично заборонив здійснювати церковні обряди і читати тексти Писання слов'янською мовою, дозволивши лише вести нею роз'яснення змісту проповіді. Тим самим не заборонялися ні слов'янські літери, ні писемність на слов'янській мові, але сфера їх застосування різко зменшилась.

У 881 р. Мефодій за запрошенням імператора Василя I Македонянина приїхав у Константинополь. Там він провів три роки, після чого разом з учнями повернувся в Моравію. За допомогою трьох учнів він переклав на слов'янську мову Старий Завіт і святобатьківські книги. У 885 р. Мефодій важко занедужав. Перед смертю своїм спадкоємцем призначив учня Горазда. 19 квітня, у Вербну неділю він попросив віднести себе в храм, де прочитав проповідь. У той же день він помер. Відспівування Мефодія відбувалося трьома мовами – слов'янською, грецькою та латиною [8].

Зацікавленість панівних класів слов'янських країн у поширенні слов'янського письма наклала відбиток на політику візантійського уряду, який прагнув зміцнити свій вплив на Балканах. Слов'янських священників, яких було продано у рабство, викупив у Венеції і доставив в Константинополь посол імператора Василя. Згодом їх також було переправлено до Болгарії [19, с. 133]. Переселяючись, учні Кирила і Мефодія перенесли на територію Першого Болгарського царства традиції прославлення та вшанування творців слов'янської писемності. Збереження і розвиток цих традицій виявилися не тільки в листуванні і поширенні раніше

відомих текстів, але й у створенні нових творів, що розповідають про життя та діяльність Кирила і Мефодія.

Висновки. У чому ж велич духовного подвигу святих Кирила й Мефодія і їх заслуги перед слов'янськими народами? Вони розробили першу впорядковану слов'янську абетку й цим поклали початок широкому розвитку слов'янської писемності [7, с. 301]. Брати-просветителі перевели з грецької мови багато церковних книг, що стало початком формування старослов'янської літературної мови й слов'янської книжкової справи. До того ж Кирилом були створені й оригінальні твори. Кирило й Мефодій протягом довгих років вели серед західних і південних слов'ян активну просвітницьку роботу й тим самим сприяли розповсюдженню грамотності серед цих народів. У продовж всієї просвітницької діяльності в Моравії та Паннонії Кирило й Мефодій проводили, самовіддану боротьбу проти спроб німецько-католицького духівництва заборонити слов'янську абетку й книги. Кирило й Мефодій були основоположниками першої літературно-писемної мови слов'ян – старослов'янської, яка у свою чергу стала своєрідним каталізатором для створення давньоболгарської, давньоруської й літературних мов інших слов'янських народів [16, с. 349].

Нарешті, оцінюючи просвітницьку діяльність солунських братів, слід мати на увазі, що вони не займалися християнізацією населення (хоча в деякій мірі посприяли їй), тому що Моравія до часів їх прибуття була вже християнською державою. Кирило й Мефодій, склавши слов'янську абетку, здійснюючи переклади із грецького, навчаючи грамоті й прилучаючи місцеве населення до багатой за змістом і форм християнської та енциклопедичної літератури були саме вчителями й просвітителями слов'янських народів.

Слов'янські пам'ятники, що дійшли до нас з X-XI ст. свідчать про те, що, починаючи з епохи Кирила й Мефодія, протягом трьох століть слов'яни користувалися єдиною книжково-літературною мовою з рядом місцевих варіантів. Слов'янський мовний мир був досить однаковим, якщо порівнювати його із сучасним. Таким чином, Кирило й Мефодій створили інтернаціональну мову. Створена ними слов'янська писемність відразу ввійшла в культурний фонд більшості слов'янських народів. Одним з розвинених варіантів цієї письменності (кирилицею) користується Україна.

Список літератури: 1. *1150 лет славянской письменности* // Режим доступу до видання: http://www.chaltlib.ru/articles/resurs/jubilei_goda/god_rossiiskoy_istorii/1150_let_slavyanskoj_pismennosti. 2. *Власов В. Г.* Славянская азбука и славянские просветители / В. Г. Власов // Научный коммунизм. – 1989. – №6. – С. 3-62. 3. *Власов В. Г.* Кирилл и Мефодий / В. Г. Власов // Культура и религия. – 1992. – №3. – С.3-55. 4. *Гильфердинг А. Ф.* О Кирилле и Мефодии (1862) / А. Ф. Гильфердинга. — СПб, 1868. – Т. 1. – С. 299-340. 5. *История Византии* // Сказкин С. Д. (отв.редактор) – М., 1967 – Том 2. – 472 с. 6. *Истрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки / В. А. Истрин. – М., 1963. – 180 с. 7. *Истрин В. А.* Развитие письма / В. А. Истрин. - М., 1961. – 403 с. 8. Кирилл и Мефодий – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>. 9. *Константинов Н. А.* О начале русской письменности /

Н. А. Константинов // Нева – 1957. – №7. – С. 178-182. **10.** Красносельцев Н. Ф. Патриарх Фотий и византийское богословие его времени / Н. Ф. Красносельцев // Записки Новороссийского университета. – 1892. – Т. 57. – С. 39-40. **11.** Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности / П. А. Лавров. - Л., 1930. – 200 с. – (Труды Славянской комиссии; Т. 1). **12.** Львов А. С. К истории слова грамота в древнерусской письменности / А. С. Львов // Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966. – С. 88-103. **13.** *Начало славянской письменности* // Режим доступа до видання: <http://slawianie.narod.ru/str/pismo/naczalo.html> **14.** Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками / С.П. Обнорский. // Сборник статей: «Язык и мышление». – Вып. VI-VII. – М.-Л., 1936. – С. 79-103. **15.** Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М., 1981. – 608 с. **16.** Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков / Н. И. Толстой. – М., 1988. – 351 с. **17.** Филиппов Т. И. Краткое сказание о житии святых Кирилла и Мефодия, просветителей славянских / Т.И. Филиппов // Русское воспитание. – М. – 2008. – С. 146-148. **18.** Формозов А. А. Сосуды срубной культуры с загадками и знаками / А. А. Формозов // Вестник древней истории. – 1953. – № 1. – С. 193. **19.** Флоря Б. Н. Сказание о начале славянской письменности / Б. Н. Флоря. – М., 1981. – 384 с. **20.** Черепнин Л. В. Русская палеографии / Л. В. Черепнин. – М., 1961. – 277с.

Надійшла до редколегії 11.10.2013 р.

УДК: 003 (476) (063)

Участь просвітителів Кирила й Мефодія у створенні слов'янської писемності / Ю. О. Олійник // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 93-102. Бібліогр.: 20 назв.

В статті автор освітає формування поглядів великих славянських просвітителів Кирилла і Мефодія. Розкривається роль солунських братів в розвитку культурної життя славянських народів. Особое внимание при этом уделяется просветительской и духовной деятельности во время миссионерских поездок, исследуются успешные этапы создания ими славянской письменности.

Ключевые слова: Кирилл, Мефодий, Древняя Русь, миссионерская деятельность, церковь, славяне, азбука, письменность.

In the article the author focuses on the formation of attitudes of the great Slavic enlighteners Cyril and Methodius. Reveals the role of солунських brothers in the development of the cultural life of the Slavic peoples. Special attention is given to the educational and spiritual activities missionary trips, explores the successful stages of the creation of the Slavic alphabet.

Keywords: Cyril, Methodius, Ancient Russia, missionary work, church, Slavs, alphabet, writing.

О. А. ПОСВІСТАК, канд. іст. наук, доцент, ХНУ, Хмельницьк

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ВЧИТЕЛІВ У 30- Х РР. XX СТ. НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЛЯ

На основі аналізу архівних джерел та літератури досліджується повсякдення представників сільської інтелігенції: матеріальне забезпечення, правовий статус, особливості основної роботи, додаткових навантажень тощо.

Ключові слова: повсякдення, інтелігенція, правовий статус, соціальний статус.

Вступ. Історія повсякденності – це особлива галузь соціальної історії. Вона дозволяє проаналізувати динаміку життя простих людей: побут, умови проживання, раціон харчування, соціальну адаптацію, а також відстежити ті фактори, які впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання тощо. За радянських часів цей напрям в історіографії не розроблявся, адже аналіз антропологічних вимірів історії суперечив методології марксизму.

В останні роки активізувався інтерес дослідників до вивчення повсякденності. Так, варто відмітити роботи О. Удада, в яких автор аналізує методологію досліджень повсякдення, що допомагає вносити нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем та здійснити аналіз історіографії [1-3]. Значну увагу аналізу повсякденного життя у своїх працях приділила О. Коляструк [4-6]. Особливостям громадської роботи, як чинника повсякденного життя вчителя, присвячена робота Г. Єфіменко; повсякденне життя етнічних меншин у міжвоєнну добу аналізує в своїй монографії Л. Якубова [6; 8]. Особливо варто відзначити колективну монографію «Нариси повсякденного життя Радянської України в добу непу (1921 – 1928)». В контексті вивчення життя основних класів, соціальних верств та етнічних спільнот українського суспільства значна увага приділяється аналізу повсякдення вчителя школи соціального виховання [9]. Проте, попри цілу низку робіт, історія повсякдення потребує подальшого дослідження.

Метою даної роботи є спроба показати особливості повсякдення сільських вчителів у 1930-х рр. У цей час були згорнуті процеси українізації, унеможливилась свобода творчості, посилювався ідеологічний тиск, який перейшов у масові репресії. Це впливало на свідомість інтелігенції, і на особливості щоденного життя її представників. Тоталітарний режим зробив усе для досягнення своєї мети – керувати не лише діями, а й способом мислення людей.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, що на початку 1930-х рр. забезпеченість вчительськими кадрами подільських початкових шкіл, була незадовільною. Тут працювали 56,8 % вчителів зі слабкою підготовкою, а решта 42,8 % взагалі без належної освіти [10, арк. 12]. У зв'язку з цим, ЦК КП(б)У зажадало від НКО вжити заходів з підготовки вчителів, але при цьому звертаючи

особливу увагу на їх соціальне походження [11, с. 1-4]. Ситуація з потребою у вчительських кадрах ускладнювалася й тим, що згідно з рішеннями ЦВК і РНК СРСР від 4 липня 1930 р. запроваджувалося загальне обов'язкове семирічне навчання [12, с. 32]. Передбачалося термінове розгортання мережі педагогічних інститутів, технікумів, спеціальних педагогічних курсів, організувалися короткотермінові педагогічні курси для безробітних, які закінчили школи-семирічки та професійні школи [12, с. 38]. Владні структури дбали про збільшення числа партійців та робітників серед вчителів, як засобу політичного контролю над ними [13, арк. 2]. Однак за даними Вінницького обкому КП(б)У, в 22 районах членами партії були лише 3, 8 % вчителів, комсомольцями – 30 %, 66 % – позапартійні [14, арк. 5].

Держава у погоні за контролем над освітньою інтелігенцією висуває нові, продиктовані потребою часу форми – рух відмінників та ударників народної освіти, де партійці та члени ВЛКСМ мали б зіграти ключову роль. Однак ці сподівання не виправдалися, оскільки через відсутність необхідної фахової підготовки вони не змогли очолити рух за покращення навчання та виховання [15, арк. 60].

У 1930-х рр. поширеною була така форма стимуляції вчительської інтелігенції, як організація «соціалістичного змагання» між окремими вчителями чи школами, що здебільшого скочувалося у площину формалізму. Соцзмагання велося на «краще виконання постанов партії про школу» з поширення «соціалістичних методів праці – соцзмагання та ударництва». Воно зосереджувалося і на якісному виконанні повсякденних обов'язків, що рекламувалося, як форма «соціалістичної свідомості» [16, арк. 4, 5, 82]. Але ці та інші заходи не змогли задовольнити ні кадрового голоду, та забезпечити різкого покращення якості процесу навчання і виховання. Так, у Любарському районі Вінниччини у 1932-33 навчальному році переважна більшість учителів отримала освіту на курсах, педагогів із вищою чи бодай середньою освітою не вистачало. Звичайно, за таких умов важко говорити про високий рівень знань, отримуваних учнями. Владні ж структури більше хвилювало незадовільне використання в школах марксистсько-ленінської методології як основи процесу навчання та виховання [17, арк. 7].

Компартійній верхівці потрібні були нові кадри у системі освіти, які б не були виховані у дусі національних традицій. Саме тому в резолюції пленуму ЦК КП(б)У від листопада 1933 р., який розглядав питання здійснення національної політики, підкреслювалося: «Одне з найважливіших завдань у галузі проведення національної політики є зміцнення органів наркомосу, особливо обласних і районних органів, витриманими партійними силами, поліпшення компартійної та комсомольської роботи серед учительства, виховання учительських мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму» [18, с. 261-272]. В основі такого виховання, як засвідчив подальший перебіг подій, було гоніння за одіозними особами. За свідченнями заступника наркомату освіти А. Хвилі, з березня 1933 р. по січень 1934 р. зі шкіл України звільнили близько 4 тисяч «націоналістів» [19, с.3].

Попри це були спроби і освітньої інтелігенції, і владних структур вдосконалити роботу школи та усунути деякі недоліки. Так, у 1935 р. Вінницький обласний відділ народної освіти засвідчив істотне підвищення кваліфікації вчителів та покращення

результатів їх роботи. Наприклад, учителька Вінницької школи №14 домоглася того, що усі учні третього класу писали диктант без жодної помилки [20, с. 1].

Формування «радянської» інтелігенції проходило в умовах постійної матеріальної скрути, що аж ніяк не сприяло її соціальній активності. Постановою колегії Наркомторгу від 2–3 вересня 1930 р. за № 204, на 1930–1931 рр. були погоджені такі норми постачання вчителів: хліба з розрахунку на 1 педагога – 600 г на день, його утриманцю – 300г; круп – 800 г на місяць учителю та 400 г утриманцю; цукру – по 400 г щомісячно, соняшникової олії відповідно щомісяця, по 250 та 100 г [21, арк. 51]. У Фельштинському районі, наприклад, на сім'ю вчителя із 5 – 6 осіб виділяли на 2 місяці 200 г мила, а тканини не виділяли зовсім [21, арк. 25]. Часто і таке мізерне забезпечення залишалися лише на папері Так, за вересень 1930 р. педпрацівники Меджибіжського району не одержали хліба взагалі. Після звернення до райторгвідділу та правління райспоживспілки як компенсацію за 2550 кг житнього борошна їм запропонували отримати від райвно спочатку відповідну кількість ячмінного, а згодом лише 400 кг ячмінного борошна [21, арк. 84]. Вчителям Гусятинської школи Чемеровецького району за травень 1932 р. відпустили лише по 12 кг борошна та по 800 г цукру [22, арк. 75, 87].

У 1933 р. у Бершадському, Жмеринському, Янушпільському районах голови сільських рад систематично затримували зарплатню вчителям попри те, що кошти були [23, арк. 81]. Владні структури до контролю матеріального забезпечення вчителів долучали і органи ДПУ. У червні 1934 р. обласний відділ народної освіти відправив листа завідувачам районних відділів освіти, в якому вимагав упродовж двох днів скласти комісію за участю представників ДПУ, уповноваженого РНК та РВНО і провести інвентаризацію зерна, муки, круп, фуражу у всіх установах народної освіти і не пізніше 2 липня передати акт до обласного відділу [24, арк. 222].

Не кращими були справи і з заробітною платнею. Наприклад, вчитель першого розряду і концентру у Чемеровецькому районі отримував 82 крб; другого розряду – 93 крб; третього та четвертого – 102 крб. Вчителі другого концентру отримували, відповідно 120, 137 та 150 крб. Зарплатня завідувача школи першого концентру становила 271 крб. [25, арк. 108]. При цьому, оплата праці сільського і міського вчителя відрізнялася. Станом на 1937 р. вчителі 1–4 класів у містах отримували 282 крб., у селах – 226 крб. на місяць, вчителі 5–7 класів – відповідно 341 і 286 крб., вчителі 8–10 класів – 372 і 336 крб. [26, арк.110].

Нагального розв'язання потребувала проблема будівництва нових шкіл та реконструкції наявних. Так, у Вінницькій області станом на 1930 р. у 68 районах зводилися нові шкільні будівлі в сільській місцевості, але розраховані вони були лише на 20 тис. учнів, що не задовольняло потреби [27, арк. 29]. Не кращою була й матеріальна база шкіл. Наприклад, школа в с. Мілівці Кам'янець-Подільського району не опалювалася, і школярі ледь відсиджували перший урок. У вікнах не було скла, вони були забиті дошками та заклеєні папером, внаслідок чого в класах панувала темрява [28, арк. 11 зв.]. Школярі не мали одягу та взуття і через це в деяких селах відвідували школу лише 25 – 30 % дітей [29, с. 4].

На матеріальному становищі шкіл позначалися також взаємовідносини між вчителями та представниками місцевих органів влади. Показовим у цьому є конфлікт учителів школи с. Баранівка з головами колгоспу і сільської ради [30, с. 2]. Справа полягала в тому, що школа на 7 комплектів учнів мала лише 4 класні кімнати: без ремонту, з малою площею та поганим освітленням. Зимом школа не опалювалася, на прохання вчителя допомогти з доставкою дров влада не реагувала, через що відвідування занять учнями впало до 70%. Керівництво колгоспу відмовилося забезпечувати учням гарячі сніданки, а вчителі по півтора місяці не отримували зарплатні.

Вчителі працювали в умовах постійної нестачі підручників. До прикладу, школам національних меншин взагалі не виділялися підручники з української та російської мов [31, арк. 35]. У 1932 р. спостерігалися випадки, коли вантажі з підручниками залежувалися на станціях чи навіть поверталися назад у видавництво, тому що їх не викупували; часто одержані в районі підручники доставлялися до шкіл з великим запізненням [31, арк. 20, 38].

Незадовільним був санітарний стан багатьох шкіл. У 1933 р. перевірка виявила педикульоз у багатьох школярів навіть міських шкіл. У зв'язку з цим, з 25 листопада по 15 грудня оголосили декадник чистоти, упродовж якого вчителі мали перемити усіх дітей у лазнях, не допускати до навчання хворих учнів, влаштувати роздягальні, систематично проводити санітарний огляд і організувати постачання їх білизною за рахунок батьків та коштів з асигнувань на матеріальну допомогу учням [32, арк. 30].

Складно проходила й робота з прищеплення школярам культурних навичок. За свідченнями працівників Вінницького обласного відділу народної освіти, спостерігалися випадки, коли вчителі приходили до класу в брудних чоботах, з не причесаним волоссям та з довгими брудними нігтями [33, арк. 12], попри те, що Вінницький ОВК 29 вересня 1933 р. видав постанову, відповідно до якої усі вчителі та робітники політосвітніх установ обов'язково мали проходити щомісячний медичний огляд, наслідки якого заносилися до персональної медичної книжки [32, арк. 40]. Для покращення санітарного стану шкіл та забезпечення їх водою у нових приміщеннях почали влаштовувати водогін та каналізацію [34, арк. 2].

У багатьох школах навіть в зимовий період замість того, щоб вчитися, педагоги керували роботою учнів у колгоспах. Так, у лютому 1931 р. учні Озаринецької школи Могилівського району займалися очищенням насіння, в Клебанській школі Тульчинського району вчителі замість виконання своїх прямих обов'язків проводили роботу з підготовки до сівби [35, арк.1]. Крім того, організовувалися шкільні ловецькі бригади, котрі мали відловлювати ховрахів, хом'яків, кротів, амбарних та водяних пацюків і здавати до заготівельних пунктів союзпушнини [36, арк. 312].

Ускладнювало відносини освітньої інтелігенції з владою на місцях те, що подекуди голови сільських рад вимагали від вчителів проводити навчання у дві зміни, а у вивільнений час використовували шкільні приміщення для своїх потреб [37, арк. 25]. Крім того, сільські ради самовільно могли закривати окремі групи в школах, відмовлялися забезпечувати школи паливом і виплачувати вчителям зарплатню, що викликало низку скарг до районних відділів народної освіти [38, арк.

130]. Про неунормованість роботи шкіл свідчить те, що у міських школах підвищеного типу навчальний рік закінчувався 1 липня, натомість у сільській місцевості – 1 квітня [39, арк. 72].

Освітню інтелігенцію продовжували навантажувати додатковими обов'язками. Відомо, наприклад, що учителю О. Матвійчуку, котрий працював у с. Польова Тернава Солобковецького району, доводилося брати участь у «викачуванні хліба» під час голодомору 1932–1933 рр. [40, с.13-17]. Хлібоздачу в районі забезпечували секретар райкому партії, парторг та він – педагог. Для цього О. Матвійчука звільнили від обов'язків вчителя на місяць. Він згадував, що для успішного проведення кампанії село розбили на чотири ділянки, в кожній з яких був створений штаб і доведений план хлібоздачі. Штаби працювали цілодобово. У жнива активно застосовувалися навіть фізичні засоби впливу на селян – кожен керівник штабу мав зброю: нагани, обрізи. Члени штабу були озброєні залізними палицями, загостреними на кінцях, щоб знаходити закопане зерно. У кого був немолочений хліб, того в пасхальну ніч під дулом гвинтівок змушували молотити при світлі ліхтаря. Щоночі до сходу сонця з кожного штабу 5 – 6 підвід навантажувалися хлібом і відправлялися на збірний пункт біля кооперації. Там під звуки музики колона з хлібом вирушала до станції. У селі план хлібоздачі виконали з перевищенням. У козачок (дружин засуджених) реквізували усе до зернини. Водночас цей вчитель виконував обов'язки завідувача колгоспної їдальні, працював на молочному заготівельному пункті, організовував бригади косарів щоб косити сіно, був членом пожежної команди.

Вчителі налагоджували роботу піонерських та комсомольських організацій, адже, крім повсякденної роботи в школі, вони виконували й позакласну. Наприклад, у с.Тарасівка Солобковецького району учитель керував підготовкою вистави для дітей до річниці жовтня, виступом шкільного музичного гуртка перед батьками, організував виставку досягнень учнів, вів гурток авіамоделізму, результатом роботи якого мав бути запуск повітряної кулі [41, с. 5]. Виконання цих обов'язків вимагало надзвичайно широкої підготовки, якої вчителі здебільшого не мали.

Щоб приховати прогалини у знаннях учнів керівництво та вчителі шкіл часто вдавалися до «окозамилування», свідомо завищуючи показники успішності. Так, директор школи Вільховий повідомив про те, що успішність з російської мови у 7 класі становила 93 %, тоді як насправді ця цифра складала – 4, 1% [42, арк. 61-62].

У другій половині 1930-х рр. зросла кількість шкіл. Станом на 1935 р., у Вінницькій області нараховувалося вже 3350 шкіл, але якість навчання не покращилася [43, с. 3]. Обласна газета «Більшовицька правда» зазначала, що в школах тісно, у них антисанітарний стан, навчання проходить у дві чи три зміни, поширене хуліганство, за поведінкою дітей поза школою ніхто не стежить; що вчителі мали б не лише навчати, але й виховувати охайність і любов до колективної праці, поширювати «більшовицьке виховання» через проведення конференцій батьків, залучення до керівництва школою партійних, комсомольських, піонерських, радянських і профспілкових організацій [44, с. 1]. Популярності набув досвід вчителів єврейської неповно-середньої школи на Бершадщині, де ефективно діяла конференція батьків, педагоги також відвідували учнів вдома [45, с. 3].

З середини 1930-х рр. пильна увага у регіоні приділялася роботі вчителів у школах для національних меншин. Педагоги часто працювали без навчальних програм і підручників. Слабким було і методичне керівництво районних відділів народної освіти. Інструктори, які відвідували школи, здебільшого не володіли єврейською та польською мовами. [46, с. 3].

У другій половині 1930-х рр. найголовнішою проблемою діяльності школи була катастрофічна нестача належних кадрів учителів. Через це, на одного вчителя станом на 1937 р. припадав 51 учень [47, арк. 33]. Великим було і педагогічне навантаження. Деякі вчителі мали тижневе навантаження 28 – 30 годин замість 15 – 18 [42, арк. 61-62]. Негативні наслідки мало і те, що на виконання постанови ЦК ВКП(б) від 16 травня 1935 р. «Про педологічні викривлення в системі наркомосу» був спрощений підхід до оволодіння сучасними технологіями навчання. Педологія вважалася псевдонаукою [47, арк. 33 зв.]. Низькими були темпи створення нових підручників, яких не вистачало.

У звіті третьої обласної партійної конференції (травень 1937 р.) підкреслювалося, що область потребує 4397 вчителів [42, арк. 33]. Тільки у Чемеровецькому районі не вистачало трьох мовників, чотирьох учителів соціальної економії, двох фізики та математики, двох агробіології тощо [49, арк. 2]. Органи ж управління освітою, в першу чергу, дбали про формування політичних орієнтирів вчительства. Так, наприклад, характеризуючи вчителів Проскурова, представники районного відділу народної освіти констатували ріст їх політичного рівня в результаті самостійного опрацювання «Короткого курсу історії ВКП(б)». Підкреслимо, що майже у всіх школах міста провели теоретичні конференції, в яких взяли участь 100 % педагогів. Переважна більшість учительства працювала дільничними агітаторами, членами окружних комісій з виборів до обласних та міських рад народних депутатів, обійшовши водночас безпосередні обов'язки вчительства. На передній план висувалися не професійні здібності педагогів, а примат політичної доцільності. Це мало негативний вплив на якісні параметри праці вчительських, науково-педагогічних кадрів, які не вдалося належним чином забезпечити і до кінця 1930-х рр. На Поділлі у 1937 р. із 14798 вчителів 10100 не мали навіть середньої освіти [50, арк. 9]. При вивченні 49 анкет учителів Кам'янець-Подільської області виявилось що у 1939 році лише 20 % педагогів мали стаж роботи 20 років і більше [42, арк. 1-63]. В деяких районах не було жодного працівника освіти, стаж роботи якого б перевищував 9 років [51, арк. 1]. В цей період у Кам'янець-Подільській області 57,6 % вчителів мали стаж до 5 років, 31,5 % – до 10 років, 8,5 % – 10-25 років і 2,5 % – понад 25 років. За даними Кам'янець-Подільського обласного комітету КП(б)У, на 1938-39 навчальний рік в області не вистачало 1700 вчителів [52, арк. 61-62].

Висновки. Таким чином, у 1930-х рр. сільські вчителі Поділля, багато з яких були виховані вже за радянських часів, мали проводити в життя ті політичні ідеали, які диктувала влада. Вчителів залучили до ліквідації неписьменності, організації роботи піонерських і комсомольських організацій, проведення насильницької колективізації, реквізицій майна під час голодомору 1932–1933 рр. Попри збільшення загальної кількості навчальних закладів влада ліквідувала школи національних меншин. Водночас щодо матеріального забезпечення чітко вимальовувався залишковий принцип. Через це педагоги перебували на межі матеріальної скрути.

Список літератури: 1. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства / Удод О. // Історія в школах України. - 2005. - 4. С. 40-45. 2. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / О. Удод // Краєзнавство. - 2010. - №3. - С. 6 - 9. 3. Удод О. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Київ, 2003. - №8. - с.311 - 320. 4. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / О. Коляструк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. - К., 2012. - Вип. 17. - С. 5 - 9. 5. Коляструк О. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. / О. Коляструк // Освіта, наука, культура на Поділлі. Зб. наук. праць. — Кам'янець - Подільський, 2009. - Т. 9. - С. 265 - 275. 6. Коляструк О. Субкультура української інтелігенції у перше радянське десятиліття: вимір повсякденного у політичному просторі / О. Коляструк // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Вип. 58. Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. - Ніжин, 2010. - С. 294-299. 7. Єфіменко Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 15 / Відп. ред. С. Кульчицький. - К., 2006. - С. 108 - 131. 8. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин Радянської України у міжвоєнну добу / Л. Якубова. - К., 2011. - 338 с. 9. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К., 2010. — 382 с. 10. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф.Р.337, оп. 1,спр. 574, 485 арк. 11. Резолюція ЦК КП(б) У на доклад Наркомпросу Про стан та перспективи загального навчання на Україні // Бюлетень народного комісаріату освіти. - 1928. - 4 - 11 серпня. - С. 1 - 4. 12. Закони та розпорядження в справі народної освіти. Систематизований збірник з передмовою заступника народного комісара освіти О. Полоцького / [упоряд. М. Глейзер]. - Х., 1931. 13. Держархів Вінницької області, ф.Р. 2700, оп.9, спр. 463, 63 арк. 14. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), Ф. 2717, Оп.3, спр. 1759, 49 арк. 15. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 338, оп. 5, спр. 56, 64 арк. 16. Там само, ф. Р. 3143, оп. 1, спр. 111, 86 арк. 17. Держархів Вінницької області, ф. П. 136, оп.4, спр.140, 124 арк. 18. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики партії. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і КК КП(б)У на доповідь тов. С. В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. - 1933. - № 8 - 9. - С. 261 - 272. 19. Хвыля А. В боротьбе за строительство украинской советской культуры / А. Хвыля // Известия. - 1934. - 17 января. - С. 3. 20. Півроку навчання в школах // Більшовицька правда. - 1936. - 8 січня. - С. 1. 21. ЦДАВО України, ф. 2717, оп.3, спр.115, 202 арк. 22. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 3143, оп. 1, спр. 84, 124 арк. 23. Держархів Вінницької області, ф. П. 136, оп. 4, спр. 279, 89 арк. 24. Держархів Хмельницької області, ф.Р. 3143, оп.1, спр. 118, 268 арк. 25. Там само, спр. 108, 84 арк. 26. Держархів Вінницької області, ф. П. 136, оп. 9, спр. 437, 393 арк. 27. Держархів Хмельницької області, ф. П. 3, оп. 1, спр. 365, 117 арк. 28. Там само, спр. 67, 29 арк. 29. Про школу // Прикордонна комуна. - 1931. - 18 березня. 30. Ваграменко А. Безпритульна школа / Ваграменко А // Більшовицька правда. - 1936. - 3 січня. - С. 2. 31. Держархів Хмельницької області, ф. Р. 3143, оп. 1, спр. 101, 176 арк. 32. Там само, спр. 91, 153 арк. 33. Там само, спр. 129, 118 арк.

34. *Держархів Хмельницької області*, ф. Р. 1211, оп. 2, спр. 68, 360 арк. 35. *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 10, спр. 67, 41 арк. 36. *Держархів Хмельницької області*, ф. Р. 3143, оп. 1, спр. 99, 479 арк. 37. *Там само*, ф. Р. 626, оп. 1, спр. 52, 160 арк. 38. *Там само*, спр. 38, 249 арк. 39. *Держархів Хмельницької області*, ф. Р. 3143, оп. 1, спр. 117, 106 арк. 40. *Спогади В. Матвійчука* / [із особистого фонду В. С. Прокопчука]. – Зошит 5. – 38 с. 41. *За соціалістичне село* (Солобківці). – 1935. – 5 листопада. – С. 4. 42. *Держархів Хмельницької області*, ф. Р. 338, оп. 5, спр. 43, 250 арк. 43. *Дітям – хорошу книжку* // *Більшовицька правда*. (Вінниця). – 1935. – 18 березня. – С. 3. 44. *За більшовицьке виховання дітей* // *Більшовицька правда*. (Вінниця) . – 1935. – 6 березня. – С. 1. 45. *Хірге Б.* Конкурс батьків на краще виховання дітей / Б. Хірге, І. Балтер // *Більшовицька правда*. (Вінниця) . – 1935. – 4 березня. – С. 3. 46. *Єврейська середня школа потребує керівництва* // *Більшовицька правда*. (Вінниця) . – 1935. – 10 березня. – С. 3. 47. *ЦДАГО України*, ф.1, оп. 7, спр. 7174, 36 арк. 48. *Там само*, спр. 7174, 36 арк. 49. *Держархів Хмельницької області*, ф. Р. 3143, оп. 1, спр. 129, 118 арк. 50. *Там само*, ф. Р. 902, оп. 1, спр. 13, 44 арк. 51. *Там само*, ф. Р. 338, оп. 5, спр. 56, 64 арк. 52. *Там само*, ф. Р. 338, оп. 5, спр. 19, 20 арк.

Надійшла до редколегії 23.10.2013 р.

УДК 371(477.43) «19»: 058.237

Повсякдення сільських вчителів у 1930-х рр. на прикладі Поділля / О. А. Посвістак // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 103-110. Бібліогр.: 52 назви.

На основе анализа архивных источников и литературы исследуется повседневность представителей сельской интеллигенции: материальное обеспечение, правовой статус, особенности основной работы, дополнительных нагрузок и т. п.

Ключевые слова: повседневность, интеллигенция, правовой статус, социальный статус.

Based on the analysis of archival sources and literature the everyday life of representatives of the rural intelligentsia is studied: their financial support, legal status, peculiarities of basic work, extracurriculum activities etc.

Keywords: everyday life, intelligentsia, legal status, social status.

Н. В. ПРОЦЬ, здобувачка, кафедра історії Росії, ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ И ИЗМЕНЕНИЯ В СОСТАВЕ ДВОРЯНСТВА ХАРЬКОВСКОЙ ГУБЕРНИИ (XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье рассмотрены количественные показатели дворянского сословия Харьковской губернии. Прослежены пути формирования и факторы, влияющие на изменение численного состава дворянства, чему способствовали военная и гражданская службы, а также законодательные реформы относительно высшего сословия.

Ключевые слова: потомственное дворянство, личное дворянство, количество, рост, изменение.

Введение. История харьковского дворянства XIX – начала XX вв. практически не изучена. В историографии до сих пор открытым остается вопрос о его численном составе. В общеисторической и краеведческой литературе встречаются лишь отдельные факты, касающиеся преимущественно помещичьего хозяйства. При определении численности дворянства Харьковской губернии были использованы статистические работы П. И. Кеппена, В. Э. Дэна, А. Г. Рашина, В. М. Кабузана [1]. Авторы, на основании ревизских сказок, церковного и административно-полицейского учета, определяли количество населения империи.

Интерес к истории дворянского сословия Харьковской губернии значительно возрос в годы перестройки. Позже, в 1990-е гг., выходили работы О. М. Солошенко, О. М. Головки, С. А. Черкасовой, в которых выявлены причины, влияющие на изменение социального состава населения губернии [2]. В 2000-х гг. исследователи В. В. Кривошея и В. Л. Маслийчук, рассматривали казацкую старшину как основу формирования дворянского сословия [3]. Значительный интерес при изучении алфавитных списков дворян представляют исследования М. Михайличенко [4]. Однако до сих пор не созданы фундаментальные или сколько-нибудь весомые работы, посвященные проблемам формирования харьковского дворянства. В данной статье рассматриваются наименее исследованные историко-демографические аспекты данной проблемы.

Цель статьи – определение путей формирования и изменение количественного состава дворянского сословия на территории Харьковской губернии в XIX – начале XX вв.

Изложение основного материала. Численность дворянского сословия в определенной степени регулировалась государством. В соответствии с «Жалованной грамотой дворянству», потомственные дворяне по источнику получения дворянства разделялись на шесть категорий, каждая из которых записывалась членами дворянского депутатского собрания в отдельную часть губернской родословной книги. Так, в первую часть вносились дворянские роды, возведенные в дворянство по личному распоряжению императора; во вторую – получившие дворянство на

© Н. В. Проць, 2013

военной службе; в третью – получившие дворянство на гражданской службе; в четвертую – иностранные дворянские роды, перешедшие в российское подданство; в пятую – титулованные дворянские роды, т. е. возведенные в дворянство на основании титула (князь, граф, барон); в шестую – старинные дворянские роды, т. е. те, которые могли доказать свое дворянство в течение ста лет до момента издания «Жалованной грамоты» и записанные в Бархатную книгу [5, с. 38-39].

Значительную группу дворянства составляли личные дворяне. «Жалованная грамота» именовала таковыми чиновников IX-XIV классов. Личные дворяне, как и потомственные, были освобождены от телесных наказаний, рекрутской повинности, пользовались преимуществами при замещении должностей на государственной службе. Однако они не имели права владеть крепостными крестьянами, и записывались в отдельную часть городской обывательской книги, а не в губернскую родословную книгу. Передавалось личное дворянство только браком – от мужа к жене. Дети личных дворян уже не считались дворянами [5, с. 51].

Важнейшей привилегией дворянства, представленной ему дореформенным законодательством, было право владения населенными имениями. Формирование дворянского землевладения на территории Слободской Украины шло вначале за счет Высочайших пожалований. Поэтому на территории губернии проживало немало дворян-помещиков, происходивших из старинных родов и внесенных в родословную книгу. Известны фамилии Анненковых, Бекарюких, Выродовых, Герсевановых, Мечниковых и др. Так, например, род Анненковых, утвержден Правительствующим Сенатом в древнем дворянстве. Предок, Михаил Анненков, за службу, был пожалован царём Михаилом Федоровичем поместьем в Курском уезде. Потомок этого рода штабс-ротмистр Степан Георгиевич Анненков, владея в Харьковской губернии недвижимостью, по определению Харьковского Дворянского Депутатского собрания 1837 г. был внесен сначала во вторую часть родословной книги, а затем, в 1850 г. переведен в шестую часть [6, л. 36 – 37].

Среди титулованного дворянства Харьковской губернии встречаются немногие боярские фамилии, сохранившие поместья. Это – роды князей Гагариных, Голицыных, графа Гендрикова и др., внесенные в пятую часть родословной книги [7, с. 218, 220, 228].

В комплектовании харьковского дворянства значительную часть составляли дворяне других местностей, как Российской империи, так и зарубежья. Так, в Харьковской губернии появились дворяне иностранного происхождения, присягнувшие на подданство Российской империи: Ф. А. Анопкин, Ф. Ф. Берестецкий, В. И. Воронец, М. Л. Греков, М. Лазарев, Фрейтар фон Лоренговен, внесенные в четвертую часть родословной книги. [7, с. 47, 113, 207, 235, 574].

При исследовании родословной книги Харьковской губернии, встречаются значительное количество лиц, получивших на гражданской службе «осьмиклассное» дворянство. Например, Николай Михеевич Архангельский, родом из духовенства, по окончании университета в 1808 г. числился кандидатом и с этого же года служил в учебной части; в 1819 г. он получил чин надворного советника; в 1831 г. ушел в отставку статским советником, награжден орденом Св. Владимира четвертой

степени За собственные заслуги; в 1837 г. внесен в третью часть родословной книги [8, л. 13-15]. Дворянин Филипп Михайлович Одарченко, окончив медицинский факультет Харьковского университета в 1834 г., через 10 лет был произведен в титулярные советники, а в 1850 г. стал коллежским асессором, что давало право на потомственное дворянство; за собственные заслуги, в 1876 г. внесен в третью часть родословной книги [9, л. 103 об. - 105].

Не уступали по количеству, дворяне, внесенные во вторую часть. Здесь, важную роль представляет исторически сложившееся военное устройство губернии. Например, Дмитрий Кириллович Волошин, служивший в Рязанском пехотном полку, при выходе в отставку поселился в Харьковской губернии, где и был внесен во вторую часть родословной книги [10, л. 323 об. - 325].

Отдельные представители харьковского дворянства зачислялись в высшее сословие путем пожалования императорским дипломом, гербом и печатью. Таковым, например, являлся владелец 380 крестьян, коллежский асессор Алексей Алексеевич Кирьяков, проживавший в Валковском уезде. Предок Кирьякова, Кирилл был произведён в войсковые товарищи на основании ордера и грамоты гетмана Даниила Апостола и универсала гетмана К. Разумовского. На основании этих документов, Алексей Алексеевич Кирьяков был причислен к дворянскому сословию с занесением в первую часть родословной книги [11, л. 34 об. - 36].

Анализ фамилий, внесенных в родословную книгу Харьковской губернии в XIX в. позволяет прийти к выводу, что соотношение «нового» выслуженного и «старого» родового харьковского дворянства составляло 90,89 % к 9,10 %, что свидетельствует о «производстве» дворян путем государственной и военной службы [7].

В состав дворянского общества губернии входили не только потомственные, но и личные дворяне – чиновники XIV-IX классов «Табели о рангах». Однако личные дворяне, войдя в состав дворянской корпорации, лишались возможности активно участвовать в ее жизни, не вносились в дворянские родословные книги и не имели права владеть крепостными [5, с. 36].

Таким образом, в Харьковской губернии осуществлялся процесс превращения дворянства из родового и титулованного, в военно-служилое, вследствие поступления его на военную и гражданскую службу.

Принципиальное значение имеет проблема установления общей численности потомственного и личного дворянства Харьковской губернии XIX – начала XX вв. Необходимые сведения содержатся в ряде архивных и опубликованных печатных документах, в том числе в списках дворян по уездам [5-12]. Используя материалы ревизий, Харьковского губернского статистического комитета, удалось определить общее количество дворян XIX начала XX вв. за различные годы (Таблица 1).

Таблица 1. Численность дворянства Харьковской губернии (1795-1914 гг.)

Годы	Потомственное		Личное		Всего
	Муж.	Жен.	Муж.	Жен.	
1795					3963 м.п.**
1811					4221 м.п.**
1816	4830	----	1285	----	6115 м.п.**
1836	2003	1637	2496	2712	8848
1859	5168	4718	3103	2918	15907
1860	4935	5338	3112	2903	16288
1863	4872	4998	3507	3749	17126
1864	5012	4937	3499	3807	17255
1865	5036	5348	3519	3703	17606
1867	5039	5497	3776	3942	18254
1874	5180	5318	4309	4711	19518
1888	5561	5791	5287	5412	22051
1893	6787	6115	6158	6089	25149
1897	7903	9037	7345	7805	32090
1901					36049
1905					37956
1911					42750
1914					44184

*Таблица составлена автором на основании: Кабузан В.М. Изменение в размещении населения России в XVIII первой половине XIX в. (по материалам ревизий) – М., 1971. – С.180; Памятная книжка Харьковской губернии на 1860-1866 гг. – Х., 1864-1866. – С. 127, 133, 149; Харьковский календарь на 1869-1874 гг. – Х., 1873; ГАХО, ф.51, оп.1, д.1, л.2-3; ф. 51, оп. 1, д. 282. л.2-4; ф. 51. оп. 1. д. 73. л. 2-4; Всеобщая перепись населения Российской империи. Т.46. Харьковская губерния. – СПб., 1905.

Приведённые данные подтверждают, что численность харьковского губернского дворянства, как потомственного, так и личного, ежегодно увеличивалось.

Изучить изменения численного состава дворянского сословия Харьковской губернии позволяет анализ хронологического отчета за 1795 г., когда была проведена пятая ревизия населения. Но, следует учитывать, что в ней содержатся только данные, касающиеся дворян мужского пола, поскольку женщин при ревизиях не учитывали. Соотношение мужчин и женщин, как отмечает В. К. Яцунский, можно считать близким 1:1 [15, с. 198]. По данным на 1796 г., всего в губернии проживало 468 тыс. человек мужского пола. [15, с. 202]. Если взять приблизительно такое же количество женщин, то получается 936 тыс. человек. Из них – дворяне, по результатам V ревизии, составляли 3963 человек мужского пола (с женщинами – около 8 тыс.), что составляло 0,85 % от общей численности населения [16, с. 164].

После восшествия на престол императора Александра I, все Слободско-Украинское дворянство, в ответ на прошение о подтверждении своих прав и преимуществ, дарованных в различные времена, получило подтверждение своего статуса грамотой от 29 декабря 1801 г. [17, с. 73-74].

В связи с открытием в 1805 г. Харьковского университета, дворянское сословие получило возможность пополняться его выпускниками. Правительство пыталось привлечь в университеты дворянство, для которого устанавливались специальные льготы. Дворянским детям годы обучения в университете засчитывались в порядке служебной выслуги лет, ускоряя путь к военной службе и получению первого офицерского чина, с правом на потомственное дворянство. Чтобы привлечь дворян и изменить их отношение к университетскому образованию, в 1809 г. вышел указ, согласно которому только университетский диплом или специальные экзамены давали право на чин коллежского асессора (VIII класс), т.е. потомственное дворянство [18, с. 650].

С 1811 г. студенты не из дворян, окончившие университет, исключались из подушного оклада, следовательно, высшее образование давало недворянам на военной службе потомственное дворянство, на гражданской – личное дворянство. С 1822 г. действительные студенты университетов получали чин XII класса, кандидаты – X класса [19]. Например, харьковский 1-й гильдии купецкий сын И. П. Щелков, закончив университет (а также благодаря своим способностям) прошел службу, в 1884 г. стал ректором Харьковского Императорского университета, соответственно дослужившись до чина действительного статского советника, и получил потомственное дворянство [20, с. 173; 78].

Еще одним важным источником формирования дворянства Харьковской губернии становилось купеческое сословие. С 1826 г. дворянское достоинство могли получить купцы, а с 1829 г. купцы, пожалованные до этого указа орденами, могли записываться в дворянское сословие любой губернии [21]. Но повышение сословного статуса купцов в Российской империи имело свою специфику, и связывалось, прежде всего, с ростом на государственной службе. Поэтому, купцы, удостоенные правительственных наград, но, не будучи при этом госслужащими, в дворянское сословие не записывались. Купцы, наделенные гражданскими чинами IV класса и выше, могли перейти в высшее российское состояние – потомственное

дворянство – только после особого разрешения императора. Личное дворянство могли получить лица, в чине IX класса [22].

Известны факты причисления купцов к дворянскому сословию. Так, Высочайшим приказом от 18 апреля 1899 г. был возведен в потомственное российское дворянство с распространением прав на детей, купец Павел Иванович Харитоненко [23, с. 74]. П. И. Харитоненко находился на государственной службе в чине тайного советника (III класс) [24, с. 42]. Также был возведен во дворянство выходец из купеческого сословия Самуил Павлович Елисеев. По окончании университета он поступил на службу; затем в соответствии с указом, подписанным Великим князем Михаилом, ушел в отставку подпоручиком; впоследствии перешел на гражданскую службу в чине коллежского асессора и был внесен во вторую часть родословной книги [25, л. 85 об.-87].

С целью ограничения доступа из различных слоев населения получить дворянство, власти манифестом 10 апреля 1832 г. утвердили почетное гражданство. Теперь на гражданской службе XIV класс давал только право личного почетного гражданина [26, с. 23].

В первой половине XIX в. был пересмотрен статус орденов. Если по «Жалованной грамоте» все ордена давали владельцам права потомственного дворянства, то при Николае I орден Св. Анны и Св. Станислава II и III степени давали их кавалерам право только на личное дворянство [27, с. 20-21.].

11 июня 1845 г. Николай II своим манифестом изменил порядок приобретения дворянства службою. Теперь права личного дворянства стали получать чиновники IX-VI классов и обер-офицерские армейские чины [28, с. 450-451]. Таким образом, император пытался ограничить доступ в дворянское сословие.

Но несмотря на ограничения, вводимые высшим правительством, источником пополнения дворянства губернии были и представители «податных» сословий. Так, например, выходец из крестьян Николай Прохорович Жадченко, поступив на службу рядовым в 1819 г., дослужился до штабс-капитана, получил знаки отличия: военный орден Св. Георгия, серебряную медаль и польский знак отличия за военные заслуги при взятии Варшавы. Поэтому, уже в 1847 г. был удостоен чести возведения в дворянство с записью во вторую часть родословной книги [29, л. 123 об.-125].

Указ императора Александр II от 9 декабря 1856 г. еще более затруднил доступ в дворянское сословие посредством получение чина [30]. В соответствии с ним, право на личное дворянство давал XII класс для военных и IX для гражданских. Потомственное дворянство приобреталось в VI классе для военных чинов и IV классе для гражданских. Было установлено, что только первые степени российских орденов дают право на потомственное дворянство. Но, несмотря на такие преобразования в сословно-иерархической системе Российской империи, дворянство Харьковской губернии продолжало формироваться и пополнялось из представителей разных слоев населения. На наш взгляд, только личные качества человека и заслуги перед Отечеством могли удостоить чести высшего сословия.

Анализ динамики численности потомственного дворянства, по отношению к общему количеству показывает следующие изменения. В 1811 г. потомственное

дворянство составляло 78,98 %; в 1858 г. – 62,07 %, в 1897 г. – 52,78 %, в 1905 г. – 47,35 %, 1914 г. – 42,73 %. На протяжении XIX в. потомственные дворяне губернии составляли более половины общей численности дворянства губернии. Возможно, это связано с проживанием в губернии потомков тех служилых дворян, которые принимали участие в освоении Слободского края еще в конце XVII – начале XVIII в. Только в начале XX в. заметно небольшое уменьшение потомственных дворян. Численное соотношение личного дворянства по отношению к общему количеству за аналогичный период составляет: 1811 г. – 21,02 %, 1858 г. – 37,93 %, 1897 г. – 47,22 %, 1905 г. – 52,65 %, 1914 – 57,27 %. Анализируя, количественные показатели личного дворянства, по отношению к потомственному, можно отметить его рост, то есть увеличение с 1811 по 1897 гг. на 91,51 %, между тем как потомственное дворянство за аналогичный период, возросло на 71,48 % [Цифровые показатели установлены автором]. Такое соотношение можно объяснить стремлением получить чин и должность в государственных структурах, приобщиться к высшему сословию. Кроме того, это связано с правительственными мерами, пытавшимися в условиях расширения гражданских институтов, стимулировать чиновников низшего звена к дальнейшему карьерному росту. В целом же по стране, в 1897 г. насчитывалось около 1222 тыс. потомственных и более 631 тыс. личных дворян. Всего – 1853184 дворян (вместе с членами семей), или около 1,5 % численности населения [31, с. 44].

В 1914 г. доля дворян среди всего населения Харьковской губернии составила 1,03 % по сравнению с 0,42 %, отмеченными в 1811 г., т.е. увеличилась на 0,61 %. Общая численность дворянства губернии на протяжении XIX – начале XX вв. возросла более чем в десять раз. Количественный рост составил 91,03 %. Такое повышение, прежде всего, связано с законодательной системой, регулирующей процесс приобретения дворянства.

Выводы. Таким образом, в XIX – начале XX вв. в численности харьковского дворянства произошли существенные изменения. Отмечена тенденция количественного роста дворянского сословия губернии обеих категорий, что свидетельствовало о значительных социальных изменениях не только в среде дворянства, но и всего населения. Дворянство продолжало пополняться представителями других сословий.

Список литературы. 1. *Кеппен П. И.* Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. / П. И. Кеппен. – СПб, 1857 – 6, XII, 290 с.; *Дэн В. Э.* Население России по 5-й ревизии: подушная подать в XVIII в. и статистика населения в конце XVIII в. / В.Э. Ден. – М., 1902. – 377 с.; *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки / А. Г. Рашин. – М., 1956. – 351 с.; *Кабузан В. М.* Народонаселение России в XVIII - первой половине XIX в. (по материалам ревизий) / В. М. Кабузан. – М., 1963. – 230 с. 2. *Солошенко О. М.* Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в др. пол. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук / О. М. Солошенко. – Х., 1997. – 288 с.; *Головко О. М.* Зміни соціального складу населення Харківської губернії у 1800-1861 рр. / О.М. Головко // *История и археология Слободской Украины.* – Х., 1992. – С. 16-19. 3. *Кривошея В. В.* Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків / В. В. Кривошея. – К., 2004. – 387 с.; *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст. / В. Л. Маслійчук – Х., 2007. – 399 с. 4. *Михайліченко М. М.* Інформаційний потенціал абеткових списків дворян Харківського намісництва / М. М. Михайліченко // *Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів.* – К.,

2010. – Вип.21. – С. 128-148. **5.** *Российское законодательство X-XX веков* / Отв. Ред. Е. И. Индова. – М., 1987. – Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – 527 с. **6.** ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 2. **7.** *Родословная книга* потомственных дворян Харьковской губернии. – Х., 2010. – 609 с. **8.** ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 3. **9.** ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 10. **10.** ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 2. **11.** ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 6. **12.** *Дворянская империя XVIII в.: сборник документов* / Сост. М. П. Белявский. – М., 1960. – 223 с. **13.** Кабузан В. М. *Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в. (по материалам ревизий)* / В. М. Кабузан. – М., 1963. – 230 с. **14.** *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* – К., 1991. – 221 с. **15.** Яцунский В. К. *Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг.* / В. К. Яцунский // *История СССР.* – М., - 1957. - №1. – С. 192-224. **16.** Кабузан В. М. *Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг.* / В. М. Кабузан, С. М. Тройницкий // *История СССР,* - 1971. - №4. – С. 153-169. **17.** *Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства* / Л. В. Илляшевич. – Х., 2002. – 208 с. (Харьковский исторический альманах. Прил. 2). **18.** *Полное собрание законов Российской империи. Собр.1-е.* – СПб, 1830. – Т. 28. (1804-1805). № 21499: Высочайше утвержденный устав имп. Харьковского университета. – 1328, 25 с.; *Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е.* – СПб, 1830. – Т.30. - № 23771: Именной указ, данный Сенату от 6 августа 1809 г. «О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках для производства в коллежские асессоры и статские советники». – 1404 с. **19.** *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования: 1805-1905 гг.* / Сост. Д. И. Багалея, В. П. Бузескул, Н. Ф. Сумцов. – Х., 1906. – VII, 329 XIV с. **20.** Багалея Д. И., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905.* – Репринт. изд. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – Т.2. – 974 с. **21.** *Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е.* – СПб, 1830. – Т.31. - №640. – 944, 8 с. **22.** *Свод законов Российской империи. Т. 9. Законы о состояниях. ст.49.* / Сост. А. Скоров, А. Полянский. – СПб., 1876. – 451 с. **23.** *Беликов Ю. А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук :07.00.01* – Х., 2003. – 45, 222 с. **24.** *Козлов А. Н. Былая слава (Родословная Харитоненко)* / А. Н. Козлов // *Харьковский исторический альманах. Весна-Лето 2003 г.* – Х., 2003. – С.36-45. **25.** ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 9. **26.** Гернет А.О. *Законодательство о приобретении дворянского достоинства Российской империи* / А. О. Гернет. – СПб, 1898. – 38 с. **27.** *Блосфельдт Г.Э. Сборник законов о российском дворянстве* / Г. Э. Блосфельдт. – СПб, 1904. – 600 с. **28.** *Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е.* – СПб, 1846. – Т.20. Отд. 1-е. 1845. - № 19086. – 1045 с. **29.** ДАХО, ф. 14, оп. 11, спр. 9. **30.** *Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е.* – СПб, 1857. – Т. 31. Отд. 1-е. - № 312236 - 31237. – 1110 с. **31.** *Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация* / А. П. Корелин. – М., 1979. – 304 с.

Надійшла до редколегії 20.10.2013 р.

УДК 94(477.54)»18/191»:314.116/.117-058.12

Динамика численности и изменения в составе дворянства Харьковской губернии (XIX – начале XX вв.) / Проць Н. В. // *Вісник НТУ «ХП».* Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2013. - № 61 (1034). – С. 111-118. *Бібліогр.:* 31 назва.

У статті розглянуті кількісні показники дворянського стану Харківської губернії. Простежено шляхи формування та чинники, які впливають на зміну чисельного складу дворянства, чому сприяли військова та цивільна служби, а також законодавчі реформи, щодо вищого стану.

Ключові слова: спадкове дворянство, особисте дворянство, кількість, зростання, зміна.

The article deals with the quantitative indicators of nobility Kharkov province. Traced the path of formation and factors affecting the change in the size of the nobility, aided by the military and the civil service and legislative reform in relation to the upper class.

Keywords: hereditary nobility, personal nobility, number, growth, change.

М. Ю. ТАХТАУЛОВА, аспірантка, кафедра політичної історії, НТУ «ХП»

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ТОПОНІМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті автор аналізує основні джерела формування топонімичної мапи Харкова у другій половині XVII – на початку XIX ст. Вперше було здійснено спробу типологізації урбанонімів за факторами, які вплинули на оформлення та подальший розвиток топонімичного середовища міста.

Ключові слова: топонім, урбанонім, вулиця, джерела номінації.

Вступ. Важливу роль в оформленні міського середовища відіграють топоніми. Окрім їх основної функції – бути орієнтиром у просторі, топоніми є відображенням суспільної свідомості, державної ідеології, етнічних та конфесійних особливостей міста. Кожна назва виникає на певному етапі розвитку суспільства й притаманна тільки йому, хоча може бути використана наступними поколіннями. Такий погляд на природу топонімів вимагає встановлення причин появи назв, їхньої зміни або зникнення. Чому виник урбанонім, і яка конкретна історична ситуація слугувала підставою для його утворення? Чому виникнення саме цього, а не іншого топоніма історично обґрунтоване? Відповіді на ці питання слід шукати звертаючись до джерел формування топонімичної мапи міста.

Інтерес дослідників до вивчення топонімичної мапи Харкова підтверджується значною кількістю довідкової та науково-популярної літератури з історії міських топонімичних об'єктів. Вперше аналізували специфіку номінації харківських вулиць і формування символічного простору міста Багалій Д. І. та Міллер Д. П. [1]. Відомості про місто, етапи його формування, статистичні дані, в тому числі списки вулиць містяться у дослідженнях К. П. Щелкова та А. Н. Гусева [28; 29; 2]. Монографії Дьяченко Н. Т. та Мачуліна Л. І. розповідають про історію харківських вулиць та площ, про діячів та історичні події, на честь яких були вони названі [15, 20]. Попри велику кількість науково-популярної та довідкової літератури з даної проблематики, поза увагою дослідників залишилася проблема походження та джерела формування урбанонімів.

Метою нашого дослідження є виявлення та структурування основних джерел для номінації урбанонімів Харкова у другій половині XVII – на початку XX ст.

Найпершим джерелом номінації харківських вулиць були шляхи, що вели від Харківської фортеці. За Топографічним описом Харківського намісництва 1787 р. зазначалося, що з Харкова ведуть п'ять доріг: московська, катеринославська або київська, донська або черкаська, волзька і сумська [24, с. 10-11]. Сумський шлях відомий фактично з часів заснування Харкова, тобто з другій половині XVII ст. Згідно вказаного опису дорога, що вела у північно-західну сторону називалась Сумська, йшла від Харкова у Новгород-Сіверське та Білоруське намісництва [24, с. 11]. Сьогоднішня центральна вулиця міста формувалась доволі повільно.

Наприкінці XVIII ст. вона доходила лише до сучасної Театральної площі. На плані Харкова 1822 р. зазначено Університетський сад по вулиці Сумській. З 1852 р. у зв'язку з прокладанням Курсько-Харківського шосе та початком руху по ньому поштово-пасажирських диліжансів, Сумська значно поживалася. Протягом 60-70 рр. XIX ст. активно освоювалися пустоші навколо Мироносицької площі та Університетського саду між вулицями Сумською і Німецькою. Так з'явилися вулиці Ново-Мало-Сумська (яка була продовженням Мало-Сумської вулиці), Ветеринарна, Старокладбищенська, Сорокінський провулок [26, с. 195, 16, 112, 70]. Подальшому динамічному розвитку Сумської сприяв початок руху лінії кінно-залізної дороги з 1882 р. [1, Т. 2, с. 397]. Північний кордон вулиці було окреслено у 1895-1897 рр., коли при виїзді на Московську дорогу було закладено міський парк [3, арк. 73].

Ще одна вулиця – ровесниця Харківської фортеці бере свій початок від Московської дороги. Фактично сьогоднішній Московський проспект об'єднує три вулиці Московську, Старомосковську і Корсиківську. Далі простягалася повітове Чугуївське шосе [26, с. 71]. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. розбудовувалась частина Московської дороги від острогу до річки Харків. Ще на початку XVIII ст. на території між Московською та Рибною вулицями й Петровським провулком було озеро. Під час прокладення водогінних труб у 80-ті рр. XIX ст. знаходили масу хмизу, яким вимощували вулицю. Однак, не зважаючи на ці зусилля, у 1802 р. поблизу Харківського мосту не було можливості проїхати [2, с. 61]. У 1837 р. влада розгорнула роботу по благоустрою вулиці. Від Харківського мосту до Миколаївської площі Московську вулицю замостили, проклали тротуари та труби для стоку води, поставили масляні ліхтарі [15, с. 217]. У XIX ст. вулиця являла собою щільну забудову, де розміщувалися майстерні, кращі магазини та контори.

За мостом розпочиналась Старо-Московська вулиця, що простягалася від Харківського мосту до Кінної площі. До міської межі вулиця увійшла за планом 1822 р. [21, с. 66]. Відомо, що на 1826 р. на Старо-Московській вулиці було лише два кам'яних будинки: вугільний, біля міської застави, де у 1830 р розміщувався холерний карантин, а згодом трактир, та дім Янковського [2, с. 61]. Далі вулиця розіллалась дві великі площі – зліва Вознесенську, а справа – Михайлівську, названих так через храми, що на них знаходилися. На Вознесенській площі торгували сіном і дровами, через це її називали Сінною. Наприкінці XIX ст. тут побудували реальне училище. На Михайлівській площі до 1833 р. теж велася торгівля. На початку XX ст. вулиця закінчувалася Кінною площею. До 1861 р. на цій площі існував іподром, який було переведено на міський вигін, що знаходився на околиці Сумської вулиці [2, с. 63].

Завершувала нинішній Московський проспект вулиця Корсиківська, яку вперше зустрічаємо у списку вулиць 1868 р. [28, с. 137]. Згідно опису вона простягалася від Кінної площі до річки Немишля поблизу чавунного заводу Вестберга. Її назва пов'язана з прізвищем місцевого землевласника [26, с. 201].

Ще одним прикладом шляхів, як джерела номінації, є вулиця Катеринославська. Виникла вона як головна вулиця Залопанської частини міста. Первісно називалася Полтавською дорогою або Валківським трактом [26, с.251]. В Описі Харківського

намісництва 1787 р. вказано, що шлях веде через Константиноград у Катеринослав, Херсон, Тавриду, а через Ахтирку до Києва [24, с. 11]. Цю назву було закріплено у першому харківському списку вулиць 1804 р. [31, 23]. Спочатку вулиця була забудована хатами з солом'яними стріхами [2, с. 67]. Кам'яні будинки з'явилися тут тільки після 1837 р., коли почало діяти «Положення про порядкування губерньського міста Харкова», що забороняло будівництво дерев'яних будинків на центральних вулицях міста [20, с. 314]. Перші відомості про спроби благоустрою вулиці припадають на 1837 р., коли через те, що екіпаж Великої княгині Олени Павлівни застряг у багнюці, на нижню частину вулиці було завезено велику кількість возів з землею та замощено фашиником [2, с. 67]. В середині ХІХ ст. вулицю вирівняли та частково замостили, ймовірно тому, що тут було побудовано будинок губернатора. Лише з появою залізниці та вокзалу розпочався інтенсивний розвиток вулиці. Катеринославська поєднувала вокзал з центром міста і стала місцем зосередження магазинів, майстерень, готелів та ресторанів. У 1882 р. від Привокзальної площі по Катеринославській вулиці, і далі до Кінної площі, проклали лінію кінно-залізної дороги.

Ще однією дорогою-вулицею була Зміївська, що виникла наприкінці ХVІІ ст., як шлях на Зміїв. На середину ХІХ ст. Зміївська доходила до Молочної вулиці, де на той час закінчувалося місто. У другій половині ХІХ ст. вулиця продовжилась далі на південь. Певною пам'яткою вулиці була дача І. Кабештова, де знаходилася величезна оранжерея з квітами та екзотичними рослинами [21, с. 44]. У 1897 р. окремо на пустоші з'явилася скотобійня [20, с. 109]. Згідно плану за 1903 р. прилеглі вулиці й провулки як то, Уральська, Колчигінська, Державінська, Знаменська щойно починали забудовуватися [2]. Також до цього переліку додамо вулиці Чугуївську, Белгородську, Деркачівську.

На формування топонімічної мережі Харкова суттєвий вплив мали релігійні споруди. Наприкінці 50-років ХVІІ ст. у місті нараховувалось чотири церкви: Благовіщенська і Різдвяна за річкою Лопань, Троїцька на Подолі, Михайлівська за річкою Харків та Миколаївська біля східного муру Харківської фортеці [19, с. 7; 16, с. 42]. Вказані релігійні споруди були орієнтирами для мешканців, оскільки вуличної мережі ще не існувало. Пізніше назви даних церков стануть джерелом до формування прилеглих урбанонімів. Як приклад, одна з центральних площ міста – Миколаївська – виникла одночасно з Харківською фортецею. За даними Філарета церква тут виникла не пізніше 1655 р. [25, с. 28]. Першою назвою була Торгова площа, пізніше Ярмаркова, паралельно користувалися топонімом Миколаївська, або Микольська за назвою Микольської вугільної вежі фортечної стіни. Остаточну назву – Миколаївська було закріплено у 1893 р. [26, с. 141]. Благовіщенська вулиця та площа, де знаходиться однойменний собор, поява якого датується не пізніше 1655 р. – одна з найстаріших вулиць міста, що виникла в середині ХVІІІ ст., і зазначена на плані 1742 р. [25, с. 129; 15, с. 91]. У списку вулиць за 1909 р. зазначається як Базарна Благовіщенська площа [26, с. 122]. Троїцький провулок названий так через розташування тут спочатку дерев'яної, а згодом і кам'яної однойменної церкви [14, с. 63]. Різдвяний провулок, що вів до Різдвяної церкви, заснований у другій половині ХVІІ ст. Перші писемні згадки про церкву, яка дала назву провулку, відсилають до

1678 р. [25, с. 131]. За даними на 1861 р. цей провулок позначено як Малу Різдвяна вулиця, проте у списку вулиць 1870 р. знаходимо назву Різдвяна [26, с. 316; 28, с. 138].

Отже, наведені приклади засвідчують, що перші харківські церкви стали одним з джерел для формування міських урбанонімів. Зазначимо, що протягом XVIII–XIX ст. ця тенденція зберігалася, про що засвідчують наступні факти. Вознесенські вулиця, провулок та сквер отримали свою назву на честь церкви Вознесіння Христова, що відома за Курязькими записами з 1687 р. [25, с. 132]. Єпархіальна вулиця, яка первинно називалася Старо-Кладбищенською через розташування тут цвинтаря, отримала свою у назву у 1895 р. через відкриття на ній училища для дівчат духовного звання [5]. Урбаноніми Каплуновські площа, вулиця та провулок джерелом свого походження завдячують храмові на честь Каплуновської ікони Божої Матері (чудодійна ікона була знайдена в селищі Каплуни Богодухівського району) [14, с. 24]. Існує й інша думка щодо походження топоніму, а саме від прізвища штаб-ротмістра Каплуновського, що жив на вулиці Німецькій [26, 154]. На наш погляд, більш вірогідним є перше джерело, що підтверджується архівними матеріалами [6]. Одразу дві церкви на честь Святого Пантелеймона стали фактором у номінації прилеглих вулиць. Первинно Греківський провулок у 1894 р. було перейменовано на Пантелеймонівську вулицю, що на Песках [26, с. 166]. В іншому районі міста, на Журавлівці, місцева церква Святого Пантелеймона теж стала джерелом до номінації вулиці у 1916 р. [26, с. 21]. Фактором формування урбанонімів Михайлівських вулиці і площі була церква Архангела Михайла, яку побудували тут у 1711 р. ктитори Іван Ус, Петро Миргород та ключник Василь Савченко [25, с.132]. У 1832 р. Харків відвідав імператор Микола I, і звернув увагу, що у місті відсутнє так зване плац-парадне місце. Імператор віддав розпорядження про його будівництво на Захарківській стороні, яка була включена в міську межу планом забудови міста у 1822 р. затвердженої ще імператором Олександром I [2, с. 23]. Фінансування будівництва покладалося на міській бюджет, проте, купець першої гільдії П. Д. Щелков прийняв на себе зобов'язання побудови площі. Роботи були завершені вже наступного 1833 р. Новозбудована площа отримала назву Михайлівської [7, арк. 1]. Вулиця та провулок Вокресенські завдячують своїй назві храмові Воскресіння Господня, який було побудовано не пізніше 1655 р. [25, с. 133]. Самі урбаноніми відомі з XVIII ст. У списку ці вулиці зазначаються з 1804 р. [31, с. 23].

У харківській топонімічній наратив були вписані імена жителів міста. Це стало ще одним джерелом формування міських урбанонімів. За документом, який вдалося розшукати Д. І. Багалію, у переписі 1724 р. містилось 10 церковних приходів, де зосереджувалось 61 вулиця, хоча насправді їх було 57, оскільки деякі повторювалися [1, Т. 1, с. 34]. Аналізуючи перелік, що наводить Д. І. Багалій, доходимо до висновку, що одним із вагомих джерел номінації перших харківських топонімів стали прізвища найбільш відомих жителів, посадових осіб, володарів будинків та шинків. У Соборному приході значилися двори пана полковника Григорія Квітки і Лаврентія Шидловського. Вони стояли на одній із перших вулиць – Пана полковника, ймовірно, вона також називалася – Пана полковника в замку [26,

с. 126]. В Михайло-Архангельському приході було показано вулицю Корсунську (Корсуновську), де жив Козьма Корсуненко, ймовірно виходець з Корсуня; вулиця Кулинича, де проживали Леонтій та Григорій Кулиничи. У Дмитріївському приході була вулиця Івана Турчина, тобто хрещеного турка Івана Олейника [25, с. 135]. На вулиці Судді жив пан суддя Семен Афанасьєвич, на вулиці Максима писаря – сам Максим писар, а на вулиці Сотницькій, знаходився двір пана сотника Григорія Васильовича. У Миколаївському приході зазначалася невеличка вулиця Шаповалова, що починалася від двору Семена Шаповала – господаря шинка, який у 1732 р. згадується як харківський отаман [14, с. 69]. У Дмитрієвському приході розташовувалася вулиці Ктитора, на якій жив ктитор церкви Святого великомученика Дмитра Мироточивого Солунського – Василь. За даними Філарета (Гумільовського) церква з'явилася тут не пізніше ніж у 1689 р. [25, с. 130].

Вулиця Петинська у своїй номінації завдячувала титулярному раднику Якову Афанасієвичу Петину, що оселився тут на початку ХІХ ст. Інтенсивна забудова вулиці припадає на середину ХІХ ст. Тоді це була міська окраїна, і заселяли її переважно державні селяни та ремісники. Ще одним прикладом може бути вулиця Молочна (Молошна), що з'явилась у першій третині ХІХ ст. Оскільки у 1816 р. на територію Кінної площі перевели Троїцьку ярмарку, прилеглі території почали забудовуватися. З'явилося кілька вулиць, серед них і Молочна, що названа так тому, що селянська родина Молошних володіла тут землею [26, с. 129].

Щодо топонімів з означеного джерела номінації, збереглася сьогодні Панасівська вулиця, де знаходився двір Івана Панасенка [20, с. 12]. Провулок Молчановський (Молчанкін) відомий з кінця ХVІІІ ст. і названий так за іменем місцевого жителя. На рубежі 60-х-70-х рр. ХІХ ст. цей провулок було перейменовано у Плетньовський, за іменем купця Романа Плетньова, який у 1826 р. відкрив у місті металургійні заводи. Також Харківський календар 1869 р. відмічає надвірного радника Плетньова [26, с. 245].

Починаючи з другої половини ХІХ ст., харківська топоніміка збагатилася іменами відомих освітньо-культурних та військово-політичних діячів. У 1882 р. Михайлівську площу було перейменовано на Скобєлевську на честь відомого російського генерала [26, с. 274]. На честь святкування роковин російського письменника О. С. Пушкіна вулицю Німецьку, перейменовували на Пушкінську [8, арк. 9]. Вулиця Заїковська була перейменована на честь новгородського князя Олександра Невського. Проте, у пам'яті харків'ян вона і досі асоціюється зі старою номінацією, відповідно, залишилася неофіційна назва житлового району – Заїковка [26, с. 9-10].

На початку ХХ ст. на хвилі підйому російського націоналістичного руху міський символічний простір Харкова поповнюється іменами відомих російських діячів. Так з'являються Олександрівський бульвар на честь імператора Олександра І та вулиця Лермонтовська. З 1909 р. є відомості про вулицю Чайковську, з 1914 р. – про вулицю Жуковського на честь російського поета, академіка Петербурзької Академії Наук. З 1916 р. на мапі Харкова з'являються в'їзд Суворова та вулиця князя Багратіона [26, с. 11, 172, 339, 104, 307, 19].

Первісна назва вулиці Гоголя достеменно невідома, припускають, що вона носила назву Шаповалова, оскільки тут знаходився двір Семена Шаповалова, який зафіксовано у списку церковних приходів за 1724 р. [1, Т. 1, с. 34]. У переліку вулиць 1804 р. вона локалізується як Шерстобійна [4, с. 23]. У путівнику харківських вулиць з 1870 р. по 1894 р. зазначається як Мало-Сумська [26, с. 72]. Проте, у Державному архіві Харківської області міститься справа про передачу лютеранській громаді території для облаштування саду [9, арк. 59]. У матеріалах справи зберігся план прилеглої території, де окреслено, що продовженням вулиці Шерстобійної була Мало-Сумська [9, арк. 51-59]. Справа датована листопадом 1850 – квітнем 1852 рр. Це означає, що вулиці існували окремо, принаймні у 50-х рр. ХІХ ст., а не як зазначено у путівнику, що Мало-Сумська бере свій початок у 1870 р. Однак відзначимо, що у переліку вулиць Харківського календаря за 1868 р. топонім «Шерстобійна» не міститься. В будь-якому разі, за рішенням міської думи у вересні 1894 р. Мало-Сумська була перейменована у Кокошкінську, на честь харківського генерал-губернатора С. О. Кокошкіна (1847-1856 рр.) У 1909 р. на засіданні Вчилищної і Театральної комісії з приводу вшанування пам'яті та відзначення роковин відомого російського письменника українського походження М. В. Гоголя, було вирішено надіслати до міської думи пропозицію, де серед іншого, ставилося питання про перейменування однієї із центральних вулиць міста у вулицю імені Гоголя [10, арк. 1]. 2 травня 1909 р. міська дума винесла постанову про перейменування вулиці Кокошкінської на Гоголевську [10, арк. 3].

Знайшов своє відображення в міській топоніміці фактор, який пов'язаний з персоналіями місцевої слобідської історії, культури, меценатами. Лелюшкінський провулок та Муромцевська вулиця були об'єднані та названі на честь представника відомого слобожанського дворянського роду Валер'яна Андрійовича Квітки – Валер'янівською [26, с. 44]. Мало-Андріївська та Гвоздиківська (пов'язано з іменем дружини титулярного радника Олександрю Гвоздиковою) були об'єднані у вулицю Сковородинівську [26, с. 291]. На честь відомого слобожанського полковничого, а згодом і дворянського роду Донець-Захаржевських, було перейменовано Мало-Німецьку вулицю [1, Т. 2, с. 28]. Знайшлося місце для відзначення імені купця та мецената Федора Карпова. На його честь було перейменовано вулицю Сериковську на Гончарівці [1, Т. 2, с. 28]. Об'єднавши Мало-Тарасівський провулок та вулицю Гофманську у Клеменівську, увічнили ім'я купця Спиридона Клеменова, що пожертвував кошти та свою дачу біля хутора Лазьківка для облаштування психіатричної лікарні [26, с. 132]. На топонімічній мапі Харкова було увічнено пам'ять почесного громадянина міста, лікаря Володислава Франковського, ще за його життя Бахметєвський провулок став вулицею Франковською [1, Т. 2, с. 28]. Ім'я першого слобідсько-українського генерал-губернатора Є. О. Щербініна також було вписано в топонімічний наратив Харкова. Колишня Друга Гвоздиківська вулиця стала Щербининською [26, с. 359]. У списку вулиць за 1896 р. зазначено Шпигелевське шосе. Джерелом своєї номінації шосе завдячує архітектору Альфреду Шпигелю, який мав тут дачу [11, арк. 208].

Українська інтелігенція Харкова неодноразово піднімала питання з приводу вшанування пам'яті Т. Шевченка. У 1899 р. в саду будинку Алчевських було поставлено перший в Україні пам'ятник письменнику. Втім, на вимогу поліції його

довелося прибрати [23, с. 98-99]. У 1907 р. питання про увічнення пам'яті Т. Шевченка підіймалося у міській думі, але безрезультатно [18, с. 204]. Нарешті за ініціативою гласних думи І. Кулинича, М. Міхновського, В. Пономаренка та М. Сумцова 4 травня 1911 р. Харківська міська дума прийняла постанову про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка з нагоди 50-річчя з дня смерті поета. Серед іншого зазначалося, що новопрокладена вулиця на окраїні міста у Григоровці має носити ім'я Шевченка [12, арк. 3].

Важливим фактором, що вплинув на формування топонімічної мапи Харкова стали професійні заняття жителів міста. Оскільки прошарок цих топонімів значний, доцільно розділити їх на ті, що формувалися під впливом ремісничих професій жителів, та ті, що пов'язані з їх торговельною діяльністю.

Вулиця Римарська (Лимарська) відома з другої половини XVII ст. У своїй назві вулиця завдячує ремісникам-лимарям, які займалися обробкою шкіри та виготовленням шорних виробів [20, с. 349]. Оскільки це ремесло супроводжувалось неприємними запахами від шкір та інших нечистот, пов'язаних з виробництвом, розбудова вулиці проходила доволі повільно. За планом 1785 р. Римарська закінчувалася валом оскільки була окраїною міста [2, с. 60]. До 1894 р. вулиця складалась з двох частин. Безпосередньо вулиця носила назву Римарської, а поворот, що вів до Сумської у 50-х рр. XIX ст. називався Таракановський, за іменем місцевого жителя. За списком вулиць Харківського календаря за 1869 р. він значився як Чириковський провулок. У вересні 1894 р. за рішенням міської думи провулок був приєднаний до вулиці під спільною назвою Римарська [26, с. 277]. На честь ще однієї ремісничої професії названо вулицю Коцарську (за іншим прочитанням відома як – Кацарська), що виникла наприкінці XVII – на початку XVIII ст. [29, с. 68; 28, с. 137; 11, арк. 166]. 50 дворів на цій вулиці займалися виготовленням килимів з довгим ворсом – коців. Інтенсивна забудова вулиці припадає на останню чверть XIX ст. В 1883 р. Коцарську вулицю замостили [4, арк. 1].

Цікава історія пов'язана з маленьким провулком Дегтярним, що пролягав на Журавльовських схилах, де переважно проживали дегтярі [14, с. 18]. Цей фактор вплинув на номінацію топоніма. Заселення цього провулку розпочалося в 60-х рр. XIX ст., він є у списку вулиць за 1868 р. [14, с. 138]. Активне освоєння навколишньої території припало на кінець 90-х рр. XIX ст. На підтвердження цього виступає архівна справа, що збереглася у Державному архіві Харківської області [32]. Міщани зверталися до міської думи з проханням викупити ділянки землі, прилеглі до Дегтярного провулку [32, арк. 1, 3, 7, 10]. Міська дума призначила ціну 3 карбованці 50 копійок за квадратний сажень. В матеріалах справи міститься довідка Харківської міської управи по технічному відділенню від 21 серпня 1902 р., згідно якої зазначено, що постановою міської думи від 22 травня 1901 р. на землях викуплених містом у міщан Толкачева, Водоп'янової та Коритіної було прокладено вулицю, яка з'єднала Пушкінську та Дегтярний провулок [32, арк. 9]. У адрес-плані міста Харкова за 1903 р. знаходимо Дегтярний провулок, і Дегтярівську вулицю, що з'єднувалися з вулицею Пушкінською [2]. Ось такою непослідовною виявилась

політика міської думи, у 1899-1899 рр. вона давала згоду на продаж земель по Журавльовських схилах, а у 1902 р. викупала їх назад.

Неможливо залишити поза увагою вулицю Чеботарську. Вона виникла наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і заселялась переважно ремісниками, які виготовляли чоботи. У 30-40-х рр. XIX ст. поряд з топонімом Чеботарська використовувалась назва Скринницька. Це пояснюється тим, що на вулиці знаходилася велика майстерня купця Скринника по виготовленню українських свиток з «відлогою» (капюшоном), які користувалися надзвичайним попитом. Після прийняття «Положення про порядкування губернського міста Харкова» 1837 р. по лівій стороні вулиці дозволялось будувати лише кам'яні будинки, а з правої – могли залишатися і дерев'яні, оскільки вона не входила до території міста [15, с. 103].

Невеличка вуличка, що виникла на початку XVIII ст., як проїзд від Харківської фортеці до Московської дороги, – Шляпний провулок – за даними О. Довженко, називалась вулицею Шаповалова, оскільки розташовувалась поряд з Шаповалівською фортечною вежею [14, с. 69]. Проте, джерела зафіксували назву Шляпний провулок, який джерелом своєї номінації завдячує майстерням ремісників, які виготовляли головні убори [28, с. 139].

Гончарівську слободу (леваду), що виникла у другій половині XVII ст. у Залопанській частині міста заселяли переважно ремісники, які займались гончарством. За даними Д. І. Багалія однією з вулиць слободи була Довгальовка, що відображена у списку церковних приходів за 1724 р. [1, Т. 1, с. 34]. З огляду на це, слободу називали ще і Довгальовкою. На початку XIX ст. Гончарівка ввійшла до складу міста [26, с. 392]. За списком вулиць 1896 р. зазначалося, що колишній Богуновський провулок перейменовано у Гончарівську вулицю, а Сериковський провулок став Гончарівським [11, арк. 165].

Під впливом торговельної діяльності ремісників, виникла одна з найдавніших харківських площ – Торгова. Паралельно існували топоніми Народна та Лобна площі. Останню назву пов'язують з тим, що до 1830 р. тут відбувалися публічні покарання. Наприкінці 30-х рр. XIX ст. купець Аким Павлов побудував на площі кам'яний магазин, де вперше в історії харківської торгівлі продавали товари за фіксованими на ціннику цінами, а не на запит покупця [14, с. 61-62]. Нижню частину площі називали Базарною, або Лопанський базар. До кінця 40-х рр. XIX ст. вона представляла заболочену місцевість, куди міщани звозили гній та сміття. Лише зусиллями генерал-губернатора С. Кокошкіна територію прибрали та почали використовувати під час ярмарок. Після будівництва тут кам'яних торговельних рядів, які називали на честь губернатора Сергія Кокошкіна, площа отримала назву Сергієвської. Перша фіксація топоніма припадала на 1869 р. [28, с. 140]. Протягом другої половини XIX ст. кількість магазинів значно зростала. З'явилися Московський, Ново-Сергієвський, Миколаївський, Фруктовий та Шубний ряди [26, с. 259].

На Подолі у другій половині XVII ст. виникла вулиця Сінна або Сінний ринок, де біля фортечної стіни, поблизу Торгової площі, продавали сіно [15, с. 62]. Вулиця була забудована дерев'яними та глиняними будинками, біля яких розташовувались

торговельні лавки. В середині XIX ст. тут відкрили магазини ростовські рибпромисловці, після чого вулицю стали називати Рибною. Відповідна назва зафіксована у Харківському календарі за 1869 р. [28, с. 138].

З торговельною діяльністю міщан пов'язаний топонім Кінна площа. Ще на початку XIX ст. це була незаселена та незабудована територія, де випасали худобу. У 1816 р. сюди перевели кінну ярмарку з Михайлівської площі, і вона стала називатися Кінною [15, с. 256]. Троїцька ярмарка, що тут проходила, спеціалізувалася переважно на торгівлі кіньми та вовною. Щодо вулиці, то джерела зафіксували її як Кінську. У Харківському календарі за 1870 р. зазначалася як Кінна площа і вулиця [28, с. 132].

Перше століття свого існування Харків залишався укріпленим пунктом, де спостерігалися лише окремі елементи міського життя у вигляді обмеженого міщанського управління, наявності цехів і церковних братств [29, с. 6-7]. Важливе значення для ідентифікації поселення, як міста, мав соціальний склад населення. За даними Д. І. Багалія переважна більшість населення Харкова на початку XIX ст. займалася сільськогосподарською працею, дрібними промислами та торгівлею [1, Т. 2, с. 161-178]. Перетворенню Харкова зі слободи на місто значною мірою сприяла поява тут університету. Знаковим є те, що поява університету суттєво вплинула на формування міського топонімічного простору. Разом з ним у Харкові з'явилися професори та службовці, які обзавелися у місті власними будинками. За запрошенням В. Н. Каразіна в Харків прибули 23 іноземні родини ремісників, переважно німців, що мали працювати на будівництві університетських приміщень. У 1805 р. міська дума відвела для них територію навколо Миколаївської площі. Так бере свій початок Німецька вулиця [31, с. 23]. У 1850-1870-рр. вона була продовжена до Каплуновської площі. З відкриттям Харківського комерційного училища Імператора Олександра II та будівництвом садиби власника цегляного заводу на Журавлівці Семена Яковича Толкачова, вулиця Німецька була продовжена та завершена цвинтарем, що існує і сьогодні. Крім цього, місто збагатилося лютеранською кірхою (1830 р.) і католицьким костьолом (1832 р.) [18, с. 83].

В топонімічній нарадив міста було вписане ім'я засновника університету – В. Н. Каразіна. За рішенням міської думи від 15 вересня 1894 р. вулиця Кроянська, що була заснована у 1855 р. і названа так через те, що проходила по землі колезького асесора Е. Я. Кроянського, була перейменована у Каразінську [26, с. 121].

Неможливо залишити поза увагою вулицю Університетську, яку вважають однією з найстаріших вулиць Харкова [15, с. 35]. На жаль первісна назва вулиці не знайшла свого відображення ані в архівних джерелах, ані в літературі. Пояснюється це тим, що до кінця XVIII ст. вулиці міста не мали сталих назв. В планах, що збереглися, в кращому випадку, позначено лише головні вулиці, що по суті були продовженням доріг, які вели в інші міста. Своєю назвою вулиця завдячує Університету, який було відкрито тут у січні 1805 р. [30]. Навчальні корпуси зводилися уздовж однієї з головних вулиць міста, що створювало певні труднощі. Проект по будівництву університетського містечка на окраїні Сумської вулиці так і не було втілено у життя. Губернська влада залишила поза увагою і звернення

університетського начальства щодо закриття Університетської вулиці для проїзду транспорту [27, с. 45].

Прилеглу до університету місцевість стали називати Університетською гіркою – улюблене місце гуляння харків'ян. За генерал-губернатора Сергія Кокошкіна на університетській гірці з'явилися дерев'яні сходи, було облаштовано сквер та побудовано ряд кам'яних лавок зі скляною галереєю. Взимку на Університетській влаштовувалась льодяна гора для катання студентів. За ініціативи і коштом (5000 карбованців) губернатора П. П. Дурново дерев'яні сходи, що постраждали від пожежі, було замінено на кам'яні [2, с. 51-52]. Завдяки університету міський ландшафт збагатився бульваром і садом [13, арк. 18].

Відкриття Технологічного інституту також знайшло відображення у міській топоніміці. Колишня Бісерівська вулиця, яка відома з 1876 р., була перейменована на Технологічну [26, с. 331]. Ветеринарний інститут став джерелом номінації відповідно Ветеринарної площі та вулиці. Вказана вулиця відома з 1860-х рр. під назвою Сомівського провулка, саме так він локалізується у списку вулиць за 1869 р. [28, с. 139]. На розі Старо-Московської вулиці та Гімназичної набережної розташовувалася будівля Першої харківської чоловічої гімназії, яка стала джерелом до формування відповідного топоніму [26, с. 156-157]. У 1770 р. у Харкові було відкрито навчальний заклад для сиріт духовного звання – бурса, що носила ім'я Святого Іраклія [22, с. 46]. Наприкінці XVIII ст. оформився міській лінійний об'єкт – Бурсацький провулок, так він зазначається у списках вулиць 1869-1870 рр. [28, с. 42].

Висновки дослідження. Підводячи підсумки, зазначимо, що нами було встановлено вплив ряду факторів на формування топонімічного середовища Харкова. Одним із перших джерел щодо формування урбанонімів Харкова були шляхи, що сполучали місто з іншими об'єктами. Так виникли топоніми Сумська, Московська, Зміївська, Катеринославська, Чугуївська, тощо. Одним з найдавніших джерел для номінації харківських топонімів були релігійні споруди. Наприклад, Благовіщенська і Вознесенська, Троїцька і Різдвяна церкви. Зазначимо, що протягом XVIII–XIX ст. вказаний фактор номінації нерідко мав місце. Крім того, номінація з приводу релігійних свят, на честь святих, за місцем знаходження храмів майже не підлягала перейменуванню з боку влади. У харківській топонімічній нарації були вписані імена жителів міста. Це стало ще одним джерелом для формування міських урбанонімів. Серед перших харківських топонімів були Пана Полковника, Пана Судді, Ктитора Василя, тощо. До встановлення сталих назв вулиць, а це відбулося не раніше 1804 р., будинки окремих харків'ян служили орієнтирами у міському просторі. Зазначимо, що імена місцевих жителів як джерело до номінації вулиць, майже не знайшли свого відображення у подальшому формуванні міської топонімічної мережі.

Починаючи з другої половини XIX ст., харківська топоніміка збагатилася іменами відомих діячів. Серед них вулиці Пушкінська і Гоголевська, Донець-Захаржевська і Щербінінська, Сковородинівська і Шевченка. Особливо яскраво це простежується під час масового перейменування харківських вулиць міською думою

у 1894 р. Важливим фактором, що вплинув на формування топонімічної мапи Харкова стали професійні заняття жителів міста. У міському топонімічному просторі знайшли своє відображення урбаноніми, що сформувалися внаслідок торгівельно-ремісничої діяльності харків'ян. Джерелом до номінації харківських вулиць стали освітні заклади. Відкриття Харківського імператорського університету мало суттєвий вплив на подальше формування урбанімічного простору міста, вписавши не тільки університет, а й пов'язані з ним осередки, у міський топонімічний наратив. Також слід зазначити вулиці Ветеринарну, Технологічну, Гімназичну. Разом з цим, зазначимо, що наведена типологізація урбанонімів за джерелами номінації не є вичерпною. Подальший аналіз джерел та наукової літератури може виявити нові чинники щодо формування міської топонімічної мережі. Перспективи подальшої розробки теми полягають у вивченні топонімічного простору Харкова з огляду на формування міського середовища.

Список літератури. 1. *Багалеї Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Т. 1. – Харьков, 1993. – 568 с.; – Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с. 2. *Гусев А. Н.* Историко-справочный путеводитель. Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях / А. Н. Гусев. – Х., 1902. – 274 с. 3. *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 1, спр. 2476. О садах и скверах, 73 арк. 4. *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 4, т.3, спр. 5658 Про мощение Кацарской улицы. 5. *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 6, т.1, спр. 318. О переименовании Старо-Кладбищенской улицы в Епархиальную, арк. 2. 6. *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 4, т. 2, спр. 2525. О постройке Каплуновской церкви. 7. *ДАХО.* – Ф. 3, оп. 202, спр. 51. О плац-парадной площади, арк. 11. 8. *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 1, т. 3, спр. 2467. О чествовании памяти Пушкина. 9. *ДАХО.* – Ф. 161, оп. 1, спр. 40. Об уступке Лютеранскому обществу во временное владение городской земли для устройства сада, арк. 59. 10. *ДАХО.* – Ф.45, оп. 1, т. 3, спр. 3328. О чествовании памяти Н. В. Гоголя. 11. *ДАХО.* – Ф. 51, оп. 1, спр. 166. Статистические сведения о городе Харькове списки домовладельцев по полицейским участкам. Том 2. арк. 210. 12. *ДАХО.* – Ф. 45. Оп. 1, спр. 3480 Об увековечивании памяти Т. Г. Шевченко. 13. *ДАХО.* – Ф. 3, оп.12, спр. 99, Об отпуске молодых деревьев из общественных дач около города Харькова для университетского сада, арк. 18. 14. *Довженко Е. Б.* Словарь исчезнувших названий. Выпуск I. Харьков: Исторический центр. Нагорная часть / Е. Б. Довженко. – Х., 2010. – 136 с. 15. *Дьяченко Н. Т.* Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Х., 1974. – 269 с. 16. *Журавлева С. В.* Из истории топонимики города Харькова (втор. пол.XVII XVIII вв.) / С. В. Журавлева // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х., 1997 – С. 40-44. 17. *Кравченко О.* Культурний ландшафт м. Харкова як відображення динаміки міської культури // Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті. – 2010.– № 3.– С. 193-195. 18. *Кравченко В. В.* Харьков / Харків: столица Пограничья / В. В. Кравченко. – Вильнюс, 2010. – 357 с. 19. *Куделко С. М., Тарасова Л. И.* Харьков: хроника столетий / С. М. Куделко, Л. И. Тарасова. – Х., 2010. – 394 с. 20. *Мачулин Л. И.* Улицы и площади Харькова / Л. И. Мачулин. – Х., 2007. – 480 с. 21. *Парамонов А. Ф.* Материалы к энциклопедии «Старый Харьков» / А. Ф. Парамонов. – Х., 2006. – 118 с. 22. *Плотчер. Е. А.* Слово о родном городе / Е. А. Плотчер. – Х., 2009. – 200 с. 23. *Рослик М.* Перший пам'ятник Кобзареві / М. Рослик // Прапор, 1963 – № 10. – С. 98-99. 24. *Топографическое* описание Харьковского наместничества 1787 года. – Х., 1878. – 34 с. 25. *Филарет (Д. Г. Гумилевский)* Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. / Д. Г. Гумилевский. – Х, 2006. – Т. 1. – 327 с. 26. *Харьков:* справочник по названям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов / Составители: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова. – Х., 2011. – 432 с. 27. *Харківський національний університет* імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев. – Х., 2004. – 749 с. 28. *Харьковский* календар на 1870 год. – Составил и выдал А. Подвысоцкий. – Репринт. изд. – Х., 2010. – 408 с. 29. *Щелков К. П.* Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. – Х., 1880. – 72 с. 30. *Історична довідка.*

Надійшла до редколегії 11.09.2013 р.

УДК 94:314.148(477.54) «XVIII/XX»

Основні джерела формування топонімичного середовища Харкова у другій половині XVII – у XIX ст. / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 119-130. Бібліогр.: 31 назва.

В статье автор анализирует основные источники формирования топонимической карты Харькова во второй половине XVII – в начале XX вв. Впервые была осуществлена попытка типологизации урбанонимов по факторам, которые повлияли на оформление и дальнейшее развитие топонимической среды города.

Ключевые слова: топоним, урбаноним, улица, источник номинации.

The main sources of a toponymic map of Kharkov in the second half of the 17th – in the early 20th century are analyzed in the article. The attempt of typology of urbanonimovs according to the factors that influenced the design and further development of a toponymic environment of the city was made for the first time.

Keywords: placename, urbanonim, street, the source of names.

С. С. ТЕЛУХА, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

РОЛЬ ВЛАДИКИ АНТОНІЯ (ХРАПОВИЦЬКОГО) В РЕФОРМУВАННІ ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ПАТРІАРШЕСТВА

В статті проаналізовано погляди митрополита Антонія щодо змін в церковно-релігійному управлінні та реформування синодального періоду історії РПЦ. Ініціативність стосовно назрівших змін в управлінні церквою довгий період часу жевріла в поглядах та мріях Владики. Спроба втілити їх у життя стала можливою на Помісному соборі 1917-1918 рр. в результаті якого Патріаршество було відновлено.

Ключові слова: РПЦ, реформування, патріаршество, Помісний собор, соборно-патріарше правління, вибори.

Вступ. Сьогодні Православна церква продовжує грати провідну роль в українському суспільстві. Вивчення змін в церковно-релігійному житті, взаємодія різних релігійних течій, історія конфесій залишаються актуальною тематикою в сучасній історичній науці.

Хвиля кардинальних змін 1917 р. захопила всі сфери життя суспільства та торкнулася кожного, не дивлячись до якої національності він належить, якій категорії населення відповідає та до якої церкви пригортається. Суцільна активізація не залишила осторонь і церковне життя в Україні, яке теж зазнало трансформації. Зречення від престолу Миколи II підштовхнуло лідерів Російської Православної церкви відвоювати в революційній хвилі, втрачені в далекому минулому виборність Патріарха та духовенства, участь мирян в управлінні церквою тощо. Саме реформування церковного управління та відродження патріаршества було прерогативною справою митрополита Антонія (Храповицького).

Метою дослідження є висвітлення поглядів та особистої ролі очільника Харківської єпархії (1914-1918 рр.) митрополита Антонія в реформуванні православної церкви та відновленні патріаршества.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи солідні видання з історії церкви в Україні, та в Росії присвячені періоду 1917-1921 рр. (праці В.Ульянівського, Б. Андрусишина, С.Фірсова, В.Лаврова) постать митрополита Антонія можна вважати недостатньо дослідженою. Крім того, оцінки його діяльності розходяться від відверто ворожих обвинувачень в шовінізмі та українофобстві, до лояльних, піднесених, прославляючих характеристик митрополита. На сьогодні відсутнє детальне дослідження участі Антонія (Храповицького) у роботі Загальноросійського Помісного Собору 1917-1918 рр. і ролі Владики у відродженні Патріаршества Російської Православної Церкви.

Революційні події лютого 1917 р. призвели до поглиблення кризової ситуації в церковно-релігійному житті країни. Мова йде, у першу чергу, про втрату Православною Церквою державної підтримки, активізацію сектантських рухів, загрозу розколу, виникнення «обновленських» настроїв в Православній Церкві та боротьбу за утворення національних помісних церков. На думку В. І. Ульянівського, революція загострила старі суперечності та негаразди в Церкві: протиріччя між білим і чорним духовенством, антимонашеські й антиєпископські настрої [1, с. 33].

Наприкінці червня 1917 р., після рішення Тимчасового Уряду про передачу церковних навчальних закладів Міністерству народної освіти суперечності між Церквою і державною владою загострилися. Соціально-політична активність священно- і церковнослужителів почала спадати, у внутрішньоцерковному житті чітко позначилася криза влади. Ієрархи стрімко втрачали контроль над парафіяльними священниками. У свою чергу, останні зіштовхнулися з непокорюю парафіян, а також представників нижчого церковного кліру – псаломщиків і пономарів. Всі ці фактори в сукупності призвели до різкого зниження церковних прибутків, що завдало відчутного удару матеріальним інтересам православного духовенства. Як наслідок, в духовному середовищі посилювалося незадоволення, зросла кількість священників, які сповідували праві погляди і переходили до опозиції. Церковні сили на певний час опинилися у «дещо розгубленому стані» [1, с. 27].

За цих умов пріоритетним напрямком діяльності Антонія (Храповицького) стало цілеспрямоване прагнення до реставрації соборно-патріаршої форми управління Російською Православною Церквою і відродження її незалежності від держави. Особливої актуальності це питання набуло після зречення престолу Миколою II, оскільки після цього Православна Церква, яка тривалий час не мала канонічного голови, залишилася і без світського керівника. Антоній (Храповицький) став одним з ініціаторів і найактивнішим прихильником ідеї скасування синодальної форми церковного управління і повернення до патріаршества.

Залишилися спомини, які було записано зі слів самого Владика, про те, що з самого дитинства він не розумів і засуджував дії Петра I зі скасування Патріаршества, але на всі свої питання отримував «... досить неоднозначні відповіді, в яких вже тоді ... чулася неправда» [5, с. 8]. Цю розповідь повторив свого часу і архієпископ Никон (Рклицький), який також наполягав на тому, що ідея відновлення в Росії Патріаршества зародилася в серці отця Антонія ще в ранньому дитинстві, а з роками тільки зростала та міцніла [5, с. 8]. Невідомо, чи дійсно переконання Владика мали такі глибокі витоки, але достеменно відома його позиція щодо відродження незалежності Православної Церкви у зрілому віці, коли він остаточно сформувався як людина, духовна особа та суспільно-політичний діяч. За словами відомого російського богослова протоієрея Георгія Флоровського «у Антонія завжди було дуже гостре відчуття внутрішньої незалежності Церкви», яке привело його «до теоретичного зіткнення з державою». Владика вважав Синод установою світською, неканонічною, несоборною, «невідомою святому православ'ю і вигаданою єдине для його розслаблення та розтління» [6, с. 431].

Згідно споминів архімандрита Кіпріана (Керна), владика Антоній почав вперше відкрито висловлюватися стосовно ліквідації Патріаршества в роки викладання у Санкт-Петербурзькій духовній академії, під час бесід з колегами і студентами [7, с. 50]. Нагода ж висловити власну точку зору на державному рівні з'явилася у нього тоді, коли за ініціативою Миколи II планувалася чергова церковна реформа з метою зміцнення основ віротерпіння. До її підготовки залучили і Антонія (Храповицького), тоді – єпископа Волинського і Житомирського. Він запропонував змінити правове становище Православної Церкви, оскільки інакше виникала загроза обмеження діяльності Церкви і духовенства з боку держави, а «голос Церкви знов не почують ані в приватному, ані в суспільному житті». Вже тоді Владика чітко сформулював головні наміри прихильників Патріаршества: на першому етапі вимагати надання Церкві якнайбільшої свободи в управлінні внутрішніми справами, згідно церковних канонів і морально-релігійних принципів; на другому – остаточне визволення її від прямого державно-політичного втручання, відродження морального авторитету і повернення статусу незамінної опори православної держави [6, с. 476].

Вимоги Високопреосвященного Антонія беззастережно підтримав голова Кабінету міністрів С. Ю. Вітте, який зазначив: «Одним єдиним шляхом до пробудження життя, що завмерло, може бути тільки повернення до колишніх канонічних форм церковного управління». Але тоді подібні наміри наштовхнулися на непримиренну позицію обер-прокурора К. П. Победоносцева. «Бездіяльність церкви, якщо вона є, скоріш за все залежить від її власного безсилля, а не від засилля держави» – саме таким був остаточний вердикт голови Святішого Синоду [6, с. 476-477].

Дискусії, пастирські з'їзди, складання єпархіальними преосвященими розгорнутих програм не призвели до скликання Помісного Собору і здійснення широких перетворень у релігійно-духовній сфері. З 8 березня по 15 грудня 1906 р., за наказом Синоду, працювало лише так зване «Передсоборне Присутствіє», під час роботи якого Антоній (Храповицький) знов акцентував увагу на необхідності відродження Патріаршества та неканонічності синодального управління, отримавши підтримку більшості церковних ієрархів. Проте позитивне рішення «Присутствія» подальшого втілення у життя не отримало, та й взагалі не мало юридичної сили. Невдовзі, на перешкоді роботи духовного зібрання стала перша російська революція, яка посунула церковні проблеми на другий план. Втім, і після закриття «Передсоборного Присутствія» владика Антоній продовжував відстоювати власні ідеї, читати лекції про значення Патріаршества, регулярно публічно наголошував на історичності цієї форми церковного управління [8, с. 54].

Безумовно, наміри Антонія (Храповицького) щодо реставрації російського православного патріархату були зрозумілими, виправданими, не позбавленими певного раціоналізму і мали під собою об'єктивні підстави, але в історіографії також присутня інша точка зору стосовно щирості цих намірів. Радянський історик О. Шамаро поставив під сумнів безкорисливість намірів Владики і фактично звинуватив його в кар'єризмі. У статті «Життя несостоявшегося патріарха» дослідник стверджує, що ієрарху ще з юнацьких років були притаманні честолюбні мрії, і навіть після постригу він не мав бажання замикатися в тиші чернецької келії.

Ось чому архієпископ так активно зацікавився ідеєю відтворення Патріархату – «в цьому сані Антоній і уявити ... не міг нікого крім себе. Мрія всього життя раптом реально намітилася на життєвому горизонті» [9, с. 36].

На перший погляд, подібна точка зору досить смілива. Однак, якщо відмовитися від сприйняття Антонія (Храповицького) виключно як безкорисної духовної особи, то з'являються окремі підозри. Дійсно, до початку ХХ ст. Храповицькому вже вдалося зробити приголомшливу кар'єру: в 24 роки він отримав ступінь магістра богослов'я, в 26 – став ректором Санкт-Петербурзької і Московської духовних академій в сані архімандрита, в 31 – отримав посаду ректора духовної академії в Казані, в 34 роки – єпископа; очолював архієрейські кафедри, в 1911 р. видав три томи власних робіт (релігійних проповідей і богословських трактатів), мав вищі урядові нагороди, зокрема, орден Святої Анни II ступеня. А отже немає нічого неприродного, коли священик, який так швидко пересувався ієрархічними сходами, прагнув до посади, що могла б стати гідним верхів'ям його кар'єри. Тим більше, що церковне служіння, врешті решт, – це лише один з різновидів професійної людської діяльності, а отже воно не виключає прагнення до кар'єрних досягнень.

Поштовхом для рішучих дій церковних ієрархів щодо відродження Патріаршества стала Лютнева революція 1917 р. Фактично, вони використали ситуацію політичного хаосу у власних інтересах і скористалися тимчасовим міжвладдям (або певним безвладдям) для скликання Загальноросійського Помісного Собору. Особливого протистояння з боку Тимчасового Уряду не спостерігалось. Навпаки, саме за його ініціативою 29 квітня (12 травня) Синод підписав звернення до Церкви з пропозицією відновити давній православний принцип обрання єпископату і створив Передсоборну Раду для підготовки Помісного Собору [10, с. 37]. Міністри демонстрували лояльність до Церкви та небажання головувати над нею, а також визнали її «першою серед рівних», хоча ідею відтворення Патріаршества все ж таки сприйняли стримано, вважаючи це «пережитком глибокої старовини», «відсталого Московського життя і щойно знищеного самодержавства» [11, с. 176].

В офіційному зверненні Святішого Синоду до всіх православних віруючих від 29 квітня 1917 р. говорилося: «Давно вже в умах православних людей існувала думка про необхідність ... кардинальних змін в системі управління Російською Православною Церквою та взагалі для упорядкування нашого церковного життя, як сказано в Святому Писанні та як було за часів Вселенських Соборів...» [12, с. 54]. У документі відверто зазначалося, що нові, вільні шляхи для церковного управління намітилися саме після революційного перевороту в умовах формування принципово нової суспільно-політичної ситуації [12, с. 54]. Подібну думку продублював інший документ – резолюція Передсоборної комісії: «Зміна державного устрою призвела до створення нових умов державного та суспільного життя, які потребують згоди і з церковним життям» [12, с. 54].

Нарешті, 15 (28) серпня 1917 р., в день Успіня Пресвятої Богородиці, в Москві, в Успенському соборі відкрився перший за 217 років Всеросійський Помісний Собор Російської Православної Церкви на чолі з Головою Собору митрополитом Московським Тихоном (Бєлавїним). Крім білого та чорного духовенства. в роботі

Собору брали участь і представники вищих світських кіл, які вперше отримали таке значне представництво в церковних зібраннях. Всього на Соборі було присутньо 564 делегата, з них – 10 митрополитів, 17 архієпископів, 52 єпископа, 2 протопресвітера, 15 архімандритів, 2 ігумена, 3 ієромонаха, 4 митрофорних протоієрея, 64 протоієрея, 54 священника, 2 протодиякона, 8 дияконів, 26 псаломщиків та 278 світських осіб, серед яких – колишній обер-прокурор Синоду О. Д. Самарін, міністр сповідань в діючому Тимчасовому уряді А. В. Карташов, відомі російські філософи С. М. Булгаков та Е. М. Трубецький [12, с. 54]. Антоній (Храповицький) був обраний делегатом від «ученого чернецтва». У цілому робота Собору тривала з перервами більш ніж рік, до жовтня 1918 р. На нього покладалися сподівання на вирішення багатьох найважливіших церковних і суспільно-політичних питань, перш за все, питання вищого церковного управління, статусу Православної Церкви в державі, внутрішнього церковного устрою, управління церковним майном [13-16]. Всі вони були обговорені напередодні відкриття Собору та отримали відображення в законопроектах, які підготували передсоборні комітети.

Найактивнішим учасником обговорення головного законопроекту про реформу вищого церковного управління став архієпископ Антоній. Історик російської діаспори О. Казем вважав, що роль Владики на Соборі взагалі була центральною [17, с. 2]. І хоча на момент відкриття Собору, через монархічні погляди і прихильність до царської родини, моральна атмосфера навколо Владики виявилася дуже складною, але це не завадило йому стати керуючим ідейним лідером з питання реставрації Патріаршества, проводити наполегливу агітацію і збільшити кількість своїх прихильників, передусім, за рахунок молодих священнослужителів і церковних діячів [11, с. 176].

Жодного противника Патріаршества не знайшлося і серед делегатів від селянства. «У нас немає більше Царя. Немає батька, якого ми могли б любити. Синод любити неможливо. А тому нам потрібен Патріарх» – ось так висловився один з делегатів-селян на підтримку відродження Патріаршої влади [18, с. 86].

Дуже скоро пропатріарша аргументація архієпископа Антонія набула незаперечного авторитету, а керівництво зновствореного Відділу про найвище церковне управління поділяло погляди Антонія [11, с. 177].

Втім, якщо оцінювати аргументацію владики Антонія з сучасних наукових позицій, то вона досить поверхова. Збереглася «Промова про Патріаршество» владики Антонія, яка була прочитана ним на одному з засідань Помісного Собору і надає можливість відстежити хід думок архієпископа. Головний акцент доповідач зробив на досить пунктирному історичному екскурсі щодо витоків Патріаршества, надмірно емоційному, а місцями, навіть, пафосному [11, с. 184-187]. Ретельний аналіз документу підтверджує факт ігнорування (або нерозуміння) Владикою дійсного становища Православної Церкви. Він впевнено переконував аудиторію у необхідності реставрації патріаршого престолу з трьох причин. По-перше, «з перших часів християнства не було жодної Церкви, яка б не мала загального пастиря ... Жодне стадо не може бути без пастиря»; по-друге, «вже з часів Св. князя Володимира на Русі був патріарх – Константинопольський ... Отже, патріарх у нас був завжди»; і, по-третє, «благочестиві люди, ревнителі Церкви, завжди думали і

мріяли про Патріаршество, але мало говорили через утиски, що існували». І далі у промові говорилося: «під час революції з'явилися можливості говорити, і вільнолюбні люди заговорили» [11, с. 184-185]. Подібна позиція досить дивна для переконаного монархіста та реакціонера, яким вважався Преосвященний Антоній. Певно, кар'єрні амбіції архієпископа були настільки великими, що заради перспективи отримати високу посаду Патріарха він готовий був позбутися колишніх політичних і життєвих принципів та шукати переваги в революційному безладі.

Але для специфічної аудиторії Помісного Собору подібні аргументи мали вагу. Взагалі, всі прихильники реставрації патріаршої влади дотримувалися точки зору про те, що «Російський Патріарх – ... символ того, що з падінням царської влади не пала Свята Русь» [18, с. 86].

Однак не обійшлося без запеклих дискусій, оскільки не всі делегати поділяли думку про доцільність відродження Патріаршества в умовах ліквідації монархії і формування республіканської системи влади. Опозиціонери наполягали на тому, що Патріарх здатний якісно взаємодіяти виключно з міцною імператорською владою [8, с. 95].

Собор до останнього вагався, не беручи на себе сміливість здійснити рішучий крок. Тільки за сім днів до більшовицького перевороту кількість прибічників відновлення патріаршої влади, нарешті, переважила кількість противників за рахунок делегатів-консерваторів, так званих «поміркованих делегатів», які виступали за збереження при Патріарху дорадчого представництва у складі архієреїв, духовенства і мирян, а також депутатів-інтелектуалів на зразок професора С. Булгакова [10, с. 38-39].

Вирішення питання вкрай затягнулося. У середині жовтня 1917 р., в умовах повної політичної катастрофи, дискусії поновилися з новою силою. На засіданні 19 жовтня більшість ораторів висловилися за відновлення Патріаршества [8, с. 95]. За словами єпископа Астраханського Митрофана, вирішення цього питання більш не можна було відкладати, бо «коли йде війна, необхідний єдиний ватажок, без якого воїнство йде уроздріб» [19, с. 29].

Російський філософ князь Е. М. Трубецькой висловив думку про те, що «соборна свідомість примирила колишніх противників з прихильниками Патріаршества. Як і належало Собору, різномудства вирішилися в душі єднання і любові» [18, с. 86]. Лише невелика кількість делегатів так і залишилася на антипатріарших позиціях; згодом більшість з них долучилися до так званої «живої», обновленської церкви. Антоній (Храповицький) жартівливо називав їх «Ракітіни» – за іменем персонажа роману Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови» семінариста Ракітіна, який з одного боку вважався «новою людиною», лібералом і прогресистом, а з іншого – відрізнявся надмірною нерішучістю [18, с. 86].

Реальних претендентів на Патріарший престол було три: архієпископ Новгородський Арсеній (Стадницький), митрополит Московський Тихон (Белавін), архієпископ Харківський та Охтирський Антоній (Храповицький). Останній вважався безсумнівним фаворитом, користувався підтримкою абсолютної більшості делегатів Собору, і, здавалося, не мав серйозних суперників у змаганні за високу

посаду. Було прийняте рішення обирати Патріарха у два етапи: «У повному ... складі ... Священна Рада обирала трьох кандидатів у патріархи. Потім – за звичаєм, який надав Апостол Матфей, – кинули жереб, який і вирішив, хто з трьох буде патріархом» [5, с. 40]. Всю ніч напередодні вибору ковчег з білетами, на яких були вказані імена трьох претендентів, стояв біля ікони Володимирської Божої Матері, а вранці «рука монаха-затворника, що його було висунуто церковним собором на роль «руки всевишнього», витягнула з ... ковчежця записку з ім'ям московського митрополита Тихона» [18, с. 86; 9, с. 37]. За саркастичним висловом історика О. Шамаро: «все зруйнувалося у столбового дворянина Олексія Храповицького в одну мить! Все життя пішло прахом! І слабкою втіхою був сан Митрополита, який надав йому одразу... зновобраний патріарх» [9, с. 37].

Втім, в подібних ситуаціях владика Антоній умів триматися гідно і «треба віддати Митрополиту ... належне: як би круто не повертався потік історичних подій, він завжди зберігав ... своєрідну першість, не кривдячи при цьому самого себе» [9, с. 37]. До кінця життя Храповицький жодного разу не прокоментував цю подію а ні в приватних розмовах, ані в публікаціях. За відсутністю документальних підстав, справжнє відчуття владика Антонія після рішення Собору – можливо, розчарування, образи, сильний удар по самолюбству – залишається тільки уявляти. Впевнено можна стверджувати лише те, що він першим привітав Патріарха Тихона з обранням на високу посаду земним уклоном і словами: «Ти, Святіший Патріарх, подарований нам Божим чудом і в цьому світла запорука благої надії на те, що не дивлячись на всі скорботи ... буде служіння переможним для віри і благочиння, як служіння, що ознаменувалося безсумнівним проявом серед нас перста Божого Промислу» [7, с. 50; 17, с. 2].

Після реорганізації церковного управління учасниками Собору було порушено питання про упорядкування митрополичих кафедр, в контексті якого обговорювалася можливість возведення архієпископа Антонія в сан митрополита. 18 листопада 1917 р. від делегатів Помісного Собору надійшла колективна заява наступного змісту: «Визнаючи доречним разом з відновленням на Русі патріаршества, та, як наслідок, збільшення митрополичих кафедр, з усією повагою ми просимо Раду Помісного Собору винести на обговорення питання про возведення в сан митрополитів двох останніх кандидатів в Патріархи – Високопреосвященого Антонія та Арсенія, архієпископів Харківського та Новгородського. Обидва ці святителі вже двічі вшановувалися нашим Собором високим обранням і в головуючі Собору, і в Патріарші кандидати. Не говоримо ми про особисті якості, заслуги та блага, які зробили ці видатні діячі для православної церкви» [15, арк. 1-2; 20, арк. 6]. Крім цього, були надані особисті заяви від учасників Собору І. Влатродусова, М. Сперанського, І. Покровського та багатьох інших з клопотанням про присвоєння митрополичих санів [15, арк. 1-2].

28 листопада 1917 р., на підставі наданих заяв, Синод підписав наступний наказ: «Святіший Синод, беручи до уваги важливість та святість в служіннях названих архіпастирів визначив: ввести в сан митрополита товариша головуючого Святішого Собору архієпископа Новгородського Арсенія та Харківського Антонія, які були

одними з кандидатів на патріарший престол та надати їм право на носіння білого клобука та митр з хрестами» [15, арк. 1-2].

Висновки дослідження. Отже, перебуваючи на посаді архієпископа Харківського і Охтирського, Антоній (Храповицький) не припиняв участі у загальноцерковному житті, висловлював думки щодо ключових церковно-релігійних проблем свого часу, головною з яких було відродження Патріаршества і повернення Російській Православній Церкві незалежності від держави. У складних революційних умовах влади Антоній, відрізняючись гострим відчуттям реалій свого часу, став одним з ініціаторів та активних учасників Загальноросійського Помісного Собору, найважливішим підсумком якого стало обрання Патріарха. Помісний Собор 1917-1918 рр. мав велике історичне значення і поклав край синодальному періоду в історії Російської Православної Церкви.

Список літератури: 1. Андрусишин Б. І. Церква в Українській Державі, 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навчальний посібник для студентів вузів / Б.І.Андрусишин. – К., 1997. – 174 с. 2. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / В. І. Ульяновський. – К., 1997. – 200 с. 3. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890–х – 1918 гг.) / С. Л. Фирсов. – М., 2002. – 624 с. 4. Лавров В. М. Иерархия Русской Православной церкви, патриаршество и государство в революционную эпоху / В. М. Лавров. – М., 2008. – 376 с. 5. *Письма Блаженнейшего Митрополита Антония (Храповицкого)*. – Джорданвилль, 1988. – 290 с. 6. *Флоровский И.* Пути русского богословия / И. Флоровский. – Париж, 1988. – 599 с. 7. *Архимандрит Киприан (Керн)*. Митрополит Антоний Храповицкий / Архимандрит Киприан (Керн) // ЖМП. – 1996. – С. 52–59. 8. *Введенский А. И.* Церковь и государство: (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918 – 1922 гг.) / А. И. Введенский. – М., 1923. – 252 с. 9. *Шамаро А.* Житие несостоявшегося патриарха / А. Шамаро // Наука и религия. – 1983. – С. 36–52. 10. *Поспеловский Д.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М., 1995. – 511 с. 11. *Никон (Рклицкий), еп.* Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого / Никон (Рклицкий). – Нью-Йорк, 1958. – Т.4. – 248 с. 12. *Введенский А. И.* Церковь патриарха Тихона / А. И. Введенский. – М., 1923. – 77 с. 13. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 28. 14. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 49. 15. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 66. 16. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 605. 17. *Казем-Бэк А.* Митрополит Антоний / А. Казем-Бэк // Бодрость. – 1936. – № 95. – С.2. 18. *Трубецкой Г. Н.* Памяти Святейшего патриарха Тихона / Г. Н. Трубецкой / Путь. Орган русской религиозной мысли. : В 6-ти кн.– Кн. 1.– М., 1992.– С. 86–92. 19. *Крывелев И. А.* Русская православная церковь в первой четверти XX века / И. А. Крывелев. – М., 1982. – 64 с. 20. ДАРФ. – Ф. 3431. – Оп. 1. – Спр. 489.

Надійшла до редколегії 23.11.2013 р.

Роль Владика Антонія (Храповицького) в реформуванні церковного управління та відновлення патріаршества / С. С. Телуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 131-139. Бібліогр.: 20 назв.

В статтю проаналізовані погляди митрополита Антонія по змінам в церковно-релігійній управлінні і реформуванні синодального періода історії РПЦ. Ініціативність в назривших змінах в управлінні церквою довгий період часу теплилась во поглядах і мечах Владика. Попытка воплотити їх в життя стало можливим на Поместном соборі 1917-1918 гг. в результаті якого Патріаршество було відновлено.

Ключевые слова: РПЦ, реформування, патріаршество, Поместний собор, соборно-патріарше правління, вибори.

The looks of metropolitan Anthony to changing in to church religious management and reformation of synod period of history of the Russian orthodox church are analysed. Long period of time a metropolitan tried to attain changes in a management a church. An attempt to incarnate them in life became possible on the Pomisniy cathedral 1917-1918 which Patriarchate was picked up thread as a result of.

Keywords: reformation, patriarchate, Pomisniy cathedral, cathedral patriarch rules, elections.

УДК 351.74:343.102:33.027«192»(477.54)

О. В. ЧЕРНУХА, канд. іст. наук, ст. викладач, ХНМУ, Харків

СТАН МАТЕРІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ХАРКІВСЬКОЇ МІЛІЦІЇ ТА КАРНОГО РОЗШУКУ У РОКИ НЕПУ

У статті автор досліджує стан матеріального забезпечення підрозділів харківської міліції та карного розшуку у роки проведення нової економічної політики. Ґрунтовний аналіз тих змін, що відбувалися у становищі правоохоронних органів протягом 1920-х рр., дозволив з'ясувати, що період НЕПу позитивно вплинув на матеріальне забезпечення міліції Харківщини, сприяючи поступовому подоланню кризових явищ перших років десятиліття.

Ключові слова: міліція, карний розшук, нова економічна політика, матеріальне забезпечення.

Вступ. Період 1920-х рр. виявився часом випробувань для молодшої міліції Радянської України. Неприятливі умови в яких перебувала країна після тривалого періоду соціальних катаклізмів, доповнювалися непростю криміногенною ситуацією у суспільстві. Запровадження НЕПу дозволило частково подолати наслідки повоєнної розрухи, проте водночас стимулювало появу і розповсюдження нових форм протиправної поведінки. Розраховувати на успішне протистояння кримінальному світу, можна було лише за умови задовільного матеріального постачання правоохоронних органів, яке на початку 1920-х рр. знаходилося у

© О. В. Чернуха, 2013

катастрофічному стані. До кінця десятиліття ситуацію було виправлено. Яким чином це вдалося, можна відповісти, якщо дослідити вплив заходів НЕПу на зміни у матеріальному становищі харківської міліції та карного розшуку 1920-х рр.

Метою дослідження є визначення причин та наслідків основних змін у стані матеріального забезпечення правоохоронних органів Харківщини у контексті заходів передбачених новою економічною політикою.

Виклад основного матеріалу. Протягом 1920-х рр. утримання органів внутрішніх справ здебільшого перекладалося на місцеві бюджети. В більшості випадків місцеві органи влади були неспроможні задовольнити їхні потреби. Практично повна розруха народного господарства країни, викликана світовою та громадянською війною, домінування аграрного сектору в економіці, державна політика суцільної економії – все це не сприяло успішному фінансуванню державних органів, які опинилися на балансі місцевих бюджетів. У цьому контексті Харківщина не була винятком.

Утримання міліції на місцевому бюджеті (аж до повітового), «тотальна муніципалізація» призвели до того, що працівникам територіально сусідніх органів міліції, які перебували в однакових умовах, встановлювалися оклади, що істотно відрізнялися. Недивно, що наслідком цього став значний рівень соціальної напруженості у ОВС, що, в свою чергу, викликало масові звільнення з правоохоронних органів працівників, які не бачили для себе ніяких перспектив і не могли забезпечити власні родини найнеобхіднішим. Враховуючи, курс спрямований на зменшення штатів, перспективи харківської, як і радянської міліції в цілому, виглядали не надто райдужними.

Особливо важкими були 1921-1922 рр. Народному комісарові внутрішніх справ постійно надходили рапорти з місць про катастрофічний стан забезпечення ОВС, їх майже повну дезорганізацію і нездатність виконувати внаслідок цього свої безпосередні функції. Після проведення перевірки стану харківської міліції навесні 1921 р. начальник республіканської міліції В. Чайковський констатував у своєму звіті: «Зброя зберігається у жахливих умовах, немає навіть натяку на її чищення, не ведеться перепис зброї, гвинтівки стоять по закутках, як «дрова». Аналогічна ситуація і з боєприпасами. Ящики з патронами зберігаються разом із продуктами харчування та посудом» [3, арк. 36].

А в рапорті від 6 червня 1922 р. начальника харківської губміліції С. І. Олійника повідомлялося, що відтік з лав міліції у губернії набув масового і стихійного характеру. Він просив керівництво НКВС надати кредит з метою погашення заборгованості по зарплатні за останні півроку. Якщо цього не буде зроблено, наголошував він, у найближчій перспективі харківська міліція може залишитися взагалі без особового складу [12, арк. 86].

Влітку 1922 р. критична ситуація склалася майже у всіх повітах Харківської губернії. У рапорті начальника Куп'янського повіту зазначалося: «Станом на 1-е травня я мав у своєму розпорядженні 235 свівробітників, а на 1-е червня вже 175... З міліції поголовна втеча під різноманітними приводами. Більшість співробітників прямо ставлять питання: якщо не забезпечуєте зарплатнею, обмундируванням, пайком, я змушений вимагати хабарі та йти на інші злочини. Щоб не потрапити на

лаву підсудних, краще звільніть мене» [12, арк. 87]. Постала реальна загроза перетворення міліції з органу, що захищає законність, у структуру, яка сама загрожує суспільній безпеці.

Місяцями не отримували зарплатні (про що свідчать численні доповідні записки до начальника навчальної частини) і викладачі курсів вищого командного складу міліції, що взагалі поставило їх на межу закриття [12, арк. 99-103]. Іншою проблемою в цей час залишалася суттєва різниця у ставках зарплати для тих самих категорій працівників органів внутрішніх справ сусідніх губерній, і навіть, сусідніх повітів однієї губернії. Всюди спостерігалися невчасна видача обмундирування, затримки зарплати, пайків і т. п.

У жахливому стані перебували приміщення, в яких працювали міліціонери. У рапорті головному начальнику міліції УСРР головний лікар харківської амбулаторії від 2 лютого 1922 р. рапортував: «Було оглянуто караульне приміщення при Головніміліції. Виявлено надзвичайне забруднення приміщення. На 15 чоловік лише 6 зіпсованих топчанів з повною відсутністю постільної білизни. Приміщення надто мале і не розраховане на 15 людей. Збільшена скупченість викликає вошивість особового складу та поширення інфекційних захворювань. Вчора до амбулаторії гарнізону було відправлено трьох осіб у лихоманковому стані, є підозра на тиф. В результаті сьогоднішнього огляду зафіксовано ще один випадок лихоманки та захворювання шлунка, викликане систематичним недоїданням. Такі умови життя для міліціонерів, що несуть караульну службу, неприпустимі і можуть викликати поширення епідемії тифу» [15, арк. 111].

Відсутність необхідних фінансових засобів поглиблювала кризовий стан у системі органів внутрішніх справ Харківщини. Несвоєчасні виплати заробітної плати загрожували повним розвалом організації робітничо-селянської міліції. На початку 1923 р. зарплата міліціонера не тільки була на 30-40 % нижче, ніж у державного службовця, але і її видачу затримували до півроку [1, арк. 45]. Для порівняння зазначимо, що зарплата молодшого міліціонера наприкінці 1922 р. становила 11 250 руб., а вартість 1 пуда пшеничного борошна на Благовіщенському базарі сягала 10 402 руб. [1, арк. 65].

Навіть з урахуванням того факту, що 1922 р. був голодним, коли ціни на основні продовольчі товари значно зросли, ці цифри переконують у скрутному становищі, в якому перебувала тогочасна харківська міліція. Карний розшук не мав грошей навіть на витрати, пов'язані з проведенням операцій, і утриманням секретної агентури. Новонабраний особовий склад міліції (замість фахівців старої школи), майже не одержуючи грошей і продовольства, мусив залишати службу.

На практиці це призвело до значного робочого перевантаження працівників міліції (за повсюдної «норми обслуговування» – 4-5 тис. населення на одного працівника в сільській місцевості, вона перевищувались у два й більше рази), а також до погіршення охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю.

Звичайно, аналізуючи цей період, можна відзначити і деякі успіхи. У цьому контексті багато важила вже згадувана постанова Раднаркому УСРР «Про реорганізацію міліції і поліпшення матеріального стану її працівників». Вона передбачала підвищення окладів працівників міліції на 75 %. Південному бюро

ВЦРПС і Головному управлінню міліції УСРР доручалося розробити преміальну систему для працівників міліції. Органам постачання військового відомства ставилося в обов'язок постачати міліцію за нормами тилового продовольчого червоноармійського пайка [11, с. 166].

Колективи багатьох підприємств Харкова і повітів губернії приймали на зборах рішення про надання допомоги міліції. Так, делегати промислових підприємств Петінсько-Журавлівського та Іваново-Лисогірського районів у квітні 1922 р., заслухавши доповідь про матеріальне становище харківської міліції, ухвалили перерахувати міліції дводенний заробіток, обстежити всі райони і з'ясувати потреби рядового міліціонера. Вільшанський виконком тоді ж постановив висловити подяку резерву міліції, що виявив ініціативу у встановленні порядку і спокою в районі та в остаточному викоренні бандитизму. Громадяни волості на знак вдячності передали до резерву міліції 20 пар чобіт. Робітники 3-ї суконної фабрики для поліпшення побуту міліціонерів перерахували одnodенний заробіток. Таке ж рішення прийняли колективи 5-ї тютюнової фабрики і багатьох інших підприємств [8, с. 59].

З червня 1922 р. в правоохоронних органах набула поширення практика преміювання тих працівників, які досягли певних успіхів у своїй професійній діяльності. Так, на республіканському рівні міліціонер мав можливість отримати премію в розмірі до шести місячних окладів, на губернському – до трьох місячних окладів, на повітовому – одномісячного окладу.

З 1 травня 1922 р. усі працівники міліції звільнялися від плати за комунальні послуги, у тому числі й від квартирної плати. Кредити на утримання міліції збільшилися майже на 100 %. З 1 серпня 1922 р. Президія ВУЦВК поширила на сім'ї міліціонерів пільги, якими користувалися сім'ї військових. У січні 1923 р. Всеукраїнський Центральний Комітет видав постанову про введення форми одягу для особового складу міліції [10, с. 232-235].

За особливо важкі та небезпечні умови роботи працівникам карного розшуку вводилася доплата у розмірі 50 % від окладу. Членство у профспілці (від 1923 р.) дозволяло позитивно вирішувати питання про грошову компенсацію стройовому складові міліції та карного розшуку за роботу в нічний час, вихідні й святкові дні. Іншими словами, запанував порядок, відповідно до якого всі пільги, доплати, заохочення адресувалися насамперед працівникам, безпосередньо зайнятим охороною громадського порядку і боротьбою зі злочинністю (тобто «головним» службам) [8, с. 122].

Головне управління міліції у наказі № 311 від 29 червня 1923 р., оприлюднило інструкцію «Про преміювання працівників карного розшуку», в якій визначалися правила та норми преміювання правоохоронців за розкриття злочинів. Керуючись положеннями інструкції, керівництво губернського апарату міліції, видало наказ № 484 по робітничо-селянській радянській міліції Харківської губернії від 13 липня 1923 р. Він передбачав, що у разі самостійного розкриття злочину співробітником міліції, або у випадку надання суттєвої допомоги у знешкодженні злочинців агентам карного розшуку, міліціонер мав отримати грошову винагороду виходячи з таких міркувань: а) 60 % видавалося міліціонерам, які безпосередньо розкрили злочин, тобто знайшли майно і винних; б) 40 % припадало на окремі грошові винагороди

працівникам міліції за розкриття немайнових злочинів, з яких не робили відрахування відсотків за відсутністю майнових цінностей [2, арк. 20].

Преміювання було позитивним кроком, схвально сприйнятим особовим складом харківської міліції, проте воно було не здатно вирішити увесь комплекс проблем з матеріального забезпечення, яке, в цілому, продовжувало залишатися на низькому рівні. У січні 1924 р., на засіданнях міськради зазначалося недостатнє матеріальне забезпечення працівників міліції і розшуку, 67 % з яких навіть не мали власного житла [4, арк. 21]. Було прийнято рішення звернутися до керівництва республіки з проханням збільшити жалування харківським правоохоронцям та виділити кошти на побудову колективних гуртожитків для міліціонерів.

Зі звіту начальника Харківської губернської міліції і розшуку С. І. Олійника від 28 червня 1924 р. «Про заходи, вжиті для централізованого утримання міліції та розшуку на місцях» до начальника республіканської міліції, випливає, що з метою регулювання грошових виплат міліціонерам в масштабі губернії укладався губернський колективний договір. Цей крок нарешті дозволив ліквідувати істотну різницю в окладах співробітників міліції та карного розшуку, яка мала місце навіть в тих випадках, коли вони посідали однакові посади. На думку начальника, причина такого дисбалансу в рівні зарплат, затримок і невчасних їх виплат полягала в тому, що фінансування міліції і карного розшуку відбувалося з місцевих бюджетів [5, арк. 435].

Станом на середину 1920-х рр., завдяки загальному підйому радянської економіки та зростанню рівня життя населення, ситуація з матеріальним забезпеченням органів внутрішніх справ дещо покращилась. Поширення практики матеріального стимулювання роботи правоохоронців, яка найбільш повно відповідала ідеям і принципам НЕПу, дозволило застосовувати у функціонуванні системи органів внутрішніх справ принцип соціальної справедливості. Чимало рішень у цій сфері залишаються актуальними і в сучасних умовах.

Якщо у 1920-1921 і частково у 1922 р. міліціонер отримував із великими перебоями червоноармійський тилловий пайок і мізерну та несистематичну платню, то в 1923 р. (після проведення фінансової реформи) він став одержувати на селі від 7 до 12 рублів, а в місті Харкові – 15 рублів на місяць. Протягом 1924 р. оклади працівників міліції й розшуку в Харкові були збільшені удвічі. Піший міліціонер зміг одержувати 31 рубль, кінний – 35 рублів. У селі молодший міліціонер одержував від 15 до 20 рубл. Встановлений мінімум зарплати для начальників районних відділень міліції з 1925 р. становив 40 рубл. [16, с. 44]. Проте не можна говорити, що й новий, підвищений оклад значно поліпшував матеріальне становище міліціонерів навіть офіцерського складу, оскільки дорівнював заробітку робітника середньої кваліфікації.

Якщо обмундируванням міліція у 1920-1921 рр. майже не забезпечувалась, а в першому кварталі 1922 р. забезпечувалась лише на 10-12 % і міліціонер виглядав як озброєна людина одягнута переважно, у цивільний одяг, то в 1923 р. на рівні губернії міліція була обмундирована на 60 %, а в 1924 р. на 75 %. Приміщення, де розташовувались міліція і розшук у місті Харкові в 1924 р., були наново

відремонтовані та забезпечені в достатній кількості необхідним інвентарем, а гуртожитки міліціонерів – білизною [8, с. 73].

Станом на 1924 р. профспілки на 97 % охоплювали особовий склад міліції та розшук. Відбулося унормування тривалості робочого дня. Так, для молодшого стройового складу він становив вісім годин. Кожен тиждень співробітник мав право на вихідний. У вихідні до несення служби допускалися лише стройовий склад та оперативні працівники карного розшуку. Кожен район мав власне артільне котлове постачання. На його утримання, з місячної зарплати правоохоронця відраховувалася сума розміром від 9 до 11 рублів [6, арк. 73].

В місті та округах з'вились добре обладнані стайні для міліцейського кінного резерву. Суттєво збільшилися норми видачі фуражу, вжито заходів щодо покращення догляду за кінськими. Зношену кінську збрую поступово змінювали на нову [6, арк.74].

У другій половині 1920-х рр. матеріальне становище міліціонерів поволи покращувалось, хоча й залишало ще чимало нарікань. Скажімо забезпеченість співробітників харківської губміліції та розшуку речами на 1 жовтня 1926 р. становила: шинелями на 85 %, сукняними костюмами – 70 %, взуттям – 83 % [6, арк. 183]. У цей же час відбувалась зміна форми: заміна френчів на гімнастерки, встановлення сірого кольору матерії для шинелей замість чорного тощо. Витрати на утримання працівника міліції, враховуючи зарплатню та речове забезпечення, у 1924 р. становили 309 рубл., а у 1926 р. зросли до 515 рублів на рік.

У січні 1926 р. в Харківському окрузі було запроваджене страхування співробітників міліції і розшуку на випадок телесних ушкоджень чи смерті [13, арк. 33]. Розмір страховки становив від 500 до 1000 рублів.

Відтоді розпочалось також щорічне державне нормування зарплатні працівників міліції шляхом встановлення сталих окладів для співробітників окружних центрів та районів. Втілення в життя цього заходу усунуло різноманітність ставок у районах, що перебували в межах одного округу. Ці нововведення привели до зростання ставок міліціонерів. По Харківському округу ситуація із зарплатнею виглядала так: у 1926 р. максимальна ставка дорівнювала 47 руб. 85 коп., мінімальна – 28 руб., а у 1927 р. – відповідно 50 руб. 50 коп. та 37 рублів [14, арк. 23]. Підвищення становило 15 %. Крім того, слід відзначити помітне скорочення між розмірами максимальної та мінімальної ставок.

У загальнореспубліканському вимірі за максимальним рівнем зарплатні Харківський округ поступалася лише Сталінському (Донецькому), де її розмір у 1927 р. сягнув 70 руб. Найменше ж отримували працівники Уманського, Бердичівського, Мелітопольського і Старобільського округів, де максимум становив лише 33 рублі.

Втім, реальний розмір грошових доходів правоохоронців можна оцінити за рівнем купівельної спроможності рубля на харківському роздрібному ринку станом на 1 травня 1926 р. У той час борошно житнє коштувало 10 коп., борошно пшеничне – 29 коп., м'ясо 1 сорту – 80 коп., олія соняшникова – 60 коп., картопля – 5 коп., цукор-пісок – 62 коп., сіль – 5 коп. (усі ціни наведені за 1 кг). За шматок мила тоді платили 17 коп., а за десяток сірників – 15 коп. Бажаючим оновити свій гардероб

метр ситцю обходився в 40 коп., метр сукна – від 40 до 85 коп. За пару юхтових чобіт доводилося платити від 12 до 22 рублів [9, с. 190].

Не дивлячись на позитивні зрушення у матеріальному забезпеченні правоохоронців, все ж стверджувати про повне вирішення проблем такого характеру не можна. Зокрема, навіть наприкінці десятиліття, давалася ознаки житлова криза. Станом на травень 1928 р. 55 % міліціонерів Харківщини не мало постійного житла, 29 % проживало у гуртожитках, квартирами було забезпечено лише 16 % [7, арк. 276]. Житлова проблема ще довго залишалась однією з найбільш болючих.

Висновки дослідження. Матеріальне забезпечення харківської міліції протягом 1920-х рр. мало стійку тенденцію до поступового покращення. Початок десятиліття виявився найскладнішим етапом. Відсутність будь-яких соціальних гарантій, низький рівень зарплатні та її постійні затримки, хронічний дефіцит обмундирування, аварійний стан службових приміщень – усе це ставило міліціонерів на межу боротьби за власне виживання, відволікаючи від професійних обов'язків – протидії злочинному світові. Тому не викликають подиву велика плінність кадрів у міліцейських органах, недостатня ефективність їх роботи, високий відсоток правопорушень власне у міліцейському середовищі.

Паралельно з тим, як країна долала наслідки суспільно-політичних та соціально-економічних катаклізмів, поліпшувалося і матеріальне забезпечення ОВС. У цьому позитивну роль відіграв столичний статус Харкова, завдяки чому рівень матеріального забезпечення співробітників міліції міста вже у 1924-1925 рр. вважався одним з найвищих в республіці. Втім, навіть у другій половині десятиліття в цій сфері залишалось ще чимало проблем, переважно пов'язаних з відсутністю сталої системи соціальних гарантій правоохоронцям з боку держави та невисоким рівнем зарплатні у порівнянні з більшістю держслужбовців. Але у будь-якому разі, можна впевнено стверджувати, що період НЕПу позитивно вплинув на матеріальне забезпечення міліції Харківщини, сприяючи поступовому подоланню кризових явищ перших років десятиліття.

Список літератури: 1. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф.-Р. 432. Ахтырский уездный исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Оп. 1. – Спр. 345-а. Переписка с Харьковским Окрисполкомом и его отделами, Главного и районных управлений рабоче-крестьянской милиции и розыска по административным вопросам с 1 октября 1926 г. по 1 сентября 1927 г. 2. *ДАХО.* – Ф.-Р. 432. – Оп. 1. – Спр. 349. Переписка с Главным и районными управлениями рабоче-крестьянской милиции и розыска по административно-хозяйственным вопросам за период с октября 1928 г. по апрель 1929 г. 3. *ДАХО.* – Ф.-Р. 563. Управление Харьковской губернской рабоче-крестьянской милиции и розыска. – Оп. 1. – Спр. 38-а. Приказы по Харьковской губернской рабоче-крестьянской милиции по основной деятельности и личному составу за период с 22 февраля по 28 ноября 1921 г. 4. *ДАХО.* – Ф.-Р. 563. – Оп. 2. – Спр. 24. Распоряжения, циркуляры и инструкции НКВД и Главного управления рабоче-крестьянской милиции и розыска УССР, Харьковского губисполкома и его отделов за период со 2 января по 28 августа 1924 г. 5. *ДАХО.* – Ф.-Р. 563. – Оп. 2. – Спр. 25. Договоры на охрану торгово-промышленных предприятий губернии за период с 1 января по 23 декабря 1924 г. 6. *ДАХО.* – Ф.-Р. 563. – Оп. 2. – Спр. 58. Материалы обследования деятельности окружных управлений рабоче-крестьянской милиции и розыска за период с 23 мая по 23 июня 1925 г. 7. *ДАХО.* – Ф.-Р. 564. – Оп. 4. – Спр. 42. Информационные сводки о происшествиях в округе за 1927 – 1928 гг. 8. *Коцан І.* Міліція Харківщини у 1917 – 1930 рр.: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. Коцан. – Х., 2003. – 190

с. **9.** *Мартынченко О.* Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины / О. Мартыненко – Х., 2005. – 280 с. **10.** *Органы и войска МВД России: Краткий исторический очерк* / [Составит.: В. Некрасов, А. Борисов, М. Детков и др.] – М., 1996. – 464 с. **11.** *Собрание узаконений (СУ) УССР.* – 1921. – № 5. **12.** *Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО).* – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 996. Статистические сведения о деятельности уголовных розысков на Украине за период с 8 апреля по 5 мая 1922 г. **13.** *ЦДАВО.* – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 2326. Доклад о деятельности Главного управления милиции и розыска УССР за 1925/26 гг. **14.** *ЦДАВО.* – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 1205. Доклад о деятельности Рабоче-крестьянской милиции УССР за 1927-28 гг. **15.** *ЦДАВО.* – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1308. Документы про боротьбу з бандитизмом у Харківській губернії за період з 26 січня до 30 листопада 1922 р. **16.** *Якимович И.* Шесть лет на страже советского порядка / И. Якимович. – Х., 1926. – С. 31 – 45. – (Красный страж: сборник статей о милиции).

Надійшла до редколегії 09.10.2013 р.

УДК 351.74:343.102:33.027«192»(477.54)

Стан матеріального забезпечення підрозділів харківської міліції та карного розшуку у роки непу / О.В. Чернуха // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 139-146. Бібліогр.: 16 назв.

В статье автор исследует состояние материального обеспечения подразделений харьковской милиции и уголовного розыска в годы реализации новой экономической политики. Тщательный анализ тех изменений, которые происходили в положении правоохранительных органов в течение 1920-х гг., позволил установить, что период нэпа позитивно повлиял на материальное обеспечение милиции Харьковщины, создав предпосылки к постепенному преодолению кризисных явлений первых лет десятилетия.

Ключевые слова: милиция, уголовный розыск, новая экономическая политика, материальное обеспечение.

The author examines the state of the material support of Kharkiv police units during the period of the New Economic Policy. The analysis of the changes that have occurred in the state of law enforcement agencies during the 1920 was made. The conclusion about positive material impact of security police Kharkov during the New Economic Policy was made. Those measures created the preconditions for a gradual overcoming of the crisis the early 1920th.

Keywords: police, criminal investigation department, the new economic policy, financial support.

А. В. ХАРЧЕНКО, канд. іст. наук, ст. викладач, НТУ «ХПІ»

СІМЕЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЯК РЕГУЛЯТОР ВІДНОСИН У КУПЕЦЬКІЙ РОДИНІ XIX СТ.

У статті автор досліджує еволюцію сімейного законодавства Російської імперії. Ці зміни безпосередньо впливали на життя купецької родини Харківської губернії. Купецька родина була невід'ємною складовою традиційного, патріархального оточуючого суспільства. Протягом періоду відносини у родині змінювались в бік емансипації окремих її членів.

Ключові слова: шлюб, купецька родина, сімейне законодавство, соціальна історія, Харківська губернія.

Вступ. Дослідження соціально-правової сфери в якій знаходилися купецька родина Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст. є однією з найважливіших і водночас малодосліджених проблем у її вивченні. Аналіз державних норм та постанов, що створювали законодавче поле, у якому існувала купецька родина, дозволяє прослідкувати зміни в сімейному законодавстві Російської імперії. Необхідність дотримання певної ролі, визначеної законодавчими нормами, не тільки вимагалось державою, але й контролювалось оточуючим суспільством. Суспільство Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. мало всі ознаки так званого традиційного суспільства. Такому суспільству, як вважають дослідники, притаманні нерівність у сімейних відносинах, авторитарність голови родини по відношенню до інших членів [1, с. 222].

Мета статті – дослідження еволюції сімейних відносин в купецькій сім'ї, з'ясування статусу і ролі кожного з членів родини в її житті.

Виклад основного матеріалу. Законодавству Російської імперії була притаманна станова специфіка, зокрема і в сфері сімейного законодавства. Важливою є увага до взаємозв'язку станового устрою суспільства та соціальних процесів в родині. На думку авторів початку XIX ст.: «розклад патріархальної родини необхідно тягне за собою руйнування станів» [2, с. 5]. Така думка є певним спрощенням, але вона відбиває розуміння тогочасною історичною наукою взаємозв'язку цих процесів.

Для вивчення життя купецької родини важливим є дослідження сімейного законодавства Російської імперії [3; 4]. Необхідність підсилюється недостатньою увагою істориків радянського періоду саме до цієї царини дореволюційного права. На початках свого існування радянська влада рішуче відкидала не лише архаїчні пережитки патріархальної родини, але і піддавала критиці інститут сім'ї взагалі [5, с. 11]. Таке становище створює сильний контраст зі значною кількістю досліджень сімейного права дореволюційних істориків [6; 7; 8]. До вивчення проблематики долучались представники різних наук. Так, російський філософ В. В. Розанов писав про сімейне право, як про «юридичну тканину біля фізіологічного і разом релігійного факту родини» [9, с. 105]. Правники імперських часів визначали сімейне

право як «сукупність юридичних норм, що ними регулюються відносини членів родини» [7, с. 72].

Родинне право імперської Росії представляло собою суміш російського звичаєвого права, традиції якого переносились на територію регіону разом з родинами купців-росіян, що записувались до міст Харківської губернії; світських і духовних законів Московського царства; православного церковного права. У випадку Харківської губернії – частини історичного регіону – Слобожанщини до цього переліку можна додати козацьке право колишніх слобідських полків та українське звичаєве право. У XVIII–XIX ст. сімейне право Російської імперії зазнало значних змін під впливами запозичень певних норм і традицій західноєвропейського законодавства. В першу чергу це стосується емансипації окремих членів родини – жінок та дітей. З цього часу «відчувається сильний вплив держави в сімейному житті» [4, с. 44].

Головною особливістю сімейного права в Російській імперії була визначальна роль церкви в регулюванні сімейних норм. Зокрема, церковними правилами регулювались укладання і розторгнення шлюбу, можливість повторного шлюбу. Відомий спеціаліст з сімейного права О. Загоровський писав: «на теперішній стан сімейного права ... доволі сильно впливає християнська релігія, для якої родина завжди була предметом особливої турботи і піклування. Цей вплив відбився як на визначенні умов заключення і розторгнення шлюбу ... і на визначенні особистих відносин між членами родини» [6, с. 36]. Російський історик Ю. Гончаров зауважує, що значна роль церкви не значила відсторонення держави від регламентації шлюбно-сімейних відносин [10, с. 44].

Присутність впливу держави на сферу діяльності церкви в Російській імперії є загально визнаним фактом у науковій літературі. Церква була частиною державного апарату, постійно відчувала контроль з боку влади. Таке становище зберігалось протягом всього досліджуваного періоду. При цьому правники «оспівували» таке втручання держави в духовну сферу: «сучасне сімейне право розвивається за досить діяльної участі держави ... намагається проводити принципи рівності ... захисту слабких членів сімейного союзу» [7, с. 17].

Законодавчі норми визначали шлюб основою сімейного життя, називаючи його «початком і заснуванням» родини. Російський правник М. В. Владимирський-Буданов писав: «Подружній союз виникає зі шлюбу і передбачає потім певні юридичні – особисті і майнові – відносини між чоловіком та жінкою» [6, с. 64]. З юридичної точки зору правники XIX ст. визначали шлюб як унормований правом довічний статевий союз чоловіка та жінки. Наголошувалось на необхідності дотримання етичної сторони шлюбу. Більше того, морально-етичний елемент вносився законодавчим шляхом і недотримання його було неможливим.

Імперське законодавство підкреслювало «кожному племені і народу, не виключаючи й поган, дозволяється укладати шлюб згідно правил їх закону, або прийнятим звичаям, без участі в тому громадського начальства або Християнського духовного уряду» [11]. Через цю норму, мусульманам, наприклад, не заборонялось мати дозволених традицією чотири дружини. Так, у харківському купецтві, за купцем другої гільдії Юсуфом Фенарлі було записано дві дружини [12, арк. 72].

Гудейська громада мала доволі легку процедуру розлучення, що суперечило правилам державної церкви. На особливому становищі знаходились представники старообрядництва – релігійної течії розповсюдженої в середовищі купецтва. Невизнання їх шлюбів продовжувалось до другої половини XIX ст., а за окремими положеннями зберігалось і на початку XX ст.

Розірвання дійсного шлюбу регулювалось церковними правилами і законодавчими нормами. За церковним вченням він припинявся «сам собою, через смерть одного з подружжя». Такі обставини «сприяли розвитку сталості в практиці розлучень, але разом з тим закріплювали ... формалізм ...» [6, с. 36].

Законодавство Російської імперії встановлювало систему владних відносин в родині. Аналіз законодавства щодо окремих членів родини дозволяє стверджувати перевагу чоловіка над жінкою, та батьків над дітьми. «Свод законів» стверджував сімейні стосунки в рамках авторитарності, покірності, синовнього і доньчиного боргу, патріархального обов'язку [8, с. 71]. Так, до «Свода» увійшло формулювання про «необмежене послушання» жінки перед чоловіком. Рішенням 1802 р. для жінки було визначено пріоритет влади чоловіка перед її дочірніми обов'язками. Втім, такі правові норми вступали у протиріччя з іншими. Наприклад, дружині не заборонялось подавати скарги на чоловіка з будь-якого приводу і притягати його до судової відповідальності. Слід зазначити, що жінки доволі активно використовували таке право. Так, у 1834 р. на розгляд губернатора було подано позов за скаргою купчихи М. Долгополової [13, арк. 1-44]. Таким чином, в сфері сімейного законодавства «редактори сводів не завжди були логічні та послідовні» [36, с. 26].

Наведений вище приклад укладається в теорію дослідників історії української сім'ї щодо більшої демократичності сімейних відносин, у порівнянні з російською родиною. На думку В. Л. Маслійчука, попри певну суперечливість поглядів щодо цього в історіографії, дана теза не може бути принципово оскаржена, оскільки на її користь свідчать матеріали джерел [14, с. 312]. Втім, брак ґрунтовних досліджень з історії української родини змушує з обережністю застосовувати подібні висновки щодо купецької родини Слобожанщини. Крім того, певний демократизм сімейних стосунків часто поєднувався із суворими правилами щодо жінки і дітей, що так само спонукає дослідника до обережності у висновках та уникання надмірно широких узагальнень.

Патріархальність внутрішньородинних відносин купецьких сімей, як головна особливість їх життя неодноразово відзначалась в науковій та художній літературі. Підтвердженням такої ситуації можуть бути спогади сучасників. Так за спогадами міщанина І. Калашнікова: «Купецькі родини міцні взаємною любов'ю та повагою своїх членів. Сімейні чвари, особливо між братами та сестрами, були явищем нездійсненим. До батьків відносились з глибокою покорю. Молодше покоління дивилось на старших як на досвідчених провідників, та користувалось їх порадами» [цит. за: 15, с. 160]. Відомий харківський історик Д. І. Багалій наводив слова анонімного сучасника-мемуаріста про купецтво губернського міста: «Харківське купецтво вело замкнене, кастове життя. Міцно трималось воно своїх традицій та стародавніх звичаїв. Займались виключно переслідуванням інтересів своєї торгівлі, а до всього іншого відносились з підозрою. Інше їм все було дарма» [16, с. 948].

Бачимо, що на таку консервативність купецького життя сучасники дивились з різних, майже протилежних позицій. Така патріархальність відносин у купецькій родині обумовлювалась соціально-правовими та економічними факторами. Важливою особливістю тогочасних внутрісімейних відносин було те, що вони несли публічність у своєму характері. Окремі родини не являли собою фортеці, куди заборонено вхід для інших [17, с. 256]. Кожна родина знаходилась у тісному контакті із своїми родичами, а крім того із своєю становою корпорацією, в нашому випадку – купецькою громадою. Домашні справи часто виносились на розсуд суспільного оточення.

Беззаперечно, що саме чоловік – голова родини – грав головну роль в житті своєї сім'ї. Російський правознавець XIX ст. І. М. Тютрюмов, посилаючись на відповідні статті імперського законодавства, доказував домінуючу роль чоловіка в родині [8, с. 22]. Саме чоловік представляв родину в цілому в усіх її зовнішніх функціях. Він викупував гільдійське свідоцтво, вів торгові справи, відповідав за родину перед державою та суспільством. У внутрішньому житті родини права її голови були майже необмежені: він розпоряджався майном родини й долею кожного її члена. Таке становище підтримувалось державою. На законодавчому рівні дітям було заборонено виходити з під батьківської влади без його на те згоди. Свою владу над родиною її голова утримував зазвичай до самої смерті. Випадки, коли підстаркуватий або хворий батько передавав справи своєму синові, були дуже рідкісні в середовищі купецтва Харківської губернії. Так, у документальних свідоцтвах за 1850 р. зустрічається лише один такий приклад в середовищі купецтва Харкова. В родині купця В. Клеменова мешкав його 81-річний батько Олександр [18, арк. 871 зв. – 872]. В купецькій родині від чоловіка – голови родини, середовище вимагало суворого та владного ставлення до інших членів. Інша поведінка сприймалась суспільним оточенням як слабкість, давала підстави казати, що хазяїн розбещує дружину та дітей [17, с. 251].

За законодавчими нормами жінка повинна була знаходитись у становищі необмеженої слухняності до свого чоловіка [19, с. 172]. Законодавство імперії повільно йшло до будь-яких змін в цьому відношенні. До реформ 1860-х рр. повною мірою зберігались обмеження прав жінки в родині, які вели своє походження з XVII ст. Російська дослідниця Л. Анохіна зазначає, що саме в купецьких родинях стійко тримались консервативні погляди на роль жінки в родині [20, с. 277].

Одним з таких найбільш суттєвих обмежень можна назвати обов'язок постійно знаходитись при своєму чоловікові, який мав право на повернення дружини додому, навіть попри її бажання. Крім того, шлюбне право регулювалось виключно церковними законами, за якими обов'язком жінки було прямувати за своїм чоловіком й беззаперечно слухатись його. Донька мала менші спадкові права, ніж син (не більше як на 1/4 майна). Нарешті, жінці важче було отримати розлучення (хоча й для чоловіка це було нелегко), нерідко не отримувала аліментів, не мала права на працю або навчання без дозволу чоловіка [17, с. 253]. Залежність жінки збільшувалась й тією обставиною, що чоловік здебільшого був значно старшим за жінку. У випадках, коли чоловік був старшим за дружину на 20 та більше років, ці відносини вже більше нагадували відносини батька та доньки. В такій родині досвідчений та

авторитетний «батько» представляв родину в суспільстві, а жінка залишалась господарювати вдома. Суспільство за звичаями ставилось до жінки дуже суворо, її приватне життя, сексуальні стосунки знаходились під постійним контролем громади.

При цьому, суспільство нібито не помічало таке становище жінки. Російський правознавець XIX ст. Я. Орлов у своїй праці «Женщина в праве» писав: «Російській жінці немає чого скаржитися. Її правове положення у багатьох відношеннях сприятливіше, ніж положення західноєвропейської жінки» [цит. за: 21, с. 31].

Однак необхідно зазначити, що хоча жінка й підкорялась чоловіку, всі домашні справи підпорядковувались тільки їй. Відомий «Домострой», що його російський правознавець XIX ст. А. І. Загоровський вважав яскравим прикладом кодифікації жорстоких патріархальних відносин називав жінку «государинею», підкреслював її головну роль в усьому, що стосувалось домашніх справ [22, с. 28]. За словами радянського дослідника М. Г. Рабіновича «Жінка вела господарство та виховувала дітей майже незалежно від чоловіка» [23, с. 194]. Дружина мала право на своє особисте майно. Таким майном міг бути її посаг, та все куплене за ці гроші. Так, у списках мешканців Харкова за 1811-1814 рр. зазначалось, що купець третьої гільдії П. Беляєв володів будинком на рівні з дружиною та отримав лавку яка була записана посагом жінки [24, арк. 67 зв.-68]. Крім того, жінка перебирала на себе професійні обов'язки, в той час коли чоловік від'їжджав по справах. Купець нерідко по кілька місяців на рік не бував вдома, повністю залишаючи його на дружину. У випадку, коли жінка залишалася вдовою, до повноліття дітей вона ставала головою родини. У купецькій родині Харкова навіть дорослі та одружені діти залишались під владою матері. Майже в усіх таких випадках жінка до самої своєї смерті зберігала положення голови родини. Так, у 1829 р. купчиха 3-ї гільдії М. Гончарова – вдова 50 років, мати 25- річного сина, була записана як голова родини [25, арк. 94 зв.-95]. У 1848 р. купчихою 3-ї гільдії записали Павлову, особу 70 років, яка мала кількох дорослих синів [26, арк. 22 зв.-23]. Подібних прикладів так багато, що виникають підстави казати про правило, а не про випадок.

Батьківська влада розповсюджувалась на дітей обох статей і без обмеження віку. Вона не припинялась, а лише обмежувалась через укладання шлюбу, або вступ до навчального закладу. Навіть для чоловіка законодавство зберігало тривалі вікові обмеження. За наказом Сенату від 11 червня 1836 р. було заборонено обрання на суспільні посади купецьких дітей молодше 25 років [27, арк. 3-4]. Правник XIX ст. А. Загоровський відзначав: «В цьому випадку виявляється патріархальний погляд на значення батьківського авторитету, не задовільняючий життєві вимоги. Применшувати значення батьківської влади, звичайно, не слід, але і перевищувати її без потреби і навіть на шкоду дітям теж не слід» [22, с. 28].

Важливим моментом в імперському законодавстві було те, що батьківська влада мала подвійний характер, рівною мірою поділяючись на батька та матір. Лише у випадку опікунства, батьківські обов'язки покладались перш за все на чоловіка.

У купецькому середовищі ставлення до дітей мало традиційний характер. В них вбачали продовжувачів справи та підпору у похилому віці [28, с. 162]. Тривалий час влада батьків була обмежена швидше моральними зобов'язуваннями, ніж правовими нормами. Для здійснення своєї влади батьки отримували повноваження на

покарання своїх дітей, до середини ХІХ ст. – навіть фізичне. У 1845 р. ще існувала кримінальна відповідальність дітей за непокору батьківській владі. Протягом ХІХ ст. помітна тенденція до покращення правового становища дитини в родині. Законодавчими актами послаблювалась авторитарна влада батьків над дітьми. З 1824 р. діти, які проживали з батьками, отримали право брати на себе зобов'язання в торговельних операціях та інших випадках. З 1845 р. карну відповідальність несли батьки, які завдали каліцтва дітям та ін. Наприкінці ХІХ ст. відносини батьків та дітей в родині регулювались рядом постанов, які визначали правове положення дітей та межі батьківської влади [22, с. 56].

Батько відповідав за релігійно-моральне виховання своїх дітей. При цьому, законодавство вимагало і виконання матеріального боку батьківських обов'язків. Зокрема, надавати неповнолітнім дітям їжу, одяг, виховання, «звертати всю свою увагу на моральне виховання своїх дітей, добре і чесне, за своїм статком» [28]. Діти були повинні сумлінно виконувати всі батьківські настанови, що підкріплювалося не тільки традиціями, але й побоюванням втратити свою частину майна. Та, перш за все, купці бачили у своїх дітях спадкоємців у родинній справі. Діти купця, за словами Б. Миронова, не були вільні у виборі професії, виконуючи в цьому волю батьків та додержуючись традицій своєї корпорації [17, с. 233]. Вже з малих років хлопчиків залучали до справи. Дослідник ХІХ ст. А. Гапонов писав у «Историко-статистическом обзоре города Харькова»: «Взагалі, у 50-х рр. (ХІХ ст.) майже всі харківські купці розпочинали свою кар'єру з лавочних хлопчиків» [цит. за: 16, с. 932]. Тобто багато з них на собі відчували всю «привабливість» учнівства, в майбутньому маючи змогу передати власний досвід своїм дітям.

За звичаєм, вільна людина, що потрапляла у таке служіння, сприймалась у родині як домочадець, але знаходилась у дещо пониженному становищі. Подібне учнівство було в деякій мірі довготривалою професійною підготовкою. Тривалість його визначалась не тільки швидкістю засвоєння необхідних професійних навичок, але й намаганням хазяїна якомога довше утримувати дешеву робочу силу та стримуванням зайвої конкуренції. Таємниці професії легше відкривались для близьких, звідси намагання батьків віддати дитину до «своїх». Таким чином, закріплювалась спадковість у професії, стимулювались земляцькі відносини [29, с. 144]. Наявність таких методів характерна традиційному суспільству, і існує, доки зберігається таке суспільство [17, с. 376]. Нерідко, учня приймали через укладання контракту. Так, у 1785 р. харківському купцю І. Вороженкіну було віддано «для навчання комерції» сина білгородського купця І. Мазурова [30, арк. 1-2]. За контрактом укладеним на п'ять років, М. Мазуров ставав прикажчиком («сидельцем») у лавці і повинен був утримуватись від «непослуху, а особливо пияцтва, марнотратства та злодійства». І. Вороженкин, зі свого боку, зобов'язувався утримувати хлопчика і давати йому одяг «добропристойний». Право покарання віддавалось на розсуд господаря.

У 15-16 років хлопець вже міг самостійно ставати до торгівлі в крамниці, брати участь у ділових поїздках. Торгували під наглядом батька або прикажчика, переймаючи їх досвід. Така сімейність у справі не тільки забезпечувала спадкоємність, але й надавала можливість розподілити окремі функції в торгівлі.

Наприклад, коли батько їхав у справах, син залишався в крамниці. Але стати самостійним купцем, зазвичай, було можливо тільки після смерті батька. Випадки, коли купці похилого віку відходили від справи, віддаючи її спадкоємцям, були рідкістю.

Дівчат з малих років привчали до господарства. Вони допомагали матері слідкувати за домом, доглядати за малолітніми дітьми. Західні дослідники історії дитинства пишуть про консерватизм у вихованні дітей, властивий культурам, в яких дитина полишена на саму себе або віддана на догляд старших дітей [31, с. 354]. Зв'язок між батьками та дітьми в такому разі не набуває почуттів глибокої прив'язаності.

Державне законодавство регламентувало порядок усиновлення дітей для окремих верств. 30 листопада 1835 р. було видано наказ Сенату про порядок усиновлення купцями своїх вихованців [32, арк. 28 – 31]. Усиновленні записувались до купецького свідоцтва разом з іншими дітьми купця. При цьому дитина зберігала права того стану, за яким була записана. Вік особи яку усиновлювали не обмежувався, вона могла бути повнолітньою і навіть перебувати у шлюбі [33, с. 56]. Так, у 1870 р. за родиною купця І. Дворниченко був записаний усиновлений чоловік 27-ми років з дружиною, при цьому «батько» був всього на дев'ять років старше за «сина» [34, арк. 71-72]. Проте, доволі рідкими були випадки, коли в купецькій родині усиновлювалася дитина. Традиції усиновлення не були поширені в тогочасному суспільстві [35, с. 44]. Крім того, існували законодавчі обмеження усиновлення дитини купецькою родиною. Так, у 1835 р. було видано наказ про заборону купцям усиновлювати дітей при наявності рідних дітей у родині [36]. Таким чином, фіскальні органи держави перешкоджали випадкам фіктивного усиновлення з метою отримання пільг наданих купецькій верстві.

Висновки. Отже, сімейні стосунки у купецькій родині Харківської губернії були предметом опікування з боку церкви, держави та суспільства. Родина представляла ієрархічну систему, в якій статус членів визначався ступенем наблизеності до голови. Патріархальна система владних відносин в купецькій родині була характерна традиційному суспільству. Перевага чоловіка була закріплена законом та звичаєм. Батько – голова родини, очолював сім'ю. В подружньому житті чоловік та дружина зазвичай були нерівними сторонами. В купецькій родині жінка підлягала владі батька та чоловіка. Емансіпація жінки відбувалась повільно і залишалась незавершеною наприкінці періоду. Втім, жінка нерідко мала достатні важелі впливу, щоб займати в родині почесне місце.

Аналізуючи питання щодо відносин між батьками та дітьми в купецькій родині зазначимо, що це не були відносини рівних сторін. Домінуючою стороною в них виступали батьки, а діти підлягали їх волі. Дитинство було короткотривалим. У вихованні дітей перевагу віддавали морально-етичній складовій та професійній підготовці. Для хлопчика ця підготовка була пов'язана з подальшими професійними обов'язками у батьківській справі, для дівчини життєво необхідними функціями майбутньої господарки та дружини, як вони розумілись суспільним оточенням.

Протягом досліджуваного періоду прослідковується певна лібералізація сімейного законодавства, втім і наприкінці цього часу його можна вважати

консервативним, а у багатьох нормах суперечливим і непослідовним. Тим не менш, еволюція законів, що регулювали сімейне життя та взаємовідносини між членами родини, набула стійкої, хоча і уповільненої тенденції до певного їх пом'якшення та лібералізації. Основними характеристиками такої еволюції можна вважати поступове обмеження батьківської влади, розширення прав жінок та дітей.

Список літератури: 1. *Лещенко В. Ю.* Русская семья (XI - XIX в.в.) / В. Ю. Лещенко. – СПб, 2004. – 602 с. 2. *Городские поселения в Российской империи.* – Т. 5., Ч. 1. – СПб, 1865. – 419 с. 3. *Буряк Л. І.* Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Л. І. Буряк. // Укр. іст. журнал – 2009. – № 1. – С. 190-211. 4. *Владимирский-Буданов М. В.* Обзор истории русского права / М. В. Владимирский-Буданов. – Ростов-на Дону, 1995. – 640 с. 5. *Дмитровський В.* Розлуки на Україні / В. Дмитровський. – Харків – К., 1928. – 42 с. 6. *Загоровский А. И.* Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса, 1902. – 460 с. 7. *Сорокин П.* Брак в старину / П. Сорокин. – Рига, 1913. 8. *Тютрюмов И. М.* По поводу пересмотра и кодификации гражданских законов / И. М. Тютрюмов // Русское богатство. – 1884. – Кн.3. – 211 с. 9. *Розанов В. В.* Семейный вопрос в России / В. В. Розанов. – СПб, 1903. Т. 1. – 312 с.; Т. 2. – 512 с. 10. *Гончаров Ю. М.* Городская семья Сибири второй половины XIX - начала XX вв. / Ю. М. Гончаров. – Барнаул, 2002. – 383 с. 11. *Свод законов Российской империи издания 1857 года:* В 15 т. – СПб., 1857. 12. *ДАХО.* – Ф. 45, оп. 19, спр. 5. Гильдейский список на 1871 г., 506 арк. 13. *ДАХО.* – Ф. 44, оп. 1, спр. 488. Письма в Харьковскую думу и ответы, по поводу состава купцов и других, 713 арк. 14. *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур (Дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX ст.) / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2007. – 399 с. 15. *Гончаров Ю. М.* Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв / Ю. М. Гончаров. – М., 1998. – 240 с. 16. *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Т. 1. – Харьков, 1993. – 568 с.; – Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с. 17. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – Т. 1. – СПб, 2003 – 548 с.; – Т. 2. – СПб, 2003 – 583 с. 18. *ДАХО.* – Ф. 44, оп. 2, спр. 273 а. Ревизская сказка о купцах. 1850 г., 1191 арк. 19. *Добровольский В. И.* Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву / В. И. Добровольский. – СПб, 1903. – 247 с. 20. *Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф.* История Харьковского городского самоуправления 1654-1917 / А. Л. Антонов, В. Л. Маслійчук, А. Ф. Парамонов. – Х., 2004. – 191 с. 21. *Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии.* – Харьков, 1918. – 154 с. 22. *Загоровский А. И.* Отношения между родителями и детьми / А. И. Загоровский // Журнал Министерства Юстиции. – 1902.- С. 1-30. 23. *Рабинович М. Г.* Очерки этнографии русского феодального города / М. Г. Рабинович. – М., 1978. – 320 с. 24. *ДАХО.* – Ф. 44, оп. 2, спр. 34. Списки обывателей города Харькова. 1811 г., 421 арк. 25. *ДАХО.* – Ф. 44, оп. 2, спр. 77. Списки обывателей города Харькова. 1826 г., 331 арк. 26. *ДАХО.* – Ф. 44, оп. 1, спр. 149. По прошением купцов всех гильдий с объявленных капиталов, 154 арк. 27. *ЦДІАК України.* – Ф. 1627: Управління Слобідсько-Українського тимчасового військового губернатора. – Ф. 1627, оп. 1, спр. 1. Циркуляр МВД от 25 февраля 1834 г. о порядке награждения медалями лиц купеческого сословия, 198 арк. 28. *Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 годов и позднейшим узаконениям 1911 и 1912 годов:* в 16 т., 4 кн. / Сост. Н. Е. Озерецкий, П. С. Цыпкин. – СПб, 1913. 29. *Будина О. Р.* Город и народные традиции русских / О. Р. Будина. – М., 1989. – 254 с. 30. *ЦДІАК України.* – Ф. 1945: Харківська палата карного і цивільного суду. – Ф. 1945, оп. 1, спр. 1311. Контракт на отдачу сына купца Мазурава в обучение купцу Вороженкину, 1 арк. 31. *Мид М.* Культура и мир детства / М. Мид. – М., 1988. – 428 с. 32. *ЦДІАК України.* – Ф. 1757: Харківський міський магістрат. – Ф. 1757, оп. 1, спр. 40. Сообщение Харьковского городского магістрата о причислении разных лиц к купечеству и мещанству, арк. 28-36. 33. *Шматков К.* Узаконение и усыновление детей / К. Шматков // Журнал Министерства Юстиции. – 1902. 34. *ДАХО.* – Ф. 44, оп. 1, спр. 734. Гильдейский список на 1870 г., 353 арк. 35. *Семья, дом и*

узы родства в истории / Под ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой. – СПб, 2004. – 285 с. **36.** *Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (1825–1881 гг.): В 55 т. – СПб., 1830–1884.*

Надійшла до редколегії 10.11.2013 р.

УДК 94:314.148(477.54)«XVIII/XX»

Сімейне законодавство як регулятор відносин у купецькій родині XIX ст. / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 61 (1034). – С. 147-155. Бібліогр.: 57 назв.

В статье автор исследует эволюцию семейного законодательства Российской империи. Эти изменения непосредственно влияли на жизнь купеческой семьи Харьковской губернии. Купеческая семья была неотъемлемой составляющей традиционного, патриархального окружающего общества. На протяжении периода отношения в семье изменялись в сторону эмансипации отдельных ее членов.

Ключевые слова: брак, купеческая семья, семейное законодательство, социальная история, Харьковская губерния.

In the article the author researches the evolution of family legislation of the Russian Empire. These changes directly affect the life of a merchant family in Kharkiv province. Merchant family was an integral component of traditional, Patriarchal the surrounding society. During the period of family relations changed in the direction of emancipation of the individual members.

Keywords: marriage, merchant family, family law, social history, Kharkiv province.

ЗМІСТ

<i>Арзуманова Т. В.</i> Соціокультурна ізоляція як фактор збереження традиційної етноконфесійної культури росіян-старообрядців.....	3
<i>Горбаньов В. В.</i> Джерела для вивчення поміщицького господарства Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	11
<i>Дворкін І. В.</i> Українське музейництво Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у процесі націотворення: постановка проблеми.....	20
<i>Дедурін Г. Г.</i> Ідея білоруської державності крізь призму поглядів Юзефа Пілсудського (1918-1921 рр.).....	24
<i>Демочко Г. Л.</i> Проблеми відображення біографічних даних у науковій спадщині істориків медицини.....	31
<i>Єремєєва І. В.</i> Кримінальний портрет певних представників акторського середовища Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ....	38
<i>Жигло В. В.</i> Актуалізація документів з історії німецького окупаційного режиму в Україні на сучасному етапі розвитку української історіографії....	46
<i>Жуков С. М.</i> Методичне забезпечення навчального процесу у земських школах Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)...	54
<i>Кравченко Р. І.</i> Заворушення у харківських в'язницях під час російської революції 1905-1907 рр.....	60
<i>Логовський І. М.</i> Робота місцевих органів влади Харківської губернії по покращенню санітарних умов життя та благоустрою населених пунктів (початок ХХ ст.).....	65
<i>Мешкова С. І.</i> «Позбавлена як матеріально залежна від експлоататорів батьків»: особиста справа «позбавленки» Оксани Бут (1928-1930 рр.).....	70
<i>Науменко В. М.</i> Діяльність економічного штабу «Південь» у «непріоритетних» галузях промисловості в окупованій Україні (1941-1943 рр.).....	76

Олійник О. М. Розвиток робітничого законодавства та органів регулювання трудових відносин в період діяльності українських урядів (1917-1920 рр.).....	84
Олійник Ю. О. Участь просвітителів Кирила й Мефодія у створенні слов'янської писемності.....	93
Посвістак О. А. Деякі проблеми повсякдення сільських вчителів у 30-х рр. ХХ ст. на прикладі Поділля.....	103
Проць Н. В. Динамика численности и изменения в составе дворянства Харьковской губернии (XIX – начале ХХ вв.).....	111
Тахтаулова М. Ю. Основні джерела формування топонімічного середовища Харкова у другій половині ХVІІ – на початку ХХ ст.....	119
Телуха С. С. Роль владики Антонія (Храповицького) в реформуванні церковного управління та відродження патріаршества.....	131
Чернуха О. В. Стан матеріального забезпечення підрозділів харківської міліції та карного розшуку у роки НЕПу.....	139
Харченко А. В. Сімейне законодавство як регулятор відносин у купецькій родині ХІХ ст.	147